

Kasb-hunar kollejarining o'quvchilariga mo'ljallangan ushbu darslik "Ona tili va adabiyot" namunaviy o'quv dasturi asosida yaratildi. Darslikning "Ona tili" qismi umumiy o'rta ta'lim bosqichida egallangan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga qaratilgan bo'lib, unda o'rta maxsus bilim yurti o'quvchisining ona tili fanidan davlat ta'lim standartida ko'zda tutilgan talablarni bajarish uchun zarur bo'lgan materiallar berildi.

Ma'lumki, zamonaviy mutaxassis o'z sohasining mohir ustasi bo'lishi bilan birga, nutq savodxonligi va madaniyatini, xususan, yozma nutq ko'nikmalarini puxta egallagan bo'lishi lozim. Har bir kishi fikri va tuyg'ularini og'zaki ravon ifodalash barobarida to'g'ri va mantiqli yozishni ham uddalay olsagina xalq e'tiboriga tushadi. Yozish amali xatolarni bevosita ko'rish, tuzatish, boyitish imko-niyatini beradi hamda bu jarayonda fikr charxlanadi, ijodiy fikrlash ko'nikmalari shakllanadi. SHu maqsadda ona tilidan berilgan materiallar o'quvchi nutqini o'stirish, nutq maqsadi va sharoitiga mos ravishda mustaqil fikrlay olishga, so'z ustida ishlay bilish, xususan, tanlagan kasbga oid ijodiy matn yaratishga, ilmiy va badiiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishga qaratildi. Bunda har bir nutqiy malaka turi bir butun bo'limga uyg'unlashtirilgan tarzda havola etildi. "Ona tilim - jon-u dilim", "To'g'ri yozish - savodxonlik asosi", "So'z ichra mudom aql yashirindur", "Ifoda aniqligi - fikr ravshanligi" nomli bo'limlarga jamlangan grammatik material va amaliy mashqlar mavzu doirasida o'quvchining qiziqishi va bilim darajasini hisobga olgan holda talqin etildi. Masalan, lug'at boyligini oshirish amali so'z ma'nolarini farqlash, so'zni nutq vaziyatiga qarab to'g'ri tanlash, uning uslubiy jilolarini badiiy-estetik imkoniyatlari asosida o'lchash kabi so'z ustida ishlash sirlarini o'rgatuvchi leksik-grammatik ma'lumot va matnlar asosida berildi.

Dars jarayonida mavzularning izchilligi va uzviyligi ta'minlanishi, har bir bo'limdan so'ng ijodiy yozma ishlar o'tkazilib, egallangan bilimlarni amalda qo'llash va mustahkamlash mashqlari bajarilmog'i maqsadga muvofiqdir.

USHBU BO'LIMDA SIZ QUYIDAGI BILIM VA MALAKALARNI EGALLASHINGIZ LOZIM:

- " til, tafakkur, nutq tushunchalarini farqlash;
- " nutq faoliyatining shakl va ko'rinishidan to'g'ri foydalana bilish;
- " o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini bilish;
- " o'zbek adabiy tilining boyish manbalarini bilish;
- " "Davlat tili haqida"gi qonun moddalarini sharhlay olish;
- " til va nutq odobiga oid maqol, hikmatlarni yodlash.

1- topshiriq.

Matnni o'qing va mazmunini o'z so'zlaringiz bilan so'zlab bering.

TAFAKKUR VA TIL

Tafakkur va til bir-biri bilan chambarchas bog'liq ijtimoiy hodisalardir. Inson nutqi, til vositalari bo'lmasa, fikrlash ham bo'lishi gumon. Tafakkur va til aynan bir xil hodisa emas. Tafakkur zohiriy olamning inson miyasida umumlashgan, til bilan ifodalanadigan in'ikosi. Til esa fikrni ifodalash usuli, uni qayd etib boshqa kishilarga, avlodlarga yetkazish vositasi. Boshqacha aytganda, til - tafakkurning borliq shakli.

Til milliy madaniyatning shakli sifatida tafakkurning mevalari va ma'naviy boyluklarini zamon va makonda abadiylashtiradi. Ular doimo bir-birini taqozo qiladi, bir-birining yashashi va rivojlanishiga yordam beradi.

2- topshiriq,

Matn asosida quyidagi savollarga javob bering.

1. Fikrlash bilan so'zlash o'rtasida qanday bog'liqlik va farq bor?
2. "Tafakkur" so'zining ma'nosini izohlang.
3. Til va tafakkur ayrim-ayrim holda mavjud bo'lishi mumkinmi?
4. Tafakkur va til o'rtasidagi munosabatni misollar asosida tushuntirib bering.

Tafakkur faqat insonlarga xosdir. U kishining mehnat va nutq faoliyati bilan bog'liq holda mavjud. Inson tafakkuri nutq bilan yuzaga chiqadi va uning natijalari tilda qayd etiladi. Demak, tafakkur jarayonining natijasi hamisha biror-bir fikrdan iborat bo'lib, bu fikr tushuncha, hukm, xulosa tarzida til vositasida namoyon bo'ladi. Til fikrni reallashtiradi, kishilarning fikr almashishlariga imkon tug'diradi.

1- mashq.

Gaplarni ko'chiring. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nosini izohlang.

1. Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurg'on o'rinini hayoti til va adabiyotdir. Milliy tilni yo'qotmak millatning ruhini yo'qotmaktir (A. Avloniy).
2. Tildagi har bir so'z, uning bar bir shakli inson tafakkuri va tuyg'usining natijasidir, o'sha tafakkur va tuyg'ular orqali so'z yordamida mamlakat tabiati va xalq tarixi ifoda etilgan (K. D. Ushinskiy).
3. Ki har neni bilmish odamizot. Tafakkur birla qilmish odamizot (A. Navoiy).
4. Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasiga bilan singadi. Ona tili - bu millatning ruhidir (L A. Karimov).
5. Kim ravshan fikrlasa, u ravshan bayon etadi (N. Bualo).

6. Til fikrni yaratuvchi organdir. Aqliy faoliyat va til yaxlit butunlikni tashkil etadi (V. fan Gumboldt).

1. So'zlash qobiliyati - hodisalar ichiga kirishning yagona va bebaho vositasi (L. N. Tolstoy).

3- topshiriq.

Matnni o'qing. Tilning ijtimoiy hayotda tutgan mavqeyi to'g'risida ixcham insho yozing.

...Dunyoga kelgan bar bir bola haqiqiy inson bo'lib yetishishi uchun juda ko'p narsalarni bilishi kerak. U o'ziga kerakli bilimni ko'rib, eshitib va o'qib o'rganadi. Eshitib va o'qib o'rganish til vositasida amalga oshadi va uning imkoniyati cheksizdir. Agar til bo'lmay, har bir kishining tirikligi uning o'z tajribasiga asoslangan bo'lsa edi, inson shu kungacha hayvon qanday yashasa, shunday yashagan va bugungi moddiy, ma'naviy taraqqiyotga erish-magan bo'lardi.

Tilning birinchi ma'rifiy ahamiyati shundan iboratki, til tufayli jamiyat a'zolarining har birida hosil bo'lgan bilim ommalashib, uning ko'pchilik tomonidan rivojlantirilishiga imkon tug'iladi. Bundan tashqari, til tufayli bilim avloddan avlodga og'zaki va yozma tarzda qoldiriladi, natijada yangi avlod o'tgan avlodning ishini yangidan boshlamasdan, uni davom ettiradi.

Til ilm olishda zamon va makon g'ovini o'rtadan ko'taradi. Til tufayli eng qadimgi ma'lumotlarga ega bo'lamiz, hatto kelgusiga oid ma'lumotlarni ham olamiz. Til tufayli sezgi a'zolari bilan bilib bo'lmaydigan narsalarni ham o'rganamiz. Ko'rinishi, shakli bir xil bo'lgan narsalarning aksi ongimizga o'rnashishi mumkin, lekin shaklsiz narsalarni biz faqat so'z shaklida o'zlashtiramiz.

Xuddi shuningdek, mavjudotning ko'rinmas ichki jihatlarini ham so'z shaklida o'zlashtiramiz va til vositasi bilan o'zgalarga tushuntiramiz.

Tilni o'rganish va o'rgatishni osonlashtiradigan yana bir jihati shundaki, u umumlashtirish xususiyatiga ega. So'z yordamida biz mavjudotni o'rganib, umumiy tushunchalar hosil qilamiz va bu tushunchalar mavjudotning umumiy xossalarini o'rganishga, hatto ularning haqiqatini idrok etishga imkoniyat tug'diradi.

A. Rustamov, "So'z xususida so'z" kitobidan.

4- topshiriq.

Badiiy adabiyotlar (Firdavsiy "SHohnoma"si, Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" asari va qadimiy rivoyatlar)dan moddiy narsalar fikr almashuv va aloqa uchun foydalanilganligi to'g'risida misollar toping va ularni sharhlang.

2- mashq.

Til haqidagi quyidagi maqol va hikoiatlamiiig davomini aniqlang va to'liq holda ko'chirib oling.

1. Suydiradigan ham til, ...

2. Tilning ko'rki - so'z, kishi... (YusufXos Hojib)

3. Tilingni ixtiyoringda asragil, so'zingni... (Alisher Navoiy).

4. Kishining go'zalligi uning... (Hadis).

5. So'z ichra mudom aql yashirindur,

So'z chimildig'u... (Nosir Xisrav).

6. Ko'ngil mahzanining qulfi til va ul mahzanning kalidin... (Alisher Navoiy).

5- topshiriq.

AbdullaOripov va Erkin Vohidovlarning til to'g'risidagi she'rlarini yoddan ayting va mazmunini sharhlab bering.

Inson faoliyatida til borliqni bilish va fikr almashish vositasi vazifasini bajaradi. Til vositasida insoniyat tomonidan jamg'arilgan bilimlar nainki qayd etiladi va saqlanadi, balki avloddan avlodga ham yetkaziladi. Til millat ruhining ko'zgidir. Tilda millatning bor-yo'g'i, o'y-fikri, dunyoqarashi, orzu-umidlari, Vatani, his-tuyg'ulari aks etadi. Tildagi har bir so'z, uning har bir shakli inson tafakkuri va tuyg'usining natijasi bo'lib, uning yordamida bu tafakkur va tuyg'ular orqali Vatan va xalq tarixi ifodalanadi.

Ona tiliga hurmat va uning bebaho so'z xazinasidan o'rinli foydalanish, til vositasida ravshan va ta'sirchan so'zlab yoza olish, nutqiy savodxonlikka erishish shu til vakili bo'lgan har bir shaxsning burchidir.

6- topshiriq.

Matnni o'qing. So'z va tushimcha o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiring.

SO'Z DEGANDA NIMA TUSHUNILADI

So'zda ikki jihatni - tashqi va ichki, belgi va ma'noni ajratish mumkin. Belgi - bu aytilgan so'zning yozuvdagi ifodasi yoki tovush qobig'i. Har bir belgi nimanidir anglatadi. So'z belgi va ma'noning birligidir. Masalan, bayroq so'zini tashkil etgan harflar, tovushlar (bayroq) kabi ongimizda tasavvur etilgan moddiy belgi bo'lib, o'zbek tilida muayyan ma'noni ifodalaydiki, u hissiy-ruhiy, g'oyaviy jihati bilan boshqa belgilardan farq qiladi. Bunda tashqi - moddiy belgi (harf, tovush) va ichki belgi - yozilgan yoki aytilgan so'zning hissiy-ruhiy timsoli farqlanadi. Biz muayyan nutq jarayonida u yoki bu so'zni eshitmasak-da, shu so'zning qanday yozilishi va aytilishini tasavvur qila olamiz. Xuddi ana shu holat so'zning ichki, hissiy-ruhiy belgisidirki, u tashqi belgi va shunga mos ma'no bilan chambarchas bog'liq. Ichki belgilar va ularning ma'nolari orqali biz o'z fikrimizni shakllantiramiz, o'ylaymiz, mushohada yuritamiz. Tashqi belgilar orqali esa fikrlarimizni (og'zaki, yozma) nutqqa ko'chiramiz, ularni boshqalarga yetkazishga harakat qilamiz, nutqiy aloqa uchun zarur sharoit yaratamiz.

Ifodalanayotgan narsa, tushuncha, ma'no va belgi o'zaro bog'liqdir. Ularning munosabatini quyidagi to'rtburchak shaklida ifodalash tushunarliroq bo'ladi:

7- topshiriq.

Turlicha ma'nolarni anglatuvchi, har xil so'z turkumlariga oid 4 ta so'z tanlang va yuqoridagi chizma asosida bu so'zlar ifodalagan narsa, tushuncha, ma'no va belgi bog'liqligini tushuntirib bering.

Til bilan nutqni farqlash lozim.

Til so'zlashish vositasi, ya'ni nutq sifatida namoyon bo'lgandagina ma'lum vazifani bajaradi. Nutq til materiali, unsurlaridan tuziladi va nutqiy faoliyat natijasida yuzaga chiqadi. Demak, til materiallari faoliyati uchun xizmat qiladi. Til bilan nutqni qiyoslash orqali ularning quyidagi o'ziga xos xususiyatlarini ajratish mumkin:

1. Til aloqa materiali bo'lsa, nutq aloqa shaklidir.
2. Tilni xalq, millat yaratadi, nutqni esa har bir shaxs yaratadi.
3. Tilning hayoti xalq, millatning hayotiga bog'liq holda uzoq bo'ladi, nutqning hayoti esa qisqa, xususan, og'zaki nutq so'zlangan paytdagina mavjuddir. Ammo yozma nutq nisbatan uzoq davr saqlanishi mumkin.
4. Til nisbatan turg'un, barqaror bo'lsa, nutq doim harakatda bo'lib, o'zgaruvchan hodisa sanaladi.
5. Tilning hajmi noaniq, nutqning hajmi esa aniq. U dialog, monolog, matn shaklida bo'lishi mumkin.

3- mashq.
Gaplarni o'qing, mazmuniga ko'ra ikki guruhga ajratib, til to'g'risidagi fikrlarni bir ustunga, nutq to'g'risidagilarini esa ikkinchi ustunga yozing.

1. Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilkim, guhari sharifroq yo'q andin (A. Navoiy). 2. Jamiyatdagi o'zgarishlar tilning lug'at tarkibida o'z ifodasini topadi. 3. Inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib boradi. 4. Agar qaysi til bilan so'zlaysan, deb so'rasalar, sidqu sadoqat tili bilan, deb aytgil ("Qobusnoma"). 5. O'zbek tilining bugungi darajasi, turkiy tillar ichida tutgan mavqeyi uchun biz ko'p jihatdan o'tgan asr boshida yashagan ziyolilardan minnatdor bo'lishimiz kerak. Ular o'zbek tilining so'z yasash imkoniyatlaridan dadillik bilan foydalandilar, xalqda miliy g'urur, ona tiliga hurmat tuyg'usini tarbiya qildilar (E. Vohidov). 6. Bobolardan bizga meros ezgu til, Avlodlarga xazinai bebaho (Mirtemir).

7. Kishilar tilini rostlikdan boshqa narsa uchun ishlatmasliklari, tarbiyasiz so'zlar so'zlamasliklari kerak.
8. Har so'zda har birovga shirin nuqati bor, Bol tomdi og'zidinki, tilida naboti bor (Ogahiy). 9. Yomon til egasi vaqti kelib jonidan judo bo'lishi, hatto iymondan ajralishi mumkin. 10. Tili bo'lsa uning shakardan shirin, Ulug' ham, kichik ham beradi bo'yin (Yusuf Xos Hojib).

8- topshiriq.

Yuqoridagi gaplardan ikkitasini tanlab, ma'nosini sharhlang.

9- topshiriq.

Matnni o'qing. Til va nutq to'g'risida adib bildirgan fikrlarni ajratib, o'z so'zlaringiz bilan yozing va mustaqil matn tuzing.

Umumiy miliy tilni saqlamak ila barobar xususiy og'iz orasidagi tilni ham saqlamak lozimdur. Chunki so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazlini o'lchab ko'rsatadurg'on tarozusidir. Aql sohiblari kishining dilidagi fikr va niyatini, ilm va quvvatini, qadr va qimmatini so'zlagan so'zidan bilurlar. "Quruq so'z quloqqa yoqmas", - demishlar.

Agar so'z aql va hikmatga muvofiq bo'lib, o'ziga yoki eshituvchiga bir foyda chiqadurg'on bo'lmasa, asalarilar orasida g'o'ng'irlab yurgan qovog'ari kabi quruq g'o'ng'urlamoq faqat bosh og'rig'idan boshqa bir narsa emasdur. Boshimizga keladurg'on qattig' kulfatlarning ko'pi yumshoq tilimizdan keladur. SHuning uchun: "Ko'p o'yla, oz so'yla", - demishlar.

Tillarning eng yaxshisi so'zga usta til, so'zlarning eng yaxshisi bilib va oxirini o'ylab so'ylangan so'zdir.

A. Avloniy, "Turkiy guiston yoxud axloq"dan.

NUTQIY FAOLIYAT

10- topshiriq.

Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlarning ma'nosini sharhlang.

Tilning ijtimoiy vazifasi nutqiy faoliyatda, ya'ni nutq sifatida kishilar o'rtasida aloqa, fikrlashish, so'zlashishni amalga oshirishda yaqqol ko'rinadi. Nutqiy faoliyat kishilarning bir-birlariga tushunarli bo'lgan til vositasida o'zaro fikr almashishlari, nutqiy aloqaga kirishishlaridir. Bu jarayon ikki shaklda amalga oshadi: og'zaki va yozma tarzda.

Og'zaki nutqning ikki turi mavjud: oddiy so'zlashuv nutqi va adabiy so'zlashuv nutqi. Oddiy so'zlashuv nutqi tabiiy nutq sifatida namoyon bo'lib, sheva ta'sirida bo'lgan kundalik so'zlashuv nutqining turli ko'rinishlaridan iborat. Adabiy so'zlashuv nutqi esa adabiy til me'yorlariga amal qilgan holda gapirishni taqozo etadi.

Yozma nutq og'zaki nutqdan so'ng yozuv ta'sirida paydo bo'lgan bo'lib, adabiy tilning imloviy, punktua-tsion, uslubiy qonun-qoidalarga bo'ysunuvchi grafik shakldagi nutqdir. Yozma nutqning mazmuniy bo'laklari, gaplar, ularning qismlari turii xil tinish belgilari orqali ajratib ko'rsatiladi. Yozma nutq og'zaki nutq kabi kishilar o'rtasidagi bevosita aloqa vositasi emas, u boshqa joyda va zamonda (kelgusi davrda) yashovchi kishilar bilan aloqa bog'lash vositasidir. Yozma manbalar orqali biz o'tmish tariximizni o'rganamiz va bundan kelajak avlod foydalani-shini ta'minlaymiz.

Nutqning bu shakllari turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Nutq ayrim shaxsga tegishli bo'lishi (monologik), ikki kishi o'rtasida yuz berishi (dialogik) va bir necha shaxslar orasida bo'lishi (polilogik) mumkin. Nutq ko'ri-nishlari ifoda maqsadi, qurilishi, hissiy-ta'siriy vositalari bilan farqlanadi. Yozma nutq uslubiy turlari (so'zlashuv, ilmiy, badiiy, ommabop, rasmiy-idoraviy) bilan o'ziga xos nutq ko'rinishlarini yaratadi.

11- topshiriq.

Yuqoridagi matn asosida savollarga javob bering:

1. Nutqiy faoliyat deganda nimani tushunasiz?
2. Eng qadimiy nutq qanday shaklda bo'lgan? Uning xususiyatlarini so'zlab bera olasizmi?
3. Kundalik so'zlashuv nutqi qaysi xususiyatlari bilan ajralib turadi?
4. Adabiy so'zlashuv nutqi qaerlarda namoyon bo'ladi?
5. Yozma nutq qanday me'yorlarga asoslanadi?
6. Dialogik nutq mazmunan qanday ko'rinishlarda bo'lishi mumkin?
7. Badiiy adabiyotlardan monolog nutqqa misol keltiring.

4- mashq.

Matnlarni o'qing va nutqiy ko'rinishi nuqtayi nazaridan tavsiflang,

I. "...Turobjon tugunchani orqasiga bekitib, tegishdi:

- Akajon, degin!

- Akajon, jo-on aka!

- Nima berasan?

- Umrinning yarmini beraman!..

Turobjon tugunchani berdi. Xotini shu yeming o'zida, eshik oldida o'tirib tugunchani ochdi-da, birdan bo'shshib ketdi va sekin boshini ko'tarib eriga qaradi. O'z qilmishiga gerdayib turgan Turobjon uning ko'zida jiqqa yosh ko'rib:

- Nima ekanini bildingmi? - dedi. - Asalarining uyasi! Turgan-bitgani asal! Mana, mana, siqsang asai oqadi. Bunisi oq mum, harom emas: shimsa ham bo'ladi, chaynasa ham bo'ladi" (A. Qahhor, "Anor").

II. "...Mirzo Ulug'bek bo'g'ilib ketayotganday tomog'ini silab, uh tortdi-da, go'yo shogirdi bilan bahslashayot-ganday qo'l siltab:

- Yo'q! - deb xitob qildi. - Men saltanatdan ayrilishdan qo'rqmaymen. Faqat bu elga qirq yil rahnamolik qilib orttirgan boyligim - madrasa-yu rasadxonam, nodir xazinam - to'plagan kutubxonam va, nihoyat, yaratgan asarlarim - barchasi poymol bo'lishidan qo'rqamen. Ha, faqat shundan qo'rqamen. Tag'in bir narsadan - kelgusi avlodlar bandai ojizdan hazar qilmasmu, deb qo'rqamen. Mirzo Ulug'bekday koinot sirlarini ochmoqni tilagan, fozillikni da'vo etgan mavlono, hayhot, oxir-oqibat barcha shoh, barcha taxt sohiblariday saltanatni deb, o'z pushtikamaridan bo'lgan farzandi bilan toj-u taxt talashibdur-da, degan nom qoldirmoqdin qo'rqamen, mavlono Ali!" (O. Yoqubov, "Ulug'bek xazinasi".)

O'ZBEK TILINING TARAQQIYO TI

5- mashq.

Matndagi gaplarni tushunarlik darajasiga ko'ra guruhlang va bu nutq namunalari til taraqqiyotining qaysi davriga xosligini ayting.

1. Juda boy, chiroyli tilimiz bor, Bu tilda ifoda etib bo'lmaydigan flkr, tuyg'u yo'q! (A. Qahhor). 2. Tang tangri kalti, Tang tangri o'zi kalti. Turunglar, qamug' beklar, qadashlar, Tang tangrig'a o'galim... (Aprinchur Tegin). 3. "Til arslan turur, ko'r, eshikda yatur. Aya evlug, arsiq bashingni yeyur" (Yusuf Xos Hojib). 4. "So'z kim dard choshnisidin harorati bo'lmag'ay va nazmkim ishq haroratidin hirqati bo'lmag'ay, nursiz sham' bil va sarvarsiz jam' gumon qil (A. Navoiy). 5. Emdi ochuq ma'lum bo'ldiki, tarbiyani tug'ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlandurmak, fikrini nurlandurmak, axloqimizni go'zallandurmak, zehnimizni ravshanlandur-mak lozim ekan (Abdulla Avloniy). 6. Turk zuhuridur ochunda bu kun, Boshla uluq yir bila turkona un! (Haydar Xorazmiy), 7. Yeti yuz kishig uduzig'ma ulug'i shad erti ("To(nyuquq)").

O'zbek tili turkiy tillar guruhiga kiruvchi yirik tillardan biridir. O'zbek (turkiy) tilda yozilgan dastlabki yozma yodgorliklar 6-7 asrlarga tegishli bo'lib, umumturk adabiy till sifatida shakllandi. 10-11 asrlarda bu tilda "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Hibatul Haqoyiq" kabi nodir asarlar yaratildi. 12-13 asrlarda yaratilgan "Devoni hikmat", "Qissasi Rabg'uziy", "Muhabbatnoma", "Me'-rojnoma", "Muqaddimat-ul adab", "Yusuf va Zulayho", "O'g'uznoma" kabi o'nlab mash-hur kitoblar eski o'zbek tilini mahalliy sheva-ning go'zal unsurlari bilan boyitdi.

O'zbek xalqi tilining takomillashuvida 14 asrdan 19 asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan tarixiy davr muhim rol o'ynaydi. Temur davlatining ravnaqi ostida ijod etgan Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi mumtoz adiblarimiz o'zbek adabiy tilining mavqeyini yuksak darajaga ko'tardilar. Keyinchalik o'zbek tilini xalq tilining boy imkoniyatlari asosida Abulg'ozixon, Turdi, Gulxaniy, Maxmur, Munis, Ogahiy kabi adib-lar yanada boyitdilar.

19 asrning ikkinchi yarmidan boshlab o'zbek adabiy tilining uslublari ham shakllana bordi, o'zbek milliy tilida me'yorlashish jarayoni barqarorlashish bosqichiga kirdi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili rivojlangan, ijtimoiy mavqeyi yuksalgan, sayqal topgan, fonetik va leksik-grammatik jihatdan me'yorlashgan milliy tildir.

12- topshiriq.

Adabiyotimiz tarixining turli davrlariga xos badiiy ijod namunalari parchalar o'qing, ularning o'zbek adabiy tili taraqqiyotining qaysi davriga xosligini aniqlab, xronologik jadval tuzing.

6- mashq.

Matnni ko'chiring, eski o'zbek tiliga xos fonetik, leksik va morfologik xususiyatlarni aniqlab, ostiga chizing va ularning ustiga hozirgi tildagi muqobillarini yozib qo'ying.

"Yana bir Marg'inondur. Andijonning g'arbidadur. Andijondin yetti yig'och yo'ldur. Yaxshi qasaba voqe bo'lubtur, pur ne'rnat: anori va o'rugi asru ko'p xo'b bo'lur. Bir jins anor bo'lur, "dona kalon" derlar, chuchukligida zardolu mayxushlig'idin andak choshni bor. Samnon anorlarig'a tarjeh qilsa bo'lur. Yana bir jins o'ruk bo'lurkim, donasini olib, ichig'a mag'z solib quruturlar, "subhoniyy" derlar, bisyor lazizdur. Ovi qushi yaxshidur, oq kiyik yovuqta bo'lur. Eli sorttur va mushtzan va pursharu sho'r eldur" (Z. M. Bobur, "Boburnoma").

1- mashq.

Matnni o'qing. SHEvaga xos so'z va grammatik shakllarni aniqlang, ularni o'zbek adabiy tilidagi muqobillari bilan solishtiring.

...Tayyor bo'lgan bachkana mahsilarni taxlayman, ba'zilarini oyoqlarimga o'lchab ko'raman. Bobo'l peshin namoziga ketgach, darrov uning o'rniga o'tiraman. Xuddi bobo'l kabi jiddiyat va qunt bilan ishga kirishmoqchi bo'laman: chol o'tkir gazanlarni mendan yashirib ketgan ekan. Kichkina o'tmas gazan bilan charmlarni kesaman, shirach bilan bir-biriga yopishtiraman. Burishgan eski charmlarni ho'llab, kunda ustiga qo'yib, kuva bilan urib tekislashni juda sevaman.

Mahalla machitining minorasidan bobo'lning baland, toza yangragan ovozi eshitiladi. (U muazzin edi.)

- Buvam! - deyman birdan qichqirib.

- Minoradan tusholmay qoldi buvang. Tushirib qo'y!- deydi cho'tir xalfa.

Jahlim chiqadi, lekin indamasdan ko'vani kundaga uraveraman. Quloqlari bitgan shekilli, ko'vani qo'limdan tortib olishadi... Ayvonning pkomonidagi indan mo'ltayib qaragan bir juft musicha bolasiga ko'zim tushgan hamon o'rnimdan sapchiyman.

Oybek, "Bolalik xotiralarim".

O'ZBEK TILI - DAVLAT TILI

13- topshiriq.

Matnni o'qing va shu asosda ona tilini puxta o'tganish uchun nimalar qilayotganingiz haqida bayon yozing.

O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi Qonuni 1989 yil 21 oktabrda qabul qilingan. SHu davrdan boshlab har yili bu kunni til bayrami sifatida nishonlaymiz.

Mustaqillik sharofati bilan o'zbek tili - davlat tiliga e'tibor kuchaydi, ona tilimizning ijtimoiy mavqeyi kengaydi. O'zbek tilining taraqqiyoti va istiqboli to'g'risida g'amxo'rlik qilinib, bir qancha qarorlar qabul qilindi.

1993 yil 2 sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbbsini joriy etish to'g'risida" Qonun qabul qilinishi Vatanimizning ma'naviy-madaniy hayotida jahonshumul ahamiyat kasb etdi. Yangi alifboga kiritilgan o'zgarishlar asosida "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari" ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1995 yil 24 avgustda tasdiqlandi.

Davr taqozosi bilan "Davlat tili haqida"gi Qonunga ham ayrim o'zgartirishlar kiritildi va 1995 yilning 21 dekabrda O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirda "Davlat tili haqida"gi Qonuni e'lon qilindi. Bu qonun 24 moddadan iborat bo'lib, uning 1 moddasida asosiy qonunimiz bo'lgan Konstitutsiyamizning 4 moddasida ta'kidlanganidek "O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir", deb yozib qo'yilgan.

Davlat tilini o'rganish, unga amal qilish tabiiy ehtiyoj va zaruratga, hatto anglangan majburiyatga aylanib bormoqda. O'zbek tilida to'g'ri, ifodali so'zlash va yozish, ona tilimizning sofligi va boyligi to'g'risida tinmay g'amxo'rlik qilish, uning iste'mol doirasini kengaytirib borish davlatimiz fuqarolarining burchi sanaladi. Xususan, har bir yosh va o'quvchi o'z ona tilidagi so'z boyligini oshirish hamda til imkoniyatlaridan o'rinli foydalanishga doimo harakat qilishi lozim. So'z fikr qurolidir, kishi qanchalik ko'p so'z bilsa, uning fikrlash doirasi, dunyoqarashi ham shunchalik keng bo'ladi.

14- topshiriq.

"O'z tilimni puxta bilamanmi?" mavzusida bahs-munozara o'tkazing va do'stingizga so'z boyligini yanada oshirishi uchun tavsiyalar yozib bering.

8- mashq.

Maqol va hikmatli so'zlarni ko'chiring, o'zingizga ma'qul bo'lganlaridan 2 tasiga sharh yozing.

1. Til millatning birinchi haqqidir. SHu haq o'ksitilgan bo'lsa, demak, millat o'zini o'zi o'ksitib kelgandir (I. G'ofurov). 1. Til shuncha sharafi bilan nutqning qurolidir (A. Navoiy). 3. Tilga e'tibor - elga e'tibor. 4. Kishining go'zalligi uning tilidan bilinadi ("Hadis"dan). 5. O'z vataningga bo'lgan chinakam muhabbatini o'z tilingga bo'lgan muhabbatingsiz tasavvur etish mumkin emas (K. G. Paustovskiy). 6. Kimki qisqa so'zda deydi ko'p ma'no, Ravonlik bobida ul kishi a'lo (Abu SHukur Babciy). 1. So'z so'zlashda va undan jumla tuzishda uzoq andisha kerak (A. Qodiriy). 8. So'z ichra mudom aql yashirindur, so'z chimildig'-u aql kelindur (Nosir Xisrav). 9. Tilingda bo'lsa boling, kulib turar iqboling.

TO'G'RI YOZISH - SAVODXONLIK ASOSI

BU BO'LIMDA QUYIDAGI BILIM VA MALAKALARNI EGALLAYSIZ:

- " o'zbek tilining imlo qoidalarini sharhlash;
- " unli va undosh tovushlar imlosiga old hodisalarni farq-lash;
- " qo'shimcha qo'shilishi tufayli tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarni to'g'ri yoza olish;
- " qo'shma va juft so'vvarning yoziiishi;

- " Ish yuritishda bosh harflar imlosiga, bo'g'in ko'chirili-shiga amal qilish usullari;
- " tinish belgilarini o'rinli ishlatish.

15- topshiriq.

Matnni o'qing. Berilgan imlo qoidasini sharhlang.

To'g'ri yozish qoidalari tilshunoslar tomonidan tuziladi va jamoatchilik muhokamasidan o'tkaziladi. Imlo qoidalari hukumat tomonidan tasdiqlanadi. Kishilar o'zaro yozishmalarida, rasmiy ish yuritishda, ta'lim jarayonida, madaniy-ma'rifiy faoliyatda tilning imlo qoidalariga amal qilishga majburlar.

So'z va qo'shimchalarning yozilishi ma'lum bir qoida-larga asoslanmasa, yozuvda har xillik yuzaga keladi, natijada bir-birini tushunish imkoniyati yo'qoladi. SHuning uchun ham o'zbek tilining imlo qoidalarini puxta o'zlashtirish lozim. 1995 yilning 24 avgustida tasdiqlangan "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari"da "Harflar imlosi", "Asos va qo'shimchalar imlosi", "Qo'shib yozish", "CHiziqcha bilan yozish", "Ajrati yozish", "Bosh harflar imlosi" va "Ko'chirish qoidalari" nomli bo'limlar bor. Masalan, "Asos va qo'shimchalar imlosi" bo'limidagi bir qoida bilan tanishamiz:

"33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) a unlisi bilan tugagan fe'llarda -v, -q, -qi qo'shimchasi qo'shilganda a unlisi o' aytiladi va shunday yoziladi: sayla- saylov, sina- sinov, aya- ayovsiz, so'ra- so'roq, bo'ya- bo'yoq, o'yna- o'ynoqi, sayra- sayroqi kabi;

2) i unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga -v, -q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli u aytiladi va shunday yoziladi: o'qi - o'quvchi, qazi - qazuvchi, sovi - sovuq kabi. Lekin i unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga q qo'shimchasi qo'shilganda bu unli i aytiladi va shunday yoziladi: og'ri - og'riq, qavi - qaviq kabi".

16- topshiriq.

Gazeta yoki jurnal maqolalaridan imlo qoidalariga amal qilinmagan jummalarni aniqlang va to'g'ri yozilishini ko'rsating.

17- topshiriq.

Imlo qoidalarining ahamiyati, tinish belgilarining ishlatilishiga oid 10 ta test tuzing va ularning o'rtog'ingiz tomonidan yechilishini nazorat qiling.

TALAFFUZ VA IMLO

Unli tovushlar ovoz paylarining o'pkadan chiqayotgan havo oqimi ta'sirida tebranib, og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramay o'tishi natijasida hosil bo'ladi. Ovoz (un) paychalarining titrashidan bo'g'iz bo'shlig'ida sof ovoz yuzaga keladi. Unlilarni talaffuz qilganda og'iz bo'shlig'i ochiq bo'ladi, asosiy vazifani esa ovoz paychalari, til va lablar bajaradi. Ovoz paychalarining harakati musiqiy ohangni vujudga keltiradi. SHuning uchun unli tovushlarda musiqiylik, ohangdorlik kuchli bo'ladi. Ujarni nutq talabiga ko'ra istagancha cho'zib talaffuz etish mumkin.

Talaffuz bilan imlo bir-biriga chambarchas bog'liqdir. Adabiy til qonuniyati asosida to'g'ri yozish qanchalik muhim bo'lsa, to'g'ri talaffuz qilish ham shunchalik zarur. Ammo so'zning talaffuzi bilan yozilishi doim mos kelavermaydi. Buni tovushlarning so'zdagi o'rni va o'zaro ta'siri bilan izohlash mumkin. Tilshunoslikda to'g'ri talaffuz qoidalari to'plami orfoepiya, to'g'ri yozuv qoidalari to'plami esa orfografiya deyiladi.

UNLI TOVUSHLAR TALAFFUZI VA IMLOSI

Hozirgi o'zbek adabiy tilida oltita unli tovush mavjud: A, O, I, U, O', E

A(a) harfi lablanmagan, til oldi, keng unli tovushni ifodalaydi. Bu unli yumshoq o'zakkdagi til orqa k, g va boshqa til oldi undoshlari bilan yonma-yon kelganda old qator, ochiq tovush sifatida aytiladi; aka, man, olam, kalla, gala kabi.

Lekin chuqur til orqa q, g', x undoshlaridan so'ng kelganda orqa qator unlidek aytiladi va asliga muvofiq yoziladi: qand, qan, g'aliz, xamir, xat kabi.

A(a) harfini to'g'ri yozishda quyidagilarga e'tibor bering:

- bahor, zamon, palov, tamom kabi so'zlarda a unlisi o ga moyil aytilsa ham, a yoziladi;
- a'lo, a'zp, ma'no, ta'na kabi so'zlarda tutuq belgisi ta'sirida cho'ziqroq aytilsa ham, bitta a yoziladi;
- mutolaa, mudofaa, manfaat, taalluqli, taajjub kabi so'zlarda cho'ziq talaffuz qilinadi va ikkita a yoziladi;
- disk, bank, tank, stolb kabi rus tili orqali o'zlashgan so'zlarning oxiri qo'sh undosh bilan tugagani uchun o'zbek tilida bu so'zlarda a qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: diska, banka, tanka, stolba;
- xavf, gavda, navbat, vafo, varaq kabi so'zlarda v undoshi bilan yonma-yon kelganda o ga moyil aytilsa ham, asliga ko'ra a yoziladi;
- ayrim ruscha-o'zlashma so'zlarda ya undoshi o'rnida a aytiladi va yoziladi: sentabr, oktabr, flaga kabi.

9- mashq.

Matnni o'qing va so'zlardagi a unlisining talaffuzi va imlosini tushuntiring.

VATAN NIMA

Vatan atamasi aslida arabcha so'z bo'lib, ona yurt ma'nosini bildiradi. Vatan tushunchasi keng ma'noda va tor ma'noda ham qo'llaniladi. Bir xalq vakillari jamuljam yashab turgan, ularning ajdodlari azal-azaldan istiqomat qilgan hudud nazarda tutilsa, bu keng ma'nodagi tu-shunchadir. Kishi tug'ilib o'sgan uy, mahalla, qishloq nazarda tutilsa, bu tor ma'nodagi tushunchadir. O'zbeklarda falonchi vatanli bo'ldi, deyilganda o'sha odam uy-joyli, boshpanali bo'ldi, degan ma'no

anglashiladi. Hazrat Alisher Navoiy Vatan tushunchasini ona yurt, o'rin, tug'ilib o'sgan joy, maskan, manzil ma'nolarida ishlatgan-lar. SHuningdek, Vatan kalimasi badiiy adabiyotda ko'chma ma'noda ko'ngil mulkinging maskani tarzida ham qo'lla-nadi.

...O'zbekiston Respublikasi o'zbek millatining vatanidir. Bu o'rinda davlat va vatan ayni bir ma'noni ifodalaydi, ya'ni O'zbekiston Respublikasi deganimizda Vatanimizni tushunamiz, Vatan deganda O'zbekiston Respublikasini idrok etamiz. "Vatan tuyg'usi" kitobidan.

O(o) harfi lablangan, til orqa keng unli tovushni ifodalaydi. Yondosh tovushlardan qat'i nazar so'zlarning barcha bo'g'inlarida kelib, cho'ziq unli sifatida talaffuz qilinadi va asliga ko'ra yoziladi: ona, bobo, nom, havo, oq, qoramol kabi. O'zlashma so'zlarda u yoki o' bilan o o'rtasida aytilsa ham o tarzida yoziladi. Masalan: opera, bolt, nota, rol, tok (elektr) kabi.

Sunday so'zlarning urg'usiz bo'g'inlarida o unlisi i kabi talaffuz qilinsa ham o yoziladi: traktor, direktor, ekspeditor, kartoshka kabi.

Qo'shimchalar qo'shilishi natijasida o tovushi imlosiga oid quyidagi o'zgarishlarga diqqat qiling: parvo, avzo so'zlariga egalik qo'shimchasi qo'shilganda bir y tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: parvoyim, pan'oying, parvoyi, avzoyimiz, avzoyingiz, avzoyi kabi.

Fe'l asosli so'zlardan ot yoki sifat yasovchi -v, -q, -qi qo'shimchalari a unlisi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda a tovushi o tarzida aytiladi va shunday yoziladi: sina+ v > sinov, sayia+ v > saylov, tara+ q > taroq, sayra+ qi > sayroqi kabi.

10- mashq.

Quyidagi so'zlarda o va a tovushlarining talaffuzi, yozilishini tushuntiring. Bu unlilarning qo'shaloq kelishini eslab qoling.

1. Osmon, tog', soy, oftob, havo, navo, bronza, botanika, fonetika, vokzal, futbol, globus, o'rikzor, revizor, televizor, inkubator, ekvator, stabilizator, attor, gavda, gavjum, davlat, davr, javlon, javob, kavush, kamol, muomala, muallaq.

2. Manfaat, matbaa, mutolaa, mudofaa, murojaat, mutaassib, taajjub, taalluq, taassub, taassurot, taassuf.

3. Faoliyat, faol, maorif, jamoa, ziroat, soat, kakao, itoat, qiroat, badiiy, shoir, shuaro, baobro', inshoot, majmua, memuar, nainki, vakuum, voqea, doimo, doimiy, dialog, fojia, mushoira.

18- topshiriq.

a va o unlilarining talaffuziga e'tibor berib, she'rni ifodali o'qing va yod oling.

ONA DEGAN NOM

Deydilar, qahrh bahodirlar ham
Janglarda jon berar chog'i mardona,
Behad azoblarga chidab so'nggi dam,
Bitta so'z dermishlar shivirlab: Ona.
Ulug' bir donishmand olamni sharhlab,
Axiyri tanibdi tuqqan elini.
Zabon baxsh etganga ehtirom saqlab,
Ona, deb atabdi ilk bor tilini.
Dunyo shoirlari Vatan sha'niga
Sifat axtarmishlar qator va qator, -
Nihoyat, kelrnishlar bitta ma'niga:
Ona-Vatan deya bitmishlar ash'or.
Bisyor bo'lsa agar bol ham beqadr,
Takror aytilganda rangsizdir kalom.
... Bu yorug' olamda Vatan bittadir,
Bittadir dunyoda Ona degan nom!
Abdulla Oripov

I(i) harfi lablanmagan, til oldi, yuqori tor unli tovushni ifodalaydi. I tovushi tilak, bir, tish, dil kabi so'zlardagi qisqa i unlisi o'rnida; mohir, shoir, ilmiy, adabiy, lirika kabi so'zlarning urg'uli bo'g'inidagi cho'ziq i o'rnida; qish, qir, g'ilof, xizmatchi, xil kabi so'zlarda chuqur til orqa q, g', x tovushlari bilan yonma-yon keladigan qisqa va qattiq i unlisi o'rnida va rus tilidan o'tgan vimpel, bilina, vishka, richag kabi so'zlardagi ruscha ы unlisi o'rnida yoziladi.

So'z o'zaginging ochiq bo'g'inida i, e, a unllaridan bin kelsa, keyingi yopiq bo'g'inida i yoziladi. Masalan: bilim, iliq, etik, beshik, sariq, vakil kabi.

Arab-fors va rus tilidan o'zlashgan bir bo'g'inli so'zlarning qo'sh undoshlari o'rtasida qisqa i tovushi talaffuz etilsa-da, ammo yozilmaydi. Masalan: fikr, ilm, ufq, matn, litr kabi.

19- topshiriq.

Quyidagi so'zlarni daftaringizga ko'chiring va yozilishini bilib oling.

Azm, aysh, arz, aft, aql, badnafs, bahs, boks, bazm, bayt, brak, vazn, vahm, vaqf, gips, globus, dafn, dahr, jazm, jalb, janr, jahl, jahd, jips, juft, irq, zehn, zikr, zulm, zulf, karch, kaft, kasr, kasb, keks, kibr, mayl, mehr, mashq, lutf, nasr, naqsh, metr.

E(e) harfi lablanmagan til oldi, o'rta keng unli tovushni ifodalaydi. So'z tarkibidagi o'rniga qarab turlicha aytiladi va yoziladi:

- So'z boshida yopiq bo'g'inda i ga moyil aytilsa ham, e yoziladi: ehtimol, eshik, ehson, ertak kabi.
- So'z boshida ochiq bo'g'inda va ikki undosh orasida qisqa aytiladi va doim e yoziladi: erta, meva, sezgir, tepki kabi,
- So'z boshida tutuq belgisidan oldin cho'ziqroq va i ga moyil aytiladi va e yoziladi: e'tibor, e'lon, e'tiqod kabi.

20- topshiriq.

Lug'atdan tarkibida e unlisi bo'lgan 10 ta madaniy-ma'rifiy atama topib yozing va ulardagi e tovushini tavsiflang.

11- mashq.

Matnni o'qing, ajratilgan so'zlardagi i va e unllarining yumshoq va qattiq talaffiz etilishi hamda yozilish qoidasini izohlang.

Insoniyat jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy fikr-g'oyalarning yaxlitligi mafkurani tashkil qildi, Sog'lom g'oyalar tarbiyasi yuksak dunyoqarash va e'tiqod tarbiyasini anglatadi. Dunyoqarash - tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvur va g'oyalarning majmui bo'lib, u shaxsni jamiyatda o'zligini saqlagan holda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Sog'dom dunyoqarash kishidan mas'uliyat tuyg'usi bilan yashashni talab qiladi. Mas'uliyat odamning har bir amali, faoliyati mahsulini to'liq tasavvur qilgan holda, uning o'zi va o'zgalar uchun nima naf keltirishini anglay olish qobiliyatidir. E'tiqod - odamning muayyan qarash, nazariya, hayotiy aqida, qadriyat yoki faoliyat tamoyillarini emotsional-hissiy qabul qilish jarayonida shakllangan sobit fikr va tasavvur majmui. Haqiqiy e'tiqod egasi bo'lgan odamda iymon ham bo'ladi.

U(u) harfi lablangan, til orqa, yuqori tor unli tovushni ifodalaydi.

Quyidagi holatlarda u unlisi i tovushiga moyilroq aytilsa ham, u yoziladi:

- oldingi bo'g'inlarida a, o, u unllardan biri bo'lgan va shundan so'nggi yopiq bo'g'in boshidagi v tovushidan keyin: qovun, ovul, tovuq, sovuq, tarvuz, quvur, chuvur-chuvur kabi;

- birinchi bo'g'inida u bo'lgan so'zlarning ikkinchi bo'g'inida: uzun, uzum, chumchuq, tushuncha, yulduz, yutuq, yumush kabi;

- birinchi bo'g'inida u bo'lgan so'zlarning keyingi ochiq bo'g'ini q yoki g' bilan boshlansa: bug'u, urg'u, uyqu, tuyg'u, yog'du kabi.

- Tarkibida u bo'lgan bir bo'g'inli so'zlarning oxirgi ikki undoshi o'rtasida u aytilsa ham, yozilmaydi: umr, uzr, rukn, hukm kabi.

12- mashq.

Quyidagi so'zlarni daftaringizga ko'chiring va yoziishini bilib oling.

Burun, butun, bujur, buzruk, buzuvchi, guruch, guruh, durust, jujun, zuhur, kunjut, kukun, kunduz, nufuz, suruv, tutun, tuturuq, tushuncha, tumshuq, uzum, umum, uchun, tuzum, chumchuq, quduq, quruq, g'urur, g'ulu, huzur, hukumat, xushnud.

O'(o') harfi lablangan, til orqa, o'rta-keng unli tovushni ifodalaydi. So'zning ochiq bo'g'inlarida nisbatan kengroq, yopiq bo'g'inlarda esa torroq talaffuz qilinadi. Masalan: so'lim, qo'riq, to'plam, ko'krakkabi.

O'(o') unlisi, asosan, so'zning birinchi bo'g'inida uchraydi: o't, ko'l, ko'za, o'jar, to'lqin kabi.

Ko'pgina so'zlarning birinchi bo'g'inida o' kelsa, ikkinchi bo'g'inida i unlisi yoziladi: do'ppi, ko'prik, to'qimoq, so'zlik kabi.

Rus tili orqali o'zlashgan tort, tok, kubok, bochka, nota kabi so'zlardagi o unlisi o'zbekchada o' ga moyil aytilsa ham, asliga ko o yoziladi. Lotin yozuviga asoslangan alifbo'lizga ko'ra mo'tabar, mo'tadil, mo'jiza kabi so'zlarda o' unlisidan keyin tutuq belgisi qo'yilmaydi, ammo o' cho'ziqroq talafuz qilinadi.

13- mashq.

Birinchi bo'g'inida o', ikkinchi bo'g'inida i ishtirok etgan so'zlar topib, ular yordamida bir nechta gap tuzing.

14- mashq.

Gaplarni o'qing. U va o' unllariga tavsif bering. Talaffuzi va yozilishini izohlang.

Navoiy kuzning so'lg'in nafosati bilan nafas olgan xiyobonlarni oralab, tabiat va hayotdagi o'zgarishlar ustida fikr qilib, kechinmalar, hislarga to'lib yurarkan, navkar kelib, safar uchun otni tayyorlab qo'yganini bildirdi. SHoir go'yo Marvga - podshoh qoshiga jo'nash kerakligini endi eshitganday ikkilanib: "Hozir borurman", - dedi-da, yana avvalgicha sekin ketdi. Bog'bonlar va boshqa xizmatchilar bilan so'zlashdi, ularning umaloq-dumaloq bolalarining boshlarini siladi, keyin kissasidan oltin va kumush chiqarib, hammaga "yo'l oyoq" ulashdi. Bolalarning shodligi, ayniqsa, benihoya bo'ldi. Ular sakrashib, chuvillashib tangalarni dam kaftlariga qisib, dam bir-birlariga ko'z-ko'z qilishardi. Kattalar o'z xo'jalariga "oq yo'l" tilab, ko'zlarida yongan samimiy chuqur mehr bilan vidolashdilar (Oybek, "Navoiy" romanidan).

QO'SH UNLILAR

Arab-fors tilidan o'zlashgan so'zlarda unli tovushlar yonma-yon va qo'shaloq holda kelishi mumkin. Masalan:

A) faoliyat, faol, jamoa, itoat, shoir, majmua, memuar, voqea, doimo, mushoira.

B) badiiy, inshoot, matbaa, mudofaa, mutolaa, manfaat, murojaat, taalluqli, taassurot, taassuf.

21- topshiriq.

Lug'atdan yonma-yon va qo'shaloq unlilar bilan yoziladigan so'zlarga 10 ta misol toping, ular ishtirokida 5 ta gap tuzing.

UNDOSH TOVUSHLAR TALAFFUZI VA IMLOSI

22- lopshiriq.

Matnni o'qing va mazmunini so'zlab bering. Jarangli va jarangsiz undoshlarni qiyoslab, jadval tuzing.

Undosh tovushlar turlari va ovozning ishtirokiga ko'ra belgilanadi, Undosh tovushlar tarkibida shovqin miqdori ovozga nisbatan ko'p bo'lsa yoki ovoz mutlaqo qatnash-masa, bunday tovushlar shovqinlilar deb nomlanadi. Agar ovoz miqdori ustunlik qilsa, bunday tovushlar sonor (ovozdor) sanaladi. Bular m, n, ng, l, r undoshlaridir.

SHovqinli undoshlar ovozning ishtirokiga ko'ra Jarangli va jarangsizlarga bo'linadi.

Jarangli undoshlar tarkibida shovqin bilan birga ma'lum darajada ovoz ham ishtirok etadi: b, v, g, d, j, z, y, g'

Jarangsiz undoshlar ovoz mutlaqo qatnashmaydigan, faqat shovqindangina iborat bo'lgan tovushlardir: k, p, s, t, i, x, ch, sh, q, h. Nutq paytida ba'zan Jarangli tovushlar jarangsizlar bilan o'rin almashadi: sabab-sabap, maqsad-maxsat, miting-mitink kabi.

Undosh tovushlar nutq a'zotarining biror yerida to'siqqa uchrab, shu to'siqda portlab yoki sirg'alib o'tib ketishiga ko'ra ham tavsiflanadi.

Ikki nutq a'zosining jipslashuvi natijasida o'pkadan chiqayotgan havo oqimining zarb bilan portlab o'tishidan portlovchi undoshlar hosil bo'ladi. Bular b, g, d, j, k, p, t, ch, q tovushlaridir. Portlovchilar portlashning xususiyatiga qarab sof va qorishiq portlovchilarga ajraladi. Sof portlovchilar bir usul - portlash usuli bilan paydo bo'ladi: b, g, d, k, t, p, q. Qorishiq portlovchilar ikki usul asosida - to'la bo'lmagan portlash va undan keyin sirg'alish natijasida vujudga keladi: d+j - dj, t+sh - ch.

Ikki nutq a'zosining o'zaro jipslashmasidan, bir-biriga yaqinlashishi natijasida havo oqimining ular orasidan ishqalanib-sirg'alib chiqishidan sirg'aluvchi undoshlar hosil bo'ladi. Bular v, f, j, sh, z, s, y, x, h, g' tovushlaridir.

B-P UNDOHLARI

B(b) harfi lab-lab, portlovchi, jarangli undosh tovushni ifodalaydi. So'z o'rtasida va, asosan, so'z oxirida jarangsizlashib p tarzida aytilsa ham doimo b yoziladi. Masalan: sabab-sabap, javob-javop, zarb-zarp, muftalo-muftalo, ibtido-iptido kabi.

P(p) harfi lab-lab, portlovchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi. Bu tovush ko'pincha b va f undoshlari o'rnida talaffuz qilinsa ham, asligako'rab va f yoziladi. Qarang: kelib-kelip, g'arb-g'arp, insof-insop, ulfat-ulpat kabi.

15- mashq.

Gaplardagi b va p harflari bo'lgan so'zlarni ko'chirib oling, talaffuzi va yozilishini sharhlang.

1. Pomirga borish yo'li menga besh qo'ldak ravshan edi (CH. Aytmatov). 2. V Muhabbatning shifoxonada yotganini bilgan, o'z jigarbandlari axtarib kelib-ketishganidan xabardor edi. 3. Nopok odamlar uning buloqdek tiniq, musaffo muhabbatiga og'u soldilar (M. Qoriev).

4. Otang mirob bo'lsa ham, ariqni tozalab suv ich.

5. Oftob kirmagan uyga tabib kiradi. 6. Obro' misqollab keladi, qadoqlab ketadi. 7. Otni tepmaydi, itni qopmaydi, dema (Maqol),

23- topshiriq.

Lug'atdan b harfi bilan tugagan va p harfi bilan boshlangan so'zlarga 10 ta misol toping, bu so'zlarning ma'nolarini izohlab, b-p tovushlarini tavsiflang.

24- topshiriq.

B va P harflarining qo'shaloq kelishiga misollar topib, daftaringizga ko'chiring, Yozilishini eslab qoling. SHu so'zlar ishtirokida to'rtta gap tuzing.

V-F UNDOHLARI

V(v) harfi lab-lab, sirg'aluvchi, jarangli undosh tovushni ifodalaydi. Sof o'zbekcha so'zlarda va so'z boshida kelmaydi, arab-fors tilidan o'zlashgan so'zlarda esa turli o'rinlarda kela oladi: vaqt, vafo, tavsif, sovun, qovurg'a kabi. Hozirda bu tovushning lab bilan tish orasida aytiladigan variant! keng qo'llanmoqda. SHuning uchun so'z oxirida keluvchi v so'zlashuv nutqida p yoki f ga o'tadi, ammo qoidaga muvofiq v yoziladi. Masalan: Norqulov-Norqulop, Olimov-Olimof, avtomat-aptomat, kooperativ-kooperatip kabi.

F(f) harfi lab-tish, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi. Talaffuzda ba'zan p ga o'tsa ham, f yoziladi. Masalan: fasl, safar, futbol, latif, isrof, insof kabi.

16-mashq.

E.Vohidovning "O'zbekim" qasidasidan olingan quyidagi parchalarni ifodali o'qing, v-f undoshlari bo'lgan so'zlarni ko'chirib, bu tovushlarning aytilishi va yozilishini tushuntiring.

... So'y lasin Afrosiyob-u,

So'ylasin O'rxun xati,
Ko'hna tarix shodasida
Bitta marjon, o'zbekun.
Ma'rifatning shu'lasiga
Talpinib zulmat aro
Ko'zlaringdan to'kdi tunlar
Kavkabiston, o'zbekim...
Men Vatanni bog' deb aytsam,
Sensan unda bitta gul,
Men Vatanni ko'z deb aytsam,
Bitta mujgon, o'zbekim.
Men buyuk yurt o'g'lidurman,
Men bashar farzandiman,
Lekin avval senga bo'lsam
Sodiq o'g'lon, o'zbekim.

25- topshiriq.

Ushbu she'rni to'liq o'qib chiqib (yoki yoddan aytib) b-p, v-f undoshlari bo'lgan so'zlarning ma'nolarini izohlang va yozilishini eslab qoling.

G-K UNDOSHLARI

G(g) harfi til orqa, portlovchi, jarangli un-dosh tovushni ifodalaydi. So'z oxirida jarangsiz k kabi eshitaladi, ammo yozuvda g tarzida yoziladi. Masalan: barg, tug, pedagog, eg kabi,

Imlo qoidasiga ko'ra, oxiri g bilan tugagan so'zlarga g undoshi bilan boshlanuvchi -ga, -gacha, -gach, -gan, -gina kabi qo'shimcha qo'shilganda k tarzida talaffuz qilinsa ham asliga muvofiq g yoziladi. Qarang: bargga, egguncha, dialoggacha, tuggin.

K(k) harfi til orqa, portlovchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi. Oxiri k bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda k jaranglashadi va g tarzida aytiladi hamda shunday yoziladi. Masalan: yurak-yuragim, tilak-tilagim, bek-begim kabi.

26- topshiriq.

G-k undoshlari bo'lgan so'zlar ishtirokidagi tez aytishlarni davom ettiring. Bu tovushlarning talaffuzi va yozilishini izohlab bering:

1. Gulnor guzardagi gulzordan go'zal gullar uzdi.
2. Kaftdek tepa, kaftdek tepa ustida kemadek kapa.
3. Oq ko'ylakka ko'k tugma, ko'k ko'ylakka oq tugma.

17- mashq.

Matnni o'qing. b-p, v-f, g-k undoshlari qatnashgan so'zlarni topib, daftaringizga ko'chiring. Bu tovushlarni o'zaro qiyoslab tavsiflang.

Til bir jihatdan tabiat va insondagi go'zallikni aks ettiruvchi vosita bo'lsa, ikkinchi jihatdan unda go'zallikni vujudga keltiruvchi javharlar ham mavjud. Tilga go'zallik javhari sifatida nazar soladigan bo'lsak, uning kishini hayratlantiradigan darajada yetukligi bor.

Qaysi bir tilni olmang, undagi tovushlar yuzga yetmaydi. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilida o'ttiz bitta tovush bor. O'zbek tiliga tarixan nazar solgan vaqtimizda yoki shevalarni hisobga olganimizda ko'proq bo'ladi, ammo qirqtadan oshmaydi. Mana shu qadar ozgina tovushdan o'zbek tili tarixida milliondan ortiq so'z yasalgan va bu so'z yasalishi kerak bo'lgan taqdirda cheksiz davom etishi mumkin.

Tilning mana shu yetukligi uning go'zalligini va undan foydalanuvchining, ya'ni so'zlovchining yoki yozuvchining nutqiy mahoratini ta'minlaydi.

A. Rustamov, "So'z xususida so'z"dan.

D-T UNDOSHLARI

D(d) harfi til oldi, portlovchi, jarangli undosh tovushni ifodalaydi. So'z oxiridagi d doimo jarangsiz talaffuz qilinadi. Biroq asliga muvofiq d yozilaveradi: band-bant, xursand-xursant, avlod-avlot kabi. So'zning oxirida d tovushidan oldin n kelsa va bunday so'zlarga qo'shimchalar qo'shilsa d talaffuz etilmaydi, ammo yoziladi: payvanchi-payvandchi, balanroq-balandroq, xursanchilik-xursandchilik kabi.

T(t) harfi til oldi, portlovchi, jarangsiz undosh. So'z oxiridagi t talaffuzda ko'pincha tushib qoladi. Biroq asliga muvofiq yozilaveradi: do'st-do's, daraxt-darax kabi. Bunday so'zlarga qo'shimchalar qo'shilganda ham talaffuzda t undoshi eshiltmay qoladi, ammo bu hoi ham imlodan aks etmaydi: do'slik-do'stlik, dasro'mol-dastro'mol, mashinista-mashinistga kabi.

Jonli nutqda t bilan tugagan so'zlarga ch undoshi bilan boshlanuvchi qo'shimchalar qo'shilganda t ning ham ch ga aylanish hodisasi yuz beradi: sutchi-suchchi, yigitcha-yigichcha, uyatchan-uyachchan kabi

27- topshiriq.

Lug'atdan d-t undoshlari so'z oxirida kelgan lug'aviy birliklardan 10 ta topib yozing va tovush o'zgarishi hodisasini izohlang,

18- mashq.

D-t undoshlari qo'shaloq yozilishi zarur bo'lgan so'zlarni ko'chirib oling va yozilishini eslab qoling.

Bad...iy, muqad...am, mad...oh, bot...ir, qat...q, mod...a, o't...iz, od...iy, tarad...ud, at.,or, muqad...as, muat...ar, sat...in, o't...kir, jid...iy, od...mi, qad...i-qomat, bat...ar, it...ifoq, jad...id, yet...i, gard...ay, but...oq, bud...izm, bot...il, pat...ak, tad...qiq, shad...od, shat...irlamoq, e...tir, xa...tm, qa...doq, qat...ron, g'ad...or, ha...dik, hat...o.

Z-S UNDOSHLARI

Z(z) harfi til oldi, sirg'aluvchi, jarangli undosh tovushni ifodalaydi. Jonli nutqda so'z oxirida kelgan z tovushi jarangsizlanib, s tovushiga moyil talafuz qilinadi, biroq asliga rnuvofiq z yozilaveradi: boratniz-boramis, og'iz-og'is kabi. Bu holatni z bilan tugallangan o'zakka jarangsiz undoshlar qo'shilganda ham kuzatish mumkin: yuz so'm-yusso'm, so'zsiz-so'ssiz, izchil-ischil kabi.

S(s) harfi til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi. e, i unllaridan oldin kelganda yumshoq talaffuz etiladi: sezgi, sekin, silamoq, sim kabi.

19- mashq.

Quyidagi maqollar va to'rtlikdagi z-s undoshlarini qiyoslab tavsiflang.

1. Ko'p so'zning ozi yaxshi, oz so'zning o'zi
2. Oz so'z - soz so'z.
3. Yer haydasang, kuz hayda, Kuz haydamasang, yuz hayda.
4. Do'stlar, yaxshilarni avaylab asrang! "Salom" degan so'zning salmog'in oqlang!, O'lganda yuz soat yig'lab turgandan Uni tirigida bir soat yo'qlang.

Maqsud SHayxzoda

28- topshiriq.

Matnni o'qing. Z-s undoshlari bo'lgan so'zlarni topib, talafuzi va yozilishini izohlang.

... San'atkor kishilarga ta'sir etishi uchun uning o'zi izlanuvchan, asari ham izlanishdan iborat bo'lishi shart. Agar u hamma narsani topib-bilib olgan bo'lsa va pand-nasihatga berilsa yoki atayin maynavozchilik qilsa, u hech kimga ta'sir etolmaydi. Faqat izlangan taqdirdagina tomoshabin, tinglovchi, o'quvchi u bilan birga izlanib, yakdil bo'lib ketadi.

Men san'atkorman va mening butun hayotim go'zallikni izlashdan iborat. Agar siz menga shu go'zallikni ko'rsatganingizda edi, sizdan xuddi mana shu oliy baxtga meni ham sazovor qiling, deb tiz cho'kib yolvorgan bo'lurdim.

San'at asari deb atashadigan narsani yaratish uchun, avvalo, kishi nima yaxshi, nima yomonligini aniq-ravshan, hech shubhasiz bilishi, bularni ajratib turadigan chegarani noziklik bilan ko'rib turishi va shu boisdan ham bor narsani emas, balki bo'lishi mumkin narsani yozishi kerak...

...Go'zallik nima? Go'zallik biz uchun suyuqli narsadir. Go'zal - go'zal emas, suygan - go'zaldir. Nega suygan go'zal - hamma gap ana shunda.

L. N. Tolstoy

J-SH UNDOSHLARI

J(j) harfi til, oldi, qorishiq, jarangli undosh tovushni ifodalaydi. Sof o'zbekcha so'zlarda qorishiq tovush tarzida, forschatojikcha va ruscha o'zlashmalarda sirg'aluvchi tovush kabi talaffuz qilinadi. Qiyoslang: jon, ajoyib, jajji, ajdar, mujda, janr. Jonli nutqda ch yoki sh tovushlariga moyil aytiladi, ammo ashga muvofiq j yoziladi. Masalan: toj-toch, boj-boch, ijtimoiy-ishtimoiy, gamj-garach, massaj-massash kabi.

SH(sh) harfi til oldi, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi. Til oldi undoshlari bilan kelganda yumshoq, orqa qator unllar bilan yonma-yon kelganda esa qattiq talaffuz qilinadi va shunday yoziladi. Masalan: shirin, ishkali, shot, sho'x kabi.

Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda yumshoq va cho'ziqroq aytiladi va doim sh yoziladi: meshchan, plash, borsh, obshina kabi.

29- topshiriq.

Tez aytishlarni o'qib, davom ettiring. J-sh undoshlarining talaffuzi va qo'shaloq yozilishiga e'tibor bering.

1. Sijjakdagi g'ijjakchi jiydadan g'ijjak yasarmish.
2. Jajji jibljajbon jajji Jo'ra bilan jo'ra, Jajji Jo'ra jajji jibljajbon bilan jo'ra.
3. SHokir shamolda sholini sharillatib shopiryapti.
4. Qishda kishmish pishmashmish, kishmish yegan kishining tishi qamashmashmish.

20- mashq.

Berilgan so'zlarni talaffuz me'yorlariga amal qilib o'qing. J-sh undoshlari qo'shaloq kelgan so'zlarni daftaringizga ko'chiring.

A. Jahon, jamol, janjal, jerkish, jild, hujjat, jumboq, jor, jo'yak, taajjub, jimillamoq, jigarpora, ajnabiy, abajur, bajon-u dil, bijillamoq, gijja, budjet, lojuvard, munajjim, murojaat, oranjeriya, ruju, tajovuz, g'ijjak, hijjalamoq.

B. SHabada, shamshir, sharshara, ash'or, andisha, bashorat, boshboshdoqlik, govmish, dashnom, yondashuv, ishorat, ishshaymoq, kaft, kashshof, kefinposhsha, klavish, maishiy, mashshoq, mushkulkushod, nisholda, oshiq-ma'shuq, pashsha, pishpishlamoq, ushshoq, qashshoq, hash-pash.

G'-Q UNDOHLARI

G'(g') harfi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangli undosh tovushni ifodalaydi.

So'z oxirida g' tovushi ba'zan qo'shimchalar ta'sirida x tarzida aytilsa ham, g' yoziladi. Masalan: bog'cha-boxcha, belbog'cha-belboxcha, zog'cha-zoxcha kabi.

Lotin yozuvidagi alifbo'lizning yangi imlo qoidasiga ko'ra, oxiri g' bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga va g bilan boshlanuvchi boshqa qo'shimchalar qo'shilganda, o'zakdagi g' va qo'shimchadagi g undoshlari q tarzida talaffuz etilishi mumkin, ammo yozuvda asliga ko'ra yoziladi. Qarang: sog'ga, tug'gan, tog'gacha, sig'guncha, sog'gan kabi.

Q(q) harfi chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi.

Jonli nutqda so'z o'rtasi va oxirida q tovushi g' va x ga moyil aytilsa ham, imloda asliga ko'ra yoziladi. Masalan: botqoqlik-botqog'lik, baliq-balig', shu yoqda-shu yog'da, to'qson-to'xson, vaqt-vaxt kabi.

q undoshi bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda q jaranglashib g' ga o'tadi va bu hodisa imloda aks etadi: taroq-tarog'i, qo'shiq-qo'shig'im, o'rtoq-o'rtog'ing kabi. Ammo bir bo'g'inli so'zlarda, chetdan o'zlashgan so'zlarda bunday paytda q undoshi aslida aytiladi va yoziladi: haq-haqqi, to'q-to'qin, ishtiyiq-ishtiyiqi, huquq-huquqim, ravnaq-ravnaqi kabi.

q bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga, va g bilan boshlanuvchi boshqa qo'shimchalar qo'shilganda, g undoshi q tarzida aytiladi va bunday so'zlar qo'shaloq q bilan yoziladi: soliqqa, yoqqach, chiqquncha, qo'rqqudek, achchiqqina kabi

30- topshiriq,

Lug'atdan tarkibida g'-q undoshlari bo'lgan 10 ta so'z toping, ularning talaffuzi o'zgarishini izohlang va shu so'zlar ishtirokida 4 ta gap tuzing,

21- mashq.

Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlardagi g'-q undoshlarini tavsiflang.

NEGA OYDA HAYOT YO'Q

Inson Oy yuzasini sinchiklab tadqiq qilgach, u haqida ko'pgina qiziq narsalarni bilib oldi. Ammo Oyda hayot yo'qligini u yerga qadami yetmasdan oldin ham bilar edi. Oyda atmosfera yo'q. Munajjimlar buni Oyda Quyoshning botish payti yoki kechqurun va tonggi g'ira-shira payt bo'lmasligiga qarab aniqlashgan. Yerga tun asta-sekin cho'ka boradi, chunki havo Quyosh botgandan keyin ham uning nurlarini aks ettirib turadi. Oyda esa butunlay boshqa manzarani ko'rish mumkin: birpasda qorong'ilik tushadi.

Atmosfera yo'qligi sababli Oyga Quyoshning barcha nurlari to'g'ridan to'g'ri tushaveradi. Quyosh o'zidan issiqlik, yorug'lik va radioto'lqinlar chiqaradi. Yerdagi hayot shu issiqlik va yorug'likka bog'liqdir.

Quyosh o'zidan yana zararli radiatsiya ham tarqatadi. Yer atmosferasi bizni ulardan himoya qiladi. Oyda esa bunday zararli radiatsiyani yutadigan atmosfera yo'q. Quyoshdan chiqayotgan barcha foydali va zararli nurlar hech bir to'siqsiz Oy yuzasiga yetib kelaveradi. Atmosfera yo'qligi sababli Oy yuzasi yo haddan ziyod issiq yoki nihoyatda sovuq bo'ladi. Aylanayotgan Oyning Quyoshga qaragan tomoni juda qizib ketadi va temperatura 150 darajaga yetadi. Bu shaqirlab qaynayotgan suvning temperaturasidir. Jazirama Oy kuni ikki hafta davom yetadi.

So'ngra ikki hafta davom etadigan tunga navbat keladi. Tunda temperatura 125 darajaga tushib ketadi. Bu Yerning SHimoliy qutbidagi temperaturadan ikki barobar sovuqdir.

X-H UNDOHLARI

X(x) harfi chuqur til orqa, sirg'aluvchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi.

So'z o'rtasida va oxirida ba'zan q tovushiga moyilroq aytilsa ham, asliga muvofiq yoziladi. Masalan: axloq-aqloq, mix-miq, soxta-soqta kabi. O'zbek tilida, asosan, e dan boshqa unilalar bilan yonma-yon kelganda yoziladi va ularning qattiqroq talaffuz qilinishiga sababchi bo'ladi. Qarang: xalq, xabar, to'xta, axtar, xush, xamir kabi.

H(h) harfi ham sirg'aluvchi, jarangsiz undoshni ifodalaydi. Ammo bu tovush bo'g'izda hosil bo'lgani uchun bo'g'iz undoshi hisoblanadi. O'zbek tilida bu tovush oh, e, ha kabi undov so'zlarda va, asosan, arab-fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda uchraydi.

H harfi ifodalagan tovush x tovushiga nisbatan yumshoqroq, nafisroq talaffuz etiladi va quyidagi so'zlar kabi yoziladi: himoya, hosil, hokim, SHohista, ohang, sahna, tuhfa kabi.

22- mashq.

Quyidagi so'zlarda h undoshini to'g'ri talaffuz qiling va yozilishini esda tuting.

Sulh, bahor, subh, sahv, sahifa, sahra, sayyoh, ruhoni, ruhan, ruhiy, rohat, rahm, rahmat, mehmon, pinhon, ohista, ohzor, ohu, muhtaram, mahalla, mahkam, lahza, ishtaha, zohid, ahvol, ahd, ahamiyat, muharrir, muhtasham, muhtoj, muhabbat, muhayyo, muhrdor, muhim, muhlat, muhojir, muhokama, muhr, mehr, mehnat, mahsulot, mohtob, mahkum, zahmat, himmat.

23- mashq.

Nuqtalar o'rniga x yoki h harflaridan mosini qo'yib, so'zlarni ko'chiring, x yoki h bilan yozilish sababini tushuntiring.
Ishta...a, ji...oz, jo...il, za...ar, za...matkash, ze...n, ba...odir, mar...amat, masla...at, e...son, e...tiyotkorlik, sa...iy, so...il, giyo..., sayrgo..., ...orij, ...azil, ...arakat, guru..., ...attot.

M-N UNDOHLARI

M(m) harfi lab-lab, jarangli, burun undosh tovushini ifodalaydi. e, i old qator unlilaridan oldin kelganda yumshoq (meva, mehmon, miqyos kabi), orqa qator unlilar, chuqur til orqa undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa qattiq (somon, mol, muborak, mo'min kabi) talaffuz qilinadi.

N(n) harfi til oldi, jarangli, portlovchi, burun undosh tovushini ifodalaydi. Bu tovush b, ni undoshlari oldida kelganda m tarzida aytiladi, ammo asliga muvofiq yozilaveradi: tanburchi-tamburchi, minbar-mimbar, yonbosh-yombosh, manmanlik-mammanlik kabi. Jonli nutqda n tovushining ba'zan o'zidan oldingi undosh ta'siriga uchrab, o'sha tovush tarzida qo'shaloq aytilishi adabiy talaffuz me'yoriga ziddir: gapni-gappi, yo'lni-yo'lli, ko'zni-ko'zzi kabi.

24- mashq.

Quyidagi maqol va hikmatli so'zlarda m va n tovushlarini to'g'ri talaffuz qiling.

Jonli nutqda h tovushi ba'zan o'zidan keyingi undosh kabi aytiladi yoki butunlay talaffuz etilmaydi: mahkam-makkam, mahsi-massi, daxlsiz-dalsii, shahodatnoma-shaodatnoma kabi. Kundalik so'zlashuvda yumshoq bo'g'iz tovushi h undoshining ko'pincha qattiq, chuqur til orqa tovushi x tarzida aytilishi adabiy talaffuz me'yoriga xos emas. CHunki bu tovushlarning bir xilda talaffuz etilishi so'z ma'nosini butunlay o'zgartirishi m'umkin: shohi-shoxi, hol-xol, hil-xil kabi.

1. Mehnat mamnuniyat va madaniyat manbayidir.

2. Ona yurtning omon bo'lsa, Rang-u ro'yning somon bo'lmas.

3. Yaxshi bo'lg'in, hatto dushmaning oson ; Seni deyo'lmasin yaramas-yomon. Tanburning ovozi soz chiqib tursa,
Qulog'in buramas sozchi hech qachon

(Sa 'diy SHeroziy.)

4. Hamma qobiliyatlarning sarvari sog'lom fikrdir.

5. Xayrli ishning o'zi kifoya emas, bu ishni vaqtida va mavridi bilan bajarmoq lozim (U. Metyuz).

CH-NG HARFLARI

CH(ch) harfi til oldi, qorishiq portlovchi, jarangsiz undosh tovushni ifodalaydi. CH harfi bilan tugallanuvchi o'zakka qo'shimcha qo'shilganda hamda ayrim so'zlarda ch tovushi sh kabi aytiladi, ammo asliga muvofiq yoziladi. Masalan: uchta-ushta, uchdi-ushdi, kichkina-kishkina, qarich-qarish kabi.

NG(ng) harfi til orqa, portlovchi, jarangii, burun undosh tovushini ifodalaydi. Bu tovush so'z boshida uchramaydi. So'zning o'rtasi (manglay, ingichka kabi) va oxirida (teng, ong kabi) kela oladi. Bu harfning imlosida quyidagi holatlarga e'tibor berish lozim:

a) jang, zang, so'ng, ko'ndalang, durang, ingramoq kabi so'zlarda uchraydigan til orqa ng tovushi o'rnida yoziladi. Sunday so'zlarni bo'g'inlarga ajratganda. ng harfiy birikmasi n va g harflariga ajratilmaydi va alohida tovushlar sifatida talaffuz qilinmaydi.

b) kongress, tangens, bugungi kabi so'zlarda ng alohida tovushlar n va g ni ifodalaydi, shu sababli bo'g'in ko'chirishda ajratib yoziladi.

ng tovushi ikki unli o'rtasida kelganda ikkinchi unli bilan bo'g'in hosil qiladi va bir satrdan boshqasiga shunday ko'chiriladi: si-ngil, de-ngiz, opa-ngiz kabi

Agar ng tovushidan so'ng undosh kelgan bo'lsa, ng tovushi birinchi unli bilan bo'g'in hosil qiladi: sing-lim, teng-qur, ang-lagan kabi.

25- mashq.

Matnni o'qing. Ajratilgan so'zlardagi ch-ng undoshlarini tavsiflang.

Urgutda adir tepasidagi Navro'z bayrami o'tkaziladigan yalanglikka chiqadigan tik so'qmoq yonboshida bir qabr bor. Andak to'xtab, unga e'tibor bering. Bu jangchi, qahramon otning qabri. U frontda yaralangan egasini olib ketayotgan sanitar vagon orqasidan chopib, poezd tezlab ketganda yetolmay, yo'lda qolib ketgan. Necha oylab tog'-toshlardan, daryolardan o'tib, cho'llarda sargardon bo'lib, so'ngra Urgutga kelgan. Bu vafodor ot egasini ko'rish ilinjida oylab Samarqand vokzalidagi poezdlarni boshdan oyoq aylanib chiqadi. O'ziga tanish sanitar vagonini topolmay, kelgusi poezdni kutadi. Urgut bilan Samarqand oralig'ida qatnayverib, tuyoqlari yemirilib, yurishga imkon bermay qo'yadi. U oxiri qardron chavandoziga ilhaq bo'lib jon beradi...

"Ot kishnagan oqshom" qissasining so'nggi satrlarini yoddan o'qiyman: "Ayo, Tarlon, sen mening akamsan, Uka desa degulik mendayin ukang bor. Ayo, Tarlon, sen mening qiyomatlik birodarimsan, qiyomatlik..." Bu so'zlar insonning eng yaqin do'sti, vafoli jo'rasi - ot sha'niga aytilgan madh-u taronadir.

S. Ahmad, "Yo'qotganlarim va topganlarim" dan.

QO'SH UNDOSHIAR

Nutqda har xil undosh tovushlarning qator kelishi bilan birga, bir xil undoshlarning qator-qo'shaloq holda qo'llanishi ham uchraydi. Qo'sh undoshlar, odatda, o'zbek tilida so'z o'rtasida keladi: mafia, shovvoz, tizza, do'ppi kabi. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda esa so'z oxirida ham qo'llanadi: gramm, metall, kilovatt kabi. Bunday so'zlarga o'zakdagi qo'sh undoshlar kabi ayni tovush bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shilganda bir harf yozilmaydi. Qarang: kongress+si - kongressi, kilogramm+mi - kiiogrammi kabi.

Og'zaki nutqda so'z o'rtasida qo'shaloq kelgan undoshlardan biri ba'zan talaffuz qilinmasa-da, yozuvda to'liq saqlanadi: million - milion, komis-sar - komisar, oddiy - odiy kabi.

Talafruzda qo'sh undoshlardan birini aytmaslik adabiy talaffuz maromiga ziddir, ayniqsa, o'zbek tilida bu holat ma'no farqlashga ham xizmat qiladi: sodda - soda, modda - moda, bittur - bilur (bilar ma'nosida) kabi.

O'zbek tilida qo'sh undoshlar o'zak oxiridagi undoshdan keyin shunday undosh bilan boshlanuvchi qo'shimcha qo'shish (eshit+tir, es+siz, gul+lar kabi), o'zak oxiri va qo'shimcha boshidagi tovushlarning o'zgarishi (bir+ta - bitta, tog'+ga-tog'ga, tug+gan - tukkan kabi), sifatning kuchaytirma shakli yasalishi (oppoq, soppa-sog', chippa-chin kabi) bilan hosil bo'ladi.

31- topshiriq.

Lug'atdan qo'sh undoshli 10 ta so'z topib, daftaringizga ko'chiring. CH, m, k, undoshlari qo'shaloq kelgan so'zlarga gaplar tuzing va bu undoshlarning yozilishini izohlab bering.

26- mashq.

SHe'rni ifodali o'qing. Ajratilgan so'zlardagi undosh tovushlarning talaffuzi va yozilishiga sharh yozing.

...Sizga qarsaklarda chiniqdi ilgim

Istiqbol sizniki, baringizniki.

Olamning egasi siz bo'lmayin, kim?

SHundayin olamki, kelmagan tengi.

Sizsiz kelajak yo'q, siz axir xalqning

Ming yilni ko'rajak qarog'larisiz.

Sizsiz yorirnaydi osmonda zuhra,

Zamonlar tongining charog'larisiz.

Qo'chqor bo'laturgan qo'zichoqlarning

Manglayi tug'ilgan chog'da do'ng bo'lur.

G'alaba asrining o'smirlarisiz -

SHerbachcha qiligi sherday cho'ng bo'lur.

Bebaho naslsiz, hayot va mehnat

Olam qalbingizga sut bilan kirgan.

Sizning xamiringiz shu ulug' xalqqa,

Vatanga muhabbat bilan yo'g'rilgan.

G'afur G'ulom

ASOS VA QO'SHIMCHALAR IMLOSI

27- mashq.

Gaplarni o'quig. Ajratilgan so'zlarning o'zagidagi o'zgarishlarni aniqlang va sababini izohlang

1. O'ynab gapirsang ham o'ylab gapir. 2. Xalq botir o'g'lonlarini hech qachon unutmaydi. 3. Og'zaki nutq qisqa va ifodali bo'lishi kerak. 4. Qizcha erkalanib opasining bo'ynidan mahkam quchdi. 5. Bolaning ko'ngli o'ksimasin deb yumshoq o'rindiqqa o'tqazdi. 6. So'roq qilingan kishining ayblarini sanab berdik. 7. Sog'lom va zehqli bo'lib ulg'aygan bola hayotda qiynalmaydi. 8. So'z bilan o'ynovchilardan yuragim bezillaydi. 9. Musavvirning bo'yog'ida hayot chizgilari aniq ifodalangan edi.

1. O'zakdagi unlining o'zgarishi:

- a unlisi bilan tugagan fe'llarga - v,- q,- qi qo'shimchalari qo'shilganda a unlisi o ga o'zgaradi va shunday yoziladi.

Masalan: sina>sinov, so'ra>so'roq, lira > firoq, sayra> sayroqi kabi.

- i unlisi bilan tugagan fe'llarga qo'shilgan - v,- q, qo'shimchalari i unlisini u ga aylantiradi. Masalan: sovi>sovuq, to'qi> to'quvchi, o'qi-o'quv. Lekin og'riq, iliq, qaviq so'zlarining o'zagidagi i o'zgarmaydi.

-illa qo'shimchasi orqali taqlidiy so'zlardan fe'l yasalganda (taqilla, chirilla kabi) asos so'z tarkibida v yoki u tovushi bo'lsa, bu qo'shimcha -ulla tarzida aytiladi va shunday yoziladi: gurulla, shovulla, lovulla kabi.

Unli tovushlar bilan tugagan parvo, avzo, obro', mavzu, mavqe kabi fors-arab tillaridan o'zlashgan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda quyidagicha yoziladi:

a) 1 va 2 shaxs qo'shimchalari qo'shilganda ushbu so'zlardan so'ng y tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: parvoyim, avzoyim, obro'yingiz, maviuyim, mavqeyim kabi;

b) 3 shaxs egalik qo'shimchasi parvo, obro', avzo, mavqe so'zlariga -yi shaklida qo'shiladi, mavzu, orzu so'zlariga -si shaklida qo'shiladi: avzoyi, obro'yi, mavzusi, orzusi kabi.

32- topshiriq.

Quyidagi fe'llardan qo'shimchalar yordamida ot yoki sifat yasang va so'z o'zagidagi o'zgarishlarni ko'rsatib bering.

Hi, qayna, sovi, yumsha, qot, tin, yon, sana, to'qi, qizi, to'xta.

33- topshiriq.

Matnni o'qing. Tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarni aniqlab, bu o'zgarishlarning sababini tushuntiring.

Odob kichik yoshlilarni kattalar duosiga sazovor etadi; yoshlar u duo barakasidan umrbod bahramand bo'ladilar. Odob ulug'lar ko'nglida yoshlarga mehr uyg'otadi va u odobli yoshga bo'lgan muhabbat ko'ngiida abadiy qoladi. Yoshlarni ko'zga ulug' qilib ko'rsatadigan fe'l-atvori odobdir, odoblilarning yurish-turishida xalq ulug'vorlik ko'radi.

Odob urug'ini ekan odamning hosili javohir bo'ladi. Odobli va go'zal xulqli odamlar ko'payaversa, xalqning do'stligi, ularning bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati borgon sari rivoj topadi.

Alisher Navoiy, "Mahbub ul-qulub"dan.

Odob kishilar tarafidan qilinishi mumkin bo'lgan hurmatsizlik eshigini bekitadi va odamni hazil-mazaxdan, kamsitishdan saqlaydi. Odobdan kichiklarga shunchalik foyda yetadigan bo'lsa, kattalarga nechog'liq ekanini tasavvur qiling. Odob va tavoze do'stlik oynasiga jilo beradi va ikki oraga yorug'lik bag'ishlaydi

2. O'zak va qo'shimchadagi undoshning o'zgarishi:

- k, q bilan tugagan so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda "k" undoshi g ga, q undoshi esa g' ga o'zgaradi va shunday yoziladi. Masalan: ohak > ohagi, bek > begi, tayoq > tayog'i, yo'q > yo'g'i kabi.

Ammo ishtirok, erk, huquq, ravnaq, yuq, haq, ishtiyok so'zlari bundan mustasno.

-ga, -gacha, -gach, -guncha, -gani, -gudek, -gan, -gin, -gina kabi g harfi bilan boshlanuvchi qo'shimchalar qanday tovush bilan tugagan o'zakka qo'shilishiga qarab quyidagicha aytiladi va yoziladi:

a) k undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda yuqoridagi qo'shimchalarning bosh tovushi k tarzida aytiladi va shu harf bilan yoziladi: tok + ga > tokka, ek + gin > ekin, kichik + gina > kichikkina kabi; !

b) q undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi q tarzida aytiladi va shunday yoziladi: soliq + ga > soliqqa, chiq + gam > chiqqani, yoq + gach > yoqqach, qo'rq + guncha > qo'rquncha kabi;

s) qolgan barcha hollarda so'z qanday tovush bilan tugashidan qat'i nazar (jumladan, g, g' bilan tugasa ham), ushbu qo'shimchalarning bosh harfi g bilan yoziladi: barg + ga > bargga, dialog + ga > dialogga, bug' + ga > bug'ga, tog' + ga > tog'ga kabi

28- mashq.

Uig'atdan k, q, g, g' undoshlari bilan tugagan 10 ta so'z toping va avval egalik, so'ngra g bilan boshlanuvchi boshqa qo'shimchalarni qo'shib, tovush o'zgarishiga uchrash holini sharhlang.

34- topshiriq.

She'riy parchalarni ifodali o'qing.

Tovush o'zgarishiga uchragan so'zlarni aniqlab, daftaringizga ko'chiring.

Har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar,

Har nechaki ag'yor durur yor aylar,

So'z qattig'i el ko'ngliga ozor aylar,

Yumshog'i ko'ngullarni giriftor aylar,

Alisher Navoiy

Orzum shul, o'chmasin yongan charog'ing,

Yulduzday nur sochsin chashming-qarog'ing,

Magar chinor bo'lsang, chinorday yasha,

Bevaqt uzilmasin biror yaprog'ing.

Abdulla Oripov

Tarixing bitmakka, xalqim,

Mingta Firdavsiy kerak.

CHunki bir bor chekkan ohing

Mingta doston, o'zbekim.

Erkin Vohidov

3. O'zak va qo'shimchadagi tovushning tushib qolishi:

- ikkinchi bo'g'in yopiq bo'lgan ayrim otlarga egalik qo'shimchalari va shunday tarkib fe'llarga -il nisbat qo'shimchasi qo'shilganda o'zakdagi ikkinchi unli aytilmaydi va yozilmaydi. Masalan: og'iz>og'zim, shahar>shahring, o'g'il>o'g'li, ayir>ayril, qayir>qayril kabi.

- ikkinchi bo'g'ini ochiq unli bilan tugagan sonlarga - ov,- ala qo'shimchalari qo'shilganda ham o'zakdagi - i unlisi yozilmaydi: ikkov, oltov, yettala kabi.

- men, sen olmoshlariga - ni,- ning, - niki qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi n aytilmaydi va yozilmaydi. O'zagi n bilan tugagan boshqa so'zlar bundan mustasno. Masalan: meni, sen ing, meniki va o'rinni, nonning, matnniki kabi.

29- mashq.

Gaplardagi qaysi so'zlarning o'zak va qo'shimchasida tovush tushish hodisasi yuz berganligini aniqlang va shu so'zlarni daftaringizga ko'chiring.

1. O'z ko'nglingni ko'tarishning eng yaxshi yo'li kimningdir ko'nglini ko'tarishdir (Mark Tven). 2. Har kimki atog'a ko'p rioyat qilg'ay, o'g'lidan anga bu ish siroyat qilg'ay (Alisher Navoiy). 3. Sening har bir ishing boshqalarga ibrat bo'lishini unutma. 4. Og'ziga kelganni demoq nodonning ishi (Alisher Navoiy). 5. Ikkalasi ham shahrimizdagi o'zgarishlarni ko'rib lol qolishdi. 6. To'pidan ayrilganni bo'ri yer (Maqol). 7. Sening tug'ilib o'sgan qishlog'ingdan ayrilmasligingni bilar edim. 8. Meniki-seniki deb tortishib, necha marta burni qonadi hamki, og'zini tiyolmaydi. 9. Men ham bir o'g'lingman, ona sayyora, Bag'ring men uchun ham xoki pok bo'lsin (A. Oripov).

35- topshiriq.

Do'stlik va sadoqat mavzusidagi maqollardan ayting. So'zlarida tovush o'zgarishlari bo'lgan maqollarni yozib oling va bu o'zgarishlarni imlo qoidalari asosida izohlab bering.

36- topshiriq.

Matnni o'qib, -ni, -ning kelishik qo'shimchalarining qo'llanishi va yozilishini tushuntiring.

KITOBXONLIK

- Yur, seni kitobxonlikka olib boray, - dedilar bir kuni rahmatli otam Maqsd Sobir o'g'li. Kitobni yolg'iz o'qishga o'rganib qolgan kamina ra'ylarini qaytarmay ergashdim.

Isajon tog'amning mehmonxonasiga mulla Muhammad Zohid domla, Ne'matxon bobo, yana bir qancha keksalar yig'ilishgan edi. O'zimcha hayronman: nega bu kishilar kitob o'qirkanmiz, deb shuncha taraddudlanib o'tirishibdi? Hammasi o*z uyida o'qiyvermaydimi?

Nihoyat mutolaa boshlandi: mulla Muhammad Zohid domla yo'l-yo'l beqasam jildli kitobni qo'lga olib dedilar:

- "Javome'-ul kalima"ni davom ettiramizmi?

- SHunday bo'lsin, taqsir...

Mulla Muhammad Zohid domla bosiq bir shirador ovoz bilan dona-dona o'qir, ba'zan o'qiganining mazmunini tushuntirar, atrofdagilarning fikrini so'rardi, so'ng esa yig'ilganlar qizg'm bahsga kirishishar, har bir so'zning mag'zini chaqishardi. Kamina lol bo'lib o'tirardim. Mana, kitobning mag'zini qanday chaqish kerak ekan!

Turob Maqsd.

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi yozuvda -ning shaklida ifodalanadi: O'zbekistonning iqtisodi, bilimning kuchi. Bu kelishik ma'nosi jonli nutqda -ni, she'r tilida -n, -im shakllarida ifodalanishi mumkin: Ukamni oldiga kirdim. O'zbekiston Vatanim manim.

Tushum kelishigi doimo - ni shaklida yoziladi: Lolani ko'rdim, mehrimni berdim kabi. SHe'riy til va og'zaki nutqda -n, -di, -ti, -i shakllarida qo'llanishi mumkin: Har fasl o'z ishin qilar. Adl qulog'i-la eshit holimi (Muqimiy).

Qaratqich va tushum kelishiklari ba'zi o'rinlarda belgili (-ning, -ni qo'shimchasi bilan), ba'zan belgisiz (qo'shimchalarsiz) qo'llanadi. Xususiylik, aniqlik ma'nosi ifodalanganda bu kelishiklar belgili ishlatiladi (uyning eshigi, oq gulni uzatmoq kabi), umumiylik, noaniqlik ma'nosi esa bu kelishiklarning belgisiz shakli orqali ifodalanadi (shahar ko'chasi, olma yemoq kabi).

30- mashq.

Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan qo'yib, gaplarni ko'chiring, -iting, -ni qo'shimchalarining qo'llanishini izohlang.

1. Mamlakat... kichik bir qismi bo'lgan oila..., un... tinchligi... asraylik. 2. Hayotda o'z o'rni... topishida odam... bolalikdagi faoliyati, olgan bilimi va tarbiyasi katta o'rin tutadi. 3. Ba'zan o'ylab deyman, ne bo'lardi gar, qudrat... ko'rgizsa tabiat bassos. Va inson suvrat... u... muqarrar, fe'l-u atvoriga aylab qo'ysa bas (A. Oripov). 4. Yo'lchi arava... nimasi shikastlangani... payqamay, hayron bo'lib turar ekan, arava... tagidan dehqon... ayanchli tovushi eshitildi (Oybek). 5. Ko'p til... bilmoqlik... foydasi katta, u inson... katta boyligi hisoblanadi. 6. Haq yo'linda kim sanga bir harf o'qitmish ranj ila, Aylamak bo'lmas ado o... haq... yuz ganj ila (A. Navoiy). 7. Inson dunyo... qanchalik bilsa, o'zligi... ham shunchalik anglaydi (I. Gyote).

37- topshiriq.

Matnni monolog tarzida ifodali o'qing. Kelishik qo'shimchalarining qo'llanishi va yozilishini sharhlab bering.

O, yulduzlar... yulduzlar!.. Mirzo Ulug'bek ellik yil ularga oshufta bo'ldi. Kechalarni bedor o'tkazib, bar bir sitora, har bir yulduzning burjini, ya'ni harakatidagi chambar yo'lini kuzatdi. Hayhot! Qirq yil umrini sarf qilib, yulduzlar sirini, koinot sirini o'rgandi-yu, zamin siriga, insonlar hayotiga kelganda g'aflatda qoldi. U falak sirlarini bilsam, zamin va hayot sirlarini ham bilurmen, deb o'ylagan edi. Yo'q, yanglishdi! Falak sirlarining bir chetini xiyol ochganday bo'ldi, lekin insoniyat, nainki insoniyat, hattokim o'z pushti kamaridan bo'lgan zurriyotlarining yuraklariga qo'l solib ko'rolmadi, matlablari ne? Bilolmadi!..

0. Yoqubov, "Ulug'bek xazinasi" dan.

QO'SHMA VA JUFT SO'ZLAR IMLOSI

31- mashq.

Gaplarni o'qing, ulardagi qo'shma va juft so'zlarni toping alohida-alohida ustunlarga ajratib, daftaringizga ko'chiring.

1. Farg'ona vodiysi osmono'par tog'lar bilan o'ralgan. 2. Quyosh tog'-toshlarni qizdirgan payt, ertapishar olmalar qip-qizil. 3. G'o'zapoyasi yig'ib olingan daladan yoz-u qish hosil olinadi. 4. Yosh-qari, erkak-ayol aralash-quralash bo'tib ko'cha boshida to'planishdi. 5. "Qo'shariq" jamoa xo'jaligida g'o'za obihayotga qondirilmoqda. 6. Ona-bola uy-joyini yig'ishtrrib, sadarayhon atrofida dam olishdi. 7. Bu bodomqovoq qiz xushfe'l tabiati bilan katta-yu kichikning olqishiga sazovor bo'ldi.

38- topshiriq.

Lug'atdan ikki va undan ortiq o'zakli qo'shma so'zlarga 10 ta misol toping va ularning 4 tasi ishtirokida gaplar tuzing.

1. Quyidagicha tuzilishdagi qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi:

- bir tushunchani bildiradigan va bir bosh urg'u bilan aytiladigan qo'shma so'zlar: belbog', asalari, oshqozon, sheryurak, qashqargul kabi;

- xush, kam, ham, umum, bop, noma, xona, sifat, rang, baxsh kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma so'zlar: xushxabar, kamhosil, hatnfikr, umumxalq, hammabop, tavsiyanoma kabi;

- ikkinchi qismi -(a) r, -mas qo'shimchalari bilan tugaydigan qo'shma so'zlar: o'rinbosar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas;

- keyingi qismi turdosh ot yoki obod so'zi bilan ifodalangan geografik nomlar: Amudaryo, Yangiyo'l, Kosonsoy, Yunusobod kabi.

32- mashq.

Berilgan qo'shma so'zlarning tarkibini aniqlang va imlosini tushuntirib bering.

Oqqo'rg'on, qushtili, tinchliksevar, umumjahon, baqaterak, makkajo'xori, Sirdaryo, sovnqmijoz, devqomat, piriqirak, olmaqoqi, suvilon, bayramoldi, qo'lbola, sohibjamol, birpas, mingoyoq, xushhavo, qo'ziqorin, bodomnusxa, izzattalab.

39- topshiriq.

Ruboiylardagi qo'shma so'zlarni aniqlab, tarkibini izohlang.

SHoho, fuqaroki munisi g'amdurlar,

Bedordil-u ko'zlari purnamdurlar

Zinhor alarni qilmag'il ozurda,

Otashdam-u barhamzani olamdurlar.

SHermuhammad Munis

Tole' yo'qi jonimg'a balolig' bo'ldi,

Har ishnik i ayladim, xatolig' bo'ldi.

O'z yerni qo'yib Hind son yuzlandim,

Yo rab, netayin, ne yuzqarolig' bo'ldi.

Z. M. Bobur

2. Quyidagi tuzilishdagi qo'shma so'zlar ajratib yoziladi:

- birinchi qismi sifat, ikkinchisi atoqli ot bo'lgan geografik nomlar: Kichik Osiyo, SHarqiy Turkiston, Quyi CHirchiq kabi;

- qo'shma fe'lining qismlari ajratib yoziladi: shifo lopmoq, olib chiqmoq, yoza boshlamoq. aytib bermoq, ko'rgan edi kabi;

- qo'shma ravishlar ajratib yoziladi: har kim, hech hir, hamma vaql, qay kuni kabi. Biroz, birpas, birato'la, birmuncha so'zlari bundan mustasno;

- o'zaro -dan qo'shimchasi bilan bog'langan takror so'zli birikmalar: kundan kunga, tomdan tomga, ochiqdan ochiq, ko'pdan ko'p kabi.

40- topshiriq.

Lug'atdan ajratib yoziladigan so'zlarga 10 ta misol toping va ularning 4 tasi ishtirokida gaplar tuzing.

33- mashq.

Matnni o'qing. Ajratib yoziladigan so'zlarni aniqlab, tuzilishini izohlang.

- ...Maqsadlari juda ochiq! Bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o'rniga

rninmoqchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi. Xon ersa Musulmonqulga bo'lgan adovatini qipchoqni qirib alamdan chiqmoqchi! Menga qolsa o'rtada shundan boshqa hech gap yo'q, o'g'lim! Men ko'p umrimni shu yurtning tinchligi va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o'zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qiloimadim. ittifoqni nima ckanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati, shaxsiyati yo'lida, bir-birini yeb-ichgan mansabparast, dunyoparast muttahaamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bolishimizga aqlim yetmay qoldi... Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tegimizga suv quyadigan bo'lsak, yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar va biz bo'lsak o'z qo'limiz bilan kelgusimizni o'ris qo'lga qoldirgan bo'lurmiz. O'z naslini kofir qo'lga tutqin qilib topshiruvchi - biz ko'r va aqlsiz otalarga xudoning la'nati albatta tushar, o'g'lim! Bobolarning muqaddas gavgdasi madfun Turkistonimizni kofirxona qilishga hozirlangan biz itlar, yaratuvchining qahriga albatta yo'liqarmiz! Temir ko'ragon kabi dohiylarning, mirza Bobur kabi fohihlarning, Forobiy, Ulug'bek va Abu Ali ibn Sino kabi olimlarning o'sib-ungan va nash'u namo qilganlari Mr o'lkani

halokat chuquriga qarab sudraguvchi, albatta, tangrining qahriga sazovordir, o'g'lim! Gunohsiz bechoralarni bo'g'izlab, bolalarini yetim, xonalarini vayron qiluvchi zolimlar - qurtlar va qushlar, yerdan o'sib chiqqan giyohlar qarg'ishiga nishonadir, o'g'lim!..

A. Qodiriy, "O'tkan kunlar"dan.

34- mashq.

Juft so'zlarni ajratib oling va daftaringizga ko'chiring. Ularning ma'nosini tushuntiring.

Urf-odat, nim pushti, yarim orol, tez-tez, baxt-saodat, dori-darmon, toshko'mir, yalangoyoq, tasdiq etdi, uch-to'rt, yoza-yoza, o'g'il-u qiz, qosh-qovoq, olgan bo'ldi, qo'rqa-pisa, shu on, tokqaychi, yuzma-yuz, hovli-joy, so'ramay-netmay, olaqarg'a, asbob-uskuna, yer-u osmon, sap-sariq, hol-ahvol, ko'ksulton, keta ber, yoz-u qish.

3. Quyidagi so'zlar chiziqcha bilan ajratib yoziladi:

- juft va takror so'zlarning qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi: asta-sekin, uch-to'rf, kiyim-kechak, qop-qop, uy-uyiga kabi;

- juft so'zlar orasida - u (-yu) bog'lovchisi qo'llansa, bog'lovchidan oldin chiziqcha qo'yiladi: oq-u qora, kecha-yu kunduz kabi;

- - ma, - ba yordamida birikkan so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: yuzma-yuz, rang-barang, qadam-baqadam kabi;

- arab raqamlari bilan yozilgan tartib sonlar chiziqcha bilan yoziladi: 5- sinf, 6- "V" sinf, 1991-yil, 3- mart kabi.

42- topshiriq.

Matnni o'qing. CHiziqcha bilan yozilgan so'zlarni aniqlab, chiziqcha qo'yilishining sabablarini aniqlang.

Biz hayotlik chog'larida ota-onamizning qadriga yetamizmi, axir ular bizni deb sog'liqlaridan kechishgan, tunlarni bedor o'tkazishgan. Ko'p mashaqqatlar chekishgan. Ne-ne to'siqlarni yengishgan va oxir-oqibatda kuch-quvvatdan qolishgan. Asablari bora-bora ishdan chiqqan. Ko'ngillari yarimta bo'lib qolgan. Tabiiyki, bunday holatda ular o'g'il-qizga munosabatda, muomalada, gap-so'zda, ehtimolki, xatoga yo'l qo'yishlari mumkin, ana shunday paytda biz ularni to'g'ri tushunamizmi, kechira olamizmi, oshiqmay, asabiylashmay yuzma-yuz o'tirib, xuslimuo-malalik bilan fikrimizni tushuntira olamizmi?

Dunyodan, hayotdan, kelajakdan, puf-pufflab, avaylab, oq yuvib, oq tarab o'stirayotgan farzandlarining orzu-havasini ko'rishdan, ularning kelajakda baxtli bo'lishidan umidvor bo'lgan odamlar, yigit va qizlar bu haqda chuqur o'ylab, mushohada qilib ko'rishlari lozim.

43- topshiriq.

Lug'atdan 10 ta so'z tanlab, ularni yuklamalar bilan qo'llang va chiziqcha bilan yoziladiganlarini bir ustunga, qo'shib yoziladiganlarini boshqa ustunga yozing.

BOSH HARFLAR VA QISQARTMA SO'ZLAR IMLOSI

35- mashq.

Matnni o'qing. Bosh harf bilan yozilishi zarur bo'lgan so'zlarni aniqlab, qoidaga muvofiq ko'chirib yozing.

...Abdulla qodiriy, ba'zi bir odamlar aytmoqchi, "bir-ikkita risola yozgan" anchayin yozuvchi emas, balki yangi davr adabiyoti, yevropa adabiyoti gazi bilan o'Ichaganda ham to'laqonli asarlar yozgan, o'zbek romanchiligini boshlab bergan ulkan adibdir. Uning "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlari, bir talay hajviy asarlari xalq orasida g'oyat mashhur bo'lib, har bir o'zbek oilasiga, hatto savodxon odam bo'lmagan oilalarga ham kirib borgan edi. Allaqaerdan kelgan bir kitobxon "O'tkan kunlar"ni yod bilar ekan, kitobning istalgan joyini so'raganda sharros o'qib berganida Abdulla Qodiriy unga chopon kiygizgani yodimda bor...

Bizning 20- yillar adabiyotimiz tarixi hozirgi turishida kambag'al ko'rinadi. O'z vaqtida faqat Abdulla Qodiriygina emas, kattakon olim-yozuvchi ifitrat, zo'r talant egasi CHO'lpon, jo'shqin shoir botu, satira va yumorda tengi, timsoli yo'q va o'ziga xos shoir tso'fizoda, yigirmanchi yillar poeziyasini bezagan shoirlardan Rafiq Mo'min, G'ulom Muzaffariy, usta satirik shoir Abduhamid Majidiy singari ko'p adiblarimizning ham nomi o'chgan edi.

Abdulla Qahhor

Quyidagi so'zlar bosh harflar bilan yoziladi:

- atoqli ot hisoblangan kishi ismlari, taxallusi, joy nomlari va boshqa geografik nomlar: Abror, SHokirov, Fitrat, Afshona, Pomir, Turkiya, Mirrix, Oy kabi;

- davlat va uning oliy tashkilotlari, mansablari, xalqaro tashkilotlar nomlarining barcha so'zlari: O'zbekiston Respublikasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi, Jahon Tinchlik Kengashi kabi;

Boshqa tashkilot, vazirlik, idora va ulardagi yuqori lavozim va idorani bildiruvchi so'zlarning faqat birinchi so'zi:

Yozuvchilar uyushmasi, Fan va texnologiyalar markazi, Mudofaa vaziri kabi;

- oliy mukofot nomlaridagi har bir so'z: O'zbekiston Qahmmoni, Oitin Yuiduz; boshqa mukofot, nishonlar nomidagi birinchi so'z: "Sog'lom avlod uchun" ordeni, "Xalq ta'limi a'lochisi" nishoni kabi;

- muhim tarixiy sana va bayram nomlarining birinchi so'zi: Muslaqillik kuni, Ramazon hayiti kabi;

- qisqartma otlar: BMT, AQSH. Qisqartma tarkibidagi bo'g'inga teng qismning birinchi harfi: O'zMU, ToshDTV kabi.

36- mashq.

Gaplarni ko'chiring. Bosh harflarning qo'llanish o'rni va sababini izohlang.

1. 1991- yil 31- avgustda O'zbekiston Oliy Kengashi "O'zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida" qonun qabul qildi va 1- sentabr O'zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni deb e'lon qilindi. 2. 1920- yilda Turkfront qo'mondoni M. Frunzening bosqinchi armiyasi Buxoro shahrini bosib olib, amir Said Olimxon hokimiyatini ag'dardi. 3. Polyak olimi Nikolay Kopernik Yerning Quyosh atrofida aylanishiga doir geliotsentrizm nazariyasiga asos soldi. 4. Respublika Ma'naviyat va ma'rifat kengashi Inson huquqlari milliy markazi, Oila markazi, Ijtimoiy fikr markazi kabi tashkilotlar bilan birga mafkuraviy ishlarni kuchaytirmoqda. 5. Husayn Boyqaro Navoiyni olib, Balxga jo'naydi. 6. O'sha kuni Xalq ta'limi vaziriga uchrashdim. 7. SHarq adabiyotida birinchi bo'lib "Xamsa" yozgan kishi buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviydir.

44- topshiriq.

Markaziy Osiyo hududidagi davlatlar, ularning oliy tashkilotlari, tog\ ko'l va daryolarining nomlarini yozing va imlosiga oid test tuzing.

45- topshiriq.

Matnlarni o'qing. Bosh harf bilan yozilgan so'zlar va qisqartma so'zlarning yozilishini izohlang.

1. 1954-yil. Sira yodimdan chiqmaydi. O'shanda to'qqizinchi sinf o'quvchisi edim. Mening ilk she'riy mashqlarimdan biri "MGUGa" nomi bilan "SHarq yulduzi" jurnalida bosilib chiqdi (E. Vohidov).

2. "O'zqishloqxo'jalikmashxolding" kompaniyasi aksiyadorlari asosini AQSHning "Keys-Nyu Xolland" korporatsiyasi va o'zimizning Paxtabank, O'zsanoatqurilishbank, Transbank kabi bir qator nufuzli subektlar tashkil etadi.

3. Har yili 31- avgust kuni - Mustaqillik bayrami arafasida Toshkent shahridagi "SHahidlar xotirasi" yodgorlik majmuida qatag'on qurbonlarini yod etish marosimi o'tkaziladi. O'zteleradiokompaniya, O'zA va boshqa ommaviy axborot vositalari bu tadbirning ahamiyatini keng targ'ib qiladilar.

BO'G'IN KO'CHIRILISHI

Quyidagi hollarda ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingisiga ko'chiriladi:

- so'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, u harfning o'zi bir satrdan boshqasiga ko'chirilmaydi: a-badiy - aba-diy, manba-i - man-bai kabi;

- bo'g'inda ikki undosh yonma-yon kelsa, birgalikda keyingi satrga ko'chiriladi, agar uch undosh kelsa, oldingi bittasi satrda qoldiriladi: dia-gramma, silin-drik kabi;

- bir tovushni ifodalovchi harflar birikmasi birgalikda ko'chiriladi: pe-shana, ko'-ngil, pi-choq kabi;

- turli xil qisqartmalar, raqamli nomlar va shartli belgilar bir-biridan ajratilib ko'chiril-maydi: MDH, 6- "V" sinf, Boing-767, 18 sm kabi.

37- mashq.

Quyidagi so'zlarning bo'g'in ko'chirish qoidasiga muvofiq boshqa qatorga ko'chiriladiganlarini chiziqcha bilan ajratib chap tomonga, bo'g'inlari ko'chirilmaydigan so'zlarni esa o'ng tomonga yozing.

N a m u n a:

aka ba-land

dars sing-lim

Ayrim, abonent, arfa, albo'l, ana, ariya, BMT, badiiy, vals, videofilm, varaqa, vatan, gulli, guruh, gumanizm, gramm, dunyo, da'vat, diyonat, dengiz, yechim, yetakchi, yengil, itoat, ilmiy, SamDU, singari, staj, sessiya, payrov, taqriz, talant, ta'kid, taassurot, katalog, konspekt, me'yor, mantiqiy, muqova, O'zOAV, repertuar, rangli, radiator, qiroatxona, qiliq, ulug', urug'siz, unumdorlik, g'oya, g'ilof, hudud, hukm, harakat, etyud, elektr, ehtimol.

46- topshiriq.

Matnni o'qing. Ostiga chizilgan so'zlarni bo'g'in ko'chirish qoidasiga ko'ra bo'g'inlarga ajratib va sababini sharhlab bering.

Kishilar tafakkur bobida turli darajadadirlar. SHu darajalarni aniqlash uchun tilimizda layoqat, qobiliyat, iste'dod, iqtidor, salohiyat va daho degan tushunchalar mavjud.

SHaxsning muayyan ish yuzasidan layoqati va uni muvaffaqiyatli bajarishdagi o'ziga xos imkoniyatlarini belgilovchi yolg'iz o'ziga xos xususiyatlariga qobiliyat deyiladi.

Har bir kishida muayyan soha bo'yicha biror xususiyat boshqalarga qaraganda nisbatan kuchltroq rivojlangan bo'lishi mumkin. Ana shu uning qobiliyatidir.

Qobiliyatdagi xususiyatlar tug'in a bo'ladi, shu qobiliyat egasi bilim olishi, malaka hosil qilishi orqali uni tako-millashtira borishi va, aksincha, tanballik qilib bora-bora so'ndirib yuborishi ham mumkin.

"Vatan tuyg'usi" ktiobidan.

TINISH BELGILARI IMLOSI

38- mashq.

Gaplarni o'qing. Tinish belgilariga tavsif bering va vazifasini izohlang.

1. Aziz kitobxonlar! Hech qachon unutmangki, sizlar Navoiydek ulug', tabarruk boboga nabira bo'lasizlar (E. V~). 2. "Paxta bizning faxrimiz" degan gap shunchaki shior emas (O. Y.). 3. Darvoqe, o'sha yigit haqida eshitganmisiz? 4. Axir, qizning qo'lida guldek hunari bor-ku! 5. Hech o'ylaysanmi: qishloqda shuncha voqealar bo'lib o'tdi. 6. Eh, bu yerning nimasini aytasan: xayoldagi jannatning xuddi o'zi (H.G1.). 1. Hamid Olimjon: "Jismimiz yo'qolur, o'chmas nomimiz", deb bejiz aytmagan.

Tinish belgilari yakka yoki birikkan holda ishlatiladi. Bu belgi gap mazmuni va ohangiga muvofiq holda qo'yiladi.

- so'roq va undov belgisi birikkan holda kuchli hayajon bilan aytilgan so'roq gaplardan so'ng qo'yiladi: Masalan: - Nimalar deyapsiz, o'zi?! Men bu maqsadda kelganim yo'q-ku?!

- nuqtali vergul o'z ichida verguli bo'lgan, maz-munan biroz farqlanuvchi gaplardan iborat bo'lgan qo'shma gaplarda qo'llanadi: Birjoyda turganimda deyarli fikr qilolmayman; tanam ham-ma vaqt harakatda bo'lishi kerak, ana o'shanda aqlim ham harakatga keladi (J. J. Russo).

- ikki nuqta quyidagi hollarda qo'yiladi:

a) uyushiq bo'laklardan oldin kelgan umumlashtiruvchi yoki ularni oydinlashtiruvchi so'zdan keyin: Bozordagi bor gullardan: atirgul, lola, chinnigul oldim. So'zga chiqdilar: S. Olimov, I. SHokirov, A. Ulug'ov va boshqalar.

b) bog'lovchisiz qo'shma gaplarda biror gap boshqa gapni izohlasa, uning sababi yoki natijasini ko'rsatsa: Abror qizni darrov tanidi: u go'shni mahattadagi do'konda ishlar edi.

39- mashq.

Nuqtalar o'rniga tegishli tinish belgilarini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Tinish belgilarining qo'yilish sababini tushuntiring.

1. Albatta... go'zallik ham har xil boladi... kechasi qop-qora osmonda oiovli iz qoldirib uchgan yulduz ham go'zal, kunduzi guldand gulga qo'nib yurgan kapalak ham go'zal... (A. Q.). 2. Lekin na chora... Bu manhus toj-u taxt... bu saltanat... insonlar ustidan hokimlik qilmoq istagi shunday shirin ekanki, uning niyati pokligiga kim ishonadi... (O. Y.). 3. Biz... Ahror ikkalamiz... allamahalgacha uxlamay... onam haqida... uni xursand qilish haqida gaplashib yotdik... 4. Rus edi, mallaroq edi... o'zi ham barvasta... kelishgan yigit edi. 5. U olacha chopon kiygan... beliga qiyiqcha boglab olgan... oftobda oqargan do'ppisi daraxt shoxiga ilingan edi. 6. Qachongacha bizni aldaysizlar... bo'ldi endi... Boshqa ishonmaymiz...

47- topshiriq.

Quyidagilarga javob qaytaring va bajaring.

1. Biror narsadan xursand bo'lganingizni hayajon bilan ifodalab gap tuzing, so'ng unda ishlatgan tinish belgilarini sharhlang.

2. Ikkinchi gapda birinchisining izohi ifodalangan gapga misol ayting. Bunday holda qanday tinish belgilarini qo'llash o'rinli?

3. Uyushiq bo'lakli gap tuzing, undagi tinish belgilarini izohlang.

4. Taajjub, kuchli hayajon bilan ifodalangan gap tuzib, unda qo'llangan tinish belgilariga tavsif bering

48- topshiriq.

Matnni ifodali o'qing. Qo'shtirnoq, tire, so'roq va undovlarning qo'yilish sabablarini izohlang.

Konsert odatdagicha "navbatdagi nomerimizda... kelganlaringga rahmat, o'noqlar" bilan tamom bo'ldi. Nomi chiqqan ashulachi - san'atkordan boshqa hamma xursand bo'lib tarqaldi. San'atkor tajang edi: tanaffus vaqtida zalga chiqqan edi, bir traktorist uni savodsizlikda aybladi. Traktorist tanqid qilganiga san'atkor asti chiday olmas edi: traktor qayoqda-yu, masalan, "chorzarb" qayoqda, traktorist qayoqda-yu ashulachi qayoqda!

San'atkor uyiga ketgani izvoshga o'tirganida yana tutaqib ketdi: "hech bo'lmasa aytadigan ashulangni o'rgan, so'zlarini to'g'ri ayt" emish! Nimasini bilmayman, nimasi to'g'ri emas? Meni shu vaqtgacha muxbirlar, yozuvchilar ham tanqid qilgan emas, formalizm, naturalizmlardan o'tdim - hech kim otvod bergani yo'q. Otvod berish qayoqda, hech kim meni og'ziga ham olmadi. Endi bir traktorist tanqid qilar emish!..

San'atkor izvoshchini hayron qoldirib, o'zidan o'zi g'uidirab borar edi. Uyda xizmatchi ovqat qilib qo'ygan ekan, san'atkorning tomog'idan hech narsa o'tmadi - ikki piyola choy ichdi, xolos...

Abdulla Qahhor

- tire quyidagi hollarda qo'llanadi:

- ega kesim bilan bog'lamasiz birikkanda: Bu - sening ishing. Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz,-

- zidlik, shart, o'xshashlik mazmuni ifodalangan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda: Qor yog'di - izlar bosildi. Qo'shning tinch - sen tinch.

- kirish gaplar, ajratilgan bo'laklar o'rtasida: Rufat Risqiev - mashhur bokschi - musobaqa fo'g'risida gapirib berdi.

- uyushiq bo'lakdan keyin kelgan umum-lashtiruvchi so'zdan oldin: Paxta, oltin, gaz- bular bizning boyligimiz.

- ko'chirma gap bilan muallif gapi orasida: "U bilan internet orqali tanishdim", -dedi Abror.

- Qo'shtirnoq quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

- ko'chirma gapni ajratib ko'rsatish uchun: "Inson bolalikdan boshlanadi", - deydi xalqimiz

- shartli nomni, kinoya ma'nosini biJdirgan yoki ko'chma ma'noda qo'llangan so'z yoki birikmalar: "Lochin!" "Lochin!" "Parvot"ni eshit! Uning bunday "chiroyli" qilig'idan uyalib ketdim.

40- mashq.

Nuqtalar o'rniga tegishli tinish belgilarini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Tire va qo'shtirnoqning qo'yilishini izohlang. Ikki dugona... Lobar bilan Nazira birga to'yga ke-tishdi. 2. Ahror ovoz egasini tanidi,... Xasan naychi edi. 3. ... Hunari bor hech kimga zor bo'lmas... degan maqol bor. 4. Yaxshidan bog' qolar... yomondan dog'. 5. Telefon ... jiring ... etsa ... yuragim ... shuv ... etadigan bo'lgan. 6. ... Men qoqi o't, karnaygul, tog' piyoz... giyohlarni teraman... dedi yo'lovchi.

49- topshiriq.

She'riy parchani ifodali o'qing va yodga olib davomini yozing. Tinish belgilariga tavsif bering.

Men nechun sevaman O'zbekistonni,
Tuprog'in ko'zimga aylab to'tiyo?!
Nechun Vatan deya yer-u osmonni,
Muqaddas atayman, atayman tanho?
Aslida, dunyoda tanho nima bor,
Paxta o'smaydimi olzga elda yo?
Yoki quyoshimi sevgimga sabab?
Axir quyoshli-ku butun Osiyo. i
Men nechun sevaman O'zbekistonni?
Bog'larin jannat deb ko'z-ko'z etaman,
Nechun ardoqlayman tuprog'ini men
O'paman: "Tuprog'ing bebaho, Vatan"...
Abdulla Oripov

SO'Z ICHRA MUJDOM AQL YA'SHIRINDUR

BU BO'LIMDA SIZ QUYIDAGILARGA AMAL QILISHNI O'RGANASIZ:

- " nutqiy muomala odobi mezonlari;
- " nutqda so'zni to'g'ri tanlash va o'rinli qo'llash yo'llari;
- " so'z ma'nolarini aniqlash va farqlay olish;
- " ko'chma ma'noli so'zlardan o'rinli foydalana bilish;
- " so'zlarni shakl va ma'no munosabatiga ko'ra farqlash,
- " nutqda bu imkoniyatlardan foydalanish;
- " so'zlarning hissiy-ta'siriy belgilarini tavsiflash.

50- topshiriq.

Matnni o'qing. So'z va til odobi to'g'risidagi misralarning ma'nosini sharhlang.

Donolik ramzi - so'z, bilib so'zlansa,
Nodoning o'zi ham so'zi qo'lansa.
Ko'p so'zlab topmadim ochunda bir naf,
Ko'zlangan bu naf ham so'z ko'pidan daf.
So'zni ko'p so'zlamay, sizlab ayt, oz-oz,
Tuman so'z tugunin shu bir so'zda yoz.
Erkim so'z vajahidan taxtga egadir,
So'z kim, er boshini pastga egadir.
Bor so'zni keltirsam, sig'dirmas naql,
O'zida bor odam bilar: So'z - aql,
So'zlamodan, o'g'lim, seni ko'zladim,
Ba'zan so'zim tuzlab, o'zim bo'zladim.
Mendan ulush qolsa, yumushdan o'zga,
Oltin-u kumushni teng ko'rma so'zga.
Kumushsiz boshingga tushsa yumush ham,
So'zimdanda keladi, yombi, kumush ham,
O'zidan o'g'liga qolgani bu - so'z,
O'talar so'zin tut, nafi ham yuz-yuz.

Yusuf Xos Hojib

O'zbek tilida, avvalo, uning boy lug'at tarkibida o'zbek xalqining ilm-u madaniyati, san'ati aks etgan, insonning bilish faoliyati jarayoni va uning natijalari ifodalangan, Asosiy lug'aviy birlik hisoblangan so'z orqali kishilik jamiyatining madaniy-tarixiy qadriyatlarini, to'plangan tushuncha va bilimlar avloddan avlodga yetkaziladi.

So'z shakl va mazmun yaxlitligiga ega bo'lib, ma'no va grammatik jihatdan shakllangan til birligidir.

So'zning shakli, ya'ni tashqi tomoni tovush (harf)lardan iborat bo'lib, bu xususiyatlari fonetikada o'rganiladi. So'zning ichki tomoni esa unda ifodalangan ma'nolar bilan tavsiflanadi. So'zlar bir ma'noli yoki ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. Ko'p ma'noli so'zlar til taraqqiyoti natijasida paydo bo'ladi. So'zning bir narsa-hodisani bildirishi uning lug'aviy (leksik) ma'nosi sanaladi. Ana shu lug'aviy ma'no asosida boshqa ma'nolar ham ifodalansa, u yasama (ko'chma) hisoblanadi. Badiiy nutqda so'zning yasama ma'nolaridan keng foydalaniladi.

41- mashq.

Gaplarni o'qing, ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohlang. Nutq odobi masalasi berilgan gaplarda qanday talqin etilganligini tushuntirib bering.

1. Har bir odamning noaniq so'zini eshitmagil, ehtiyot bo'lgilki, avvalgi so'zning keyingi so'ziga buzib yubormasin ("Qobusnoma"). 2. Tilda uni nomlovchi so'z bo'lmasa, shunday so'zni qo'shni tildan olish mumkin. Ammo tilda mavjud so'zlar o'rnida boshqa so'zni qo'llash zararlidir (M. Qoshg'ariy). 3. Insonning odob-axloqini belgilaydigan omillardan biri uning so'zi, nutqidir (A. Navoiy). 4. CHin so'z - mo'tabar, yaxshi so'z qisqa - muxtasar; kimning miyasida illat bo'lsa - so'zida mantiq bo'lmaydi (A. Navoiy). 5. Kishi so'z tufayli bo'ladi malik, ortiq so'z bu boshni etadi egik (Yusuf Xos Hojib). 6. Bor so'zni so'z sanab tebranmasin til. ko'rib, o'ylab so'zla, keragini bil (Soft Olloyor). 7. Kimki so'zni qadrlasa har qachon, o'z-o'zini qadrlagay begumon (A. Jomiy).

51- topshiriq.

Alisher Navoiyning "-Hayrat ul-abror" dostonidagi "So'z ta'rifida" bobini o'qing va shu asosda quyidagi savollarga javob bering.

1. Alisher Navoiy so'zni nima uchun gavharga o'xshatadi?
2. "Tanida ruh - aning tolibi" jumlasini sharhlang.
3. Alisher Navoiy qaysi misralarida so'zni filer majmui ma'nosida qo'llagan?
4. So'zning badiiy imkoniyatlari xususida shoir nimalar deydi?
5. "...dur so'zini afsona bil" jumlasini orqali qanday fikr ilgari suriladi?

52- topshiriq.

Matnni o'qing. Alisher Navoiyning til imkoniyatlari va so'z ma'nosi taraqqiyoti haqidagi qarashlari asosida bayon yozing. ...Ko'ngil barcha ma'nolarni jamlagan ummondur, so'z - ko'ngil dengizidagi bir inju. Dengizdan injuni g'avvos olib chiqqani va uning qiymatini tayin etganidek, ko'ngildagi so'z injusi so'zlovchi tarafidan bezaladi, qiymati ham anglash darajasining nisbatiga ko'ra belgilanadi. Injuning qiymati haqida: "darajalari ko'p", hatto; "qiymati bir dirham'dan 100000 dirhamgacha bo'lgan injular bor" deyish mumkin...

So'z injusining qiymati bundanda ulug', darajasi bundan-da yuksakdir, Uning ulug'ligi shu darajaki, o'lik tanga ruh bag'ishlaydi. Ayni paytda, tirik jonni ruhdan mahrum etmog'i mumkin, Har bir jamiyatning so'z boyligi boshqalaridan, so'zlarning ma'nolari-da o'zgala-ridan farqlidir va bir-birlarida bo'lmagan bir necha xususiyatlari bilan ajralib turadi. Qushlarning, hayvonlarning, yirtqichlarning tillari ham shundaydir. Harbinning o'ziga xos gapirish tarzi, bir bo'lmagan tovush va sayrashlari bor. Ammo so'z ma'no ifodalash xususiyati-tiga, inson fikrlash salohiyatiga egadir. So'z - ma'no, inson esa bayon bulog'idir...

"Muhokamat ul-lug'atayn"dan.

Ajdodlarimiz qadimdan to'g'ri, ta'sirchan, chiroyli gapirishga intilish va ularni odatga aylantirishga ma'rifiy-axloqiy talab sifatida qarab kelganlar. So'zni qadrlash, yaxshi so'zlay olish, so'zlaganda o'ylab, tushunib gapirish, chin so'zlash, tilni tiyish, suhbat sirlarini saqlash, ezma va vaysaqi bo'lmaslik kabilarga amal qilish nutq odobining asosiy talablari hisoblangan. Nutqiy muomaladagi bu odatlar xalqimizning mangu an'anasi sifatida yashab va takomillashib kelmoqda.

Nutq madaniyatini egallash birinchi galda hozirgi o'zbek tili va uning mavjud ifoda vositalarini puxta o'zlashtirish, adabiy til me'yorlariga to'liq amal qilish kabi lisoniy omillarga, ikkinchidan, so'zlashganda muayyan axloq-odob me'yorlariga rioya etish, o'z va o'zgalarning gapiga e'tiborli bo'lish, o'rinli so'zlash, tinglash, suhbatlashish, munozara madaniyatini bilish kabi ijtimoiy-ruhiy omillarga bog'liqdir.

53- topshiriq.

Nutq odobiga oid 10 ta maqol yozing va shulardan to'rttasi-ning mazmunini izohlang.

42- mashq.

Gaplarni o'qing. Noto'g'ri qo'llangan so'zlarni aniqlab, ma'nosiga ko'ra mos so'z bilan almashtirib, gaplarni ko'chiring.

1. So'zlovchining o'z fikrini qisqa va batafsil ifodalab, tinglovchiga yetkazishi ham o'ziga xos san'atdir. 2. So'zga bezagir kishi mayda bir maqsadga uzoq so'zlab bayon qiladi. 3. Nojo'ya so'z yurak ko'zgasini parchalashi, tag'in insonni vayron qilishi mumkin ekanligini yodda tuting. 4. Nutqi asal kishining mehribon odamzo-di ham ko'p bo'ladi. 5. SHirin so'z, go'zal til inson dilini bunchalik xushnud etsa, aksincha, achchiq so'z, beso'naqay gap inson dilini qanchalik noxush qiladi, dil poyolasini parchalaydi. 7. Mashq sababli so'zlash qobiliyatini, nutq madaniyatini, notiqlik san'atini odamlar olqishlaydigan saviyada egallash mumkin.

SO'Z TANLASH VA QO'LLASH

Nutqda so'zni to'g'ri tanlash va qo'llash nutq madaniyatining muhim shartlaridan hisoblanadi, Fikrni tinglovchiga tushunarli va aniq yetkazishda so'zni to'g'ri tanlash lozim.

So'z tanlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- so'zning lug'aviy ma'nosini bilgan holda tanlash;
- tanlangan so'zni aniq talaffuz eta olishni nazarda tutish;
- so'zning suhbatdoshlarga tushunarli bo'lishini hisobga olish;
- so'zning ma'no xususiyatlariga asoslanib, uni nutq maqsadiga muvofiq tarzda tanlash.

Atamalar, kasb-hunarga oid so'zlar faqat bir ma'noni ifodalash uchun qo'llanadi. Bular bir ma'noli so'zlardir. Masalan: Piyoza - choy ichishga mo'ljallangan idish; leksikologiya - so'z ma'nolarini o'rganuvchi fan ma'nosidagina qo'llanadi.

So'zlar ikki va undan ortiq ma'noni ifodalasa ko'p ma'noli sanaladi. Avval bir ma'no-da qo'llangan so'zning ko'p ma'nolarda ish-latilishi ko'p ma'nolikni vujudga keltiradi.

Masalan:

tutmoq.- qochoqni tutmoq, parda tutmoq, ro'za tutmoq, suv tutmoq, o'zini tutmoq va hokazo
43- mashq.

Gaplarni o'qing. Ajratilgan so'zlarning ma'nolarini izohli lug'atdan foydalangan holda izohlab, daftaringizga yozing.

1. Daraxt bir yerda ko'karadi (Maqol). 2. Tarix g'ildiragini orqaga aylantira oladigan kuch dunyoda yo'q. 3. Oydin kechada ko'l yoqasida sayr etishni xush ko'rardi. 4. CHO'lpon o'zbek she'riyatiga yangi usul olib kirdi. 5. Men bu gapni tarjima vajidan aytayotganim yo'q (A.Q.). 6. SHifti qubbasimon muhtasham xona yana g'alati guvillab ketdi (Y.O.), 7. Fursat g'animatdir shoh satrlar-la, Bezamoq chog'idir umr daftarin (G'.G').

54- topshiriq.

Lug'atdan bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarga 10 tadan misol toping, ularni ikki ustunga ajratib yozing. 4 ta ko'p ma'noli so'zni tanlab, ularga ikkitadan gap tuzing.

55- topshiriq.

Matnlarni o'qing. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlarni topib, ma'no ko'lamini aniqlang.

1. Ustoz adibning mashhur "Ming bir jon" hikoyasida shunday so'zlar bor: "Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta edi. Hozir tugab qolgan shamdek lipillab yonayotgan joni basharti so'ngan taqdirda ham qolgan mingtasini yoqib, keyin so'nadi".

Abdulla Qahhorning ham chirog'i so'ndi. Lekin u ming-minglab o'quvchilari, ixlosmandlari, shogirdlari yuragiga chiroq yoqib ketdi. Bu chiroq sira zavol bil-maydi. Bu chiroq sira o'chmaydi
(Said Ahmad).

2. Oy gulladi. Osmon toqiga yulduzlarni kimdir qoqadi. O'zanlarda sokin to'lg'anib tag'in quyuq kunduz oqadi.
SHavkat

3. So'ri uzra egilgan ishkomb Soya tashlar quyuq, yoqimli. Qaerdasan, jonajon makon, Bugun seni yomon sog'indim!
A. Oripov

44- mashq.

Gaplarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nosini izohlab, daftaringizga yozing. Bu so'zlarning to'g'ri va ko'chma ma'nolari o'rtasidagi bog'lanishni chizmada ko'rsating.

1. Alisher Navoiyning asarlari o'zbek tilini baland pog'onaga ko'tardi. 2. Kishilar o'rtasidagi iliq munosabat mehr-oqibat tuyg'usini tarbiyalaydi. 3. Bu qasidam senga, xalqim, Oq sut-u tuz hurmati (E. V.) 4. Olam sari ochib yangi ong, Sekin-sekin yorishardi tong (H. O.). 5. Tog'ning ko'rki tosh bilan, odamning ko'rki bosh bilan. 6. Mustaqillik tufayli millatning g'ururi, obro'-e'tibori o'sdi. 7. Tinchlik xalqni farovon qiladi, yurtni gullatadi, uning istiqboliga keng yo'l ochadi.

SO'Z MA'NOSINING TARAQQIQIYO'I

Tilimizdagi mavjud so'zlar ma'nolarining o'sishi ma'no ko'chishi, ma'noning kengayishi va torayishi tarzida ro'y beradi. So'zlarda ma'no ko'chishi metafora, metanomiya, vazifadoshlik, sinekdoxa kabi hodisalarni o'z ichiga oladi.

1. Metafora (yunoncha "metapora" - ko'chirma) nisbiy o'xshashlikka ega bo'lgan ikki predmetdan binning nomi bilan ikkinchisini ham atash hodisasidir. Masalan: yoqa - to'nning yoqasi, daryoning yoqasi; etak - ko'ylakning etagi, tog'ning etagi.

2. Metanomiya (yunoncha "metanimia" - qayta nomlash) narsa va hodisalarning o'zaro bog'liqligi asosida bir predmet nomi bilan ikkinchisini ifoda etishdir. Bunda ikki predmet o'rtasida hech qanday o'xshashlik bo'lmaydi. Ular orasidagi doimiy bog'lanish tufayli birini aytganda ikkinchisi ham anglashiladi. Masalan: Bir kosa suv ichdim, deyish o'rniga bir kosani simirdim. Navoiyning asarini o'qidim, deyish o'rniga Navoiyni o'qidim kabi.

3. Sinekdoxa (yunoncha "sinekdoxe" - birga anglamoq, qo'shib fahmlamoq) qismning nomi bilan butunni yoki butunning nomi bilan qismni atash hodisasidir. Masalan, "bosh" yoki "tuyoq" so'zlarining qoramol, qo'y-echki ma'nosida, "tirnoq" so'zining farzand ma'nosida qo'llanishi.

4. Vazifadoshlik muayyan narsaning vazifasini ikkinchi bir narsa bajarishi natijasida avvalgisining nomi bilan keyingilarini ham ifodalashdir.

Masalan, "siyoh" so'zi ilgari yozuvda "qora rangli suyuqlik", keyinchalik yozishda ishlatiladigan "turli rangdagi suyuqlik" ma'nolarida qo'llanadi. Yoki "o'q" so'zi kamoning o'qi > miltiq o'qi > zambarak o'qi > raketa o'qi birikmalarida ishlatilishi kabi.

56- topshiriq.

SHe'riy parchalardagi so'zlarda uchragan ma'no ko'chish hodisalarini aniqlang va tavsiflang.

1. Lermontovni tashlamadim hech, So'ngra qo'lga oldim Hofizni. Pushkin menga ko'rsatdi bar kech, Yig'lab turgan bir cherkas qizni.

H. Olimjon

2. Boyqaro irg'ishlab istak otida,
Jahonga boqqanda misli bola sher
- Hirot darvozasin bir qanotida,
SHe'riy Jashkarini tizgan Alisher.

A. Oripov

45- mashq.

Gaplarni ko'chiring. Ko'chma ma'noli so'zlarning ma'nolarini farqlab ko'rsating. Bu so'zlarning badiiy nutqda qanday maqsadda qo'llanganligini tushuntiring.

1. Gunohi ne edi bu tilla boshning, Gunohi ne edi porloq quyoshning (L Sulton).

2. Yanvarning o'n beshlarida butun qishloq to'g'on qurishga otlandi (O.).

3. Eshikka kiring, aka, choy-poy ichib keting (S. A.).

4. CHorva desam, deguday. Tuyog'imiz ko'paysa ko'paydiki, kamaygani yo'q (SH.).

5. Insoniyat dushmani mal'unga qiron solib, Qilichim tili bilan so'zimni ayta oldim (G'.G').

6. Lekin san'atimiz hozir o'smirlik chog'idayoq qudratli qanot paydo qilayotipti (A. Q.).

7. Ikki ko'zi bar nav mollar bilan to'la xurjunni yelkaga tashlab, inqillab kirdi (O.).

57- topshiriq.

Matnlarni o'qib, ibora va g'ayritabiiy so'zlarni toping. Ularning ma'nolari va qo'llanish sabablarini izohlang.

1. ...Muhiddin Jabborovich xo'mrayib, birdan jurnalistlardan xafa bo'lib ketdi. "Ularga uchini chiqarsa bas, quruq aravani toza olib qochishadi. O'zlari masalani tuzukroq tushunib yetmay turib, haqiqatni arzon shov-shuvga qurbon berishlariga, ilmiy faktlarni yuzaki bilgan holda yana uyalmay umumiy xulosalar chiqarib, olimlarga aql o'rgatishlariga kuyasanmi yo o'lasanmi?! "Iste'dodli olim" emish! SHunday dongdor paxtakorni ham yo'ldan urishibdi-ya! Uning obro'yi kerak-da, axir! Gavhar uzuk bilan danak chaqish bu!.. Vaholanki, partiya minbaridan bunday pala-partish foydalanish... bilmadim, nima deyish mumkin buni?! Tishlarining oqini ko'rsatib, kelib turishlarini qarang! Go'yo tog'ni qulatib berganday..."

2. "...Hammasiga mana shu kalondimog' aybdor! - degan fikr o'tdi Saltanatning xayolidan, ko'z qiri bilan erining do'rdaygan burniga qararkan. - Hatto muomalani bilmaydi-ku, tag'in dumog'laridan qor yog'adi... Ko'ngliga qarayverib-qarayverib, tug'ishganlarimdan ham begona bo'ldim. Bu avliyoga esa hali-hali bir gap oz, ikki gap ko'p..." Saltanat qimmatbaho ziraklari elektr nurida yalt-yult chaqnab ko'zni olayotgan nozanin opa-singillarga yana bir bor qaradi-yu, chuqur xo'rsindi: "O'zi shu - ovi yurganning dovi ham yurarkan!

O'. Usmonov, "Girdob"dan.

46- mashq.

SHe'riy misralardagi yangi so'zlar va g'ayritabiiy birikmalarni anglatgan ma'nolari bilan asl ma'nolarini qiyoslab yozing. Bu so'zlarning adabiy til me'yorlariga muvofiq-nomuvofiqligini aniqlang.

1. Och nazarim tushar suratga... Surat, surat! Nega sen tilsiz?..

Mirtemir

2. Tovushlarning kichik, ulug'i,

Tovushlarning hidi-bo'yi bor.

Tovushlarning sovuq, ilig'i,

Tovushlarning rangi-ro'yi bor.

Tovushlarning shirin-achchig'i,

Bordir hatto yumshoq, qattig'i.

M SHayxioda

MA'NODOSH, SHAKLDOSH VA ZID MA'NOLI SO'ZLAR TAVSIFI

Nutqda so'z va iboralar o'zaro ma'nodosh, shakldosh va zid ma'noli tarzda qo'llana oladi. Lug'aviy birliklarning bu imkoniyatlaridan foydalanish nutqqa ifodaviylik, ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

1. Ma'nodosh so'zlar bir umumlashtiruvchi ma'noga ega, ammo ma'no nozikliklari bilan farqlanuvchi, talaffuzi va yozilishi har xil bo'lgan so'zlardir. Masalan: kasal, bemor, xasta, betob kabi so'zlar ma'no qirralari bilan o'zaro farqlanadi.

2. SHakldosh so'zlar talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo anglatgan ma'nolari turlicha bo'lgan so'zlardir. Masalan: a) soz - puxta, ma'qul b) soz - cholg'u asbobi; d) soz - inoq, o'zaro yaqin. Agar ko'p ma'noli so'zning anglatgan ma'nolari o'rtasida ichki bog'liqlik bo'l-sa, shakldosh so'zlarda bunday bog'lanish bo'lmaydi, shakldosh so'zlarning har biri mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lgan alohida so'z-dir.

3. Zid ma'noli so'zlar bir-biriga zid, qarama-qarshi ma'noni bildiruvchi, ba'zan umumlashtiruvchi ma'noni ifodalovchi, chiziqcha bilan ajratib yoziladigan so'zlardir. Masalan: uzoq-yaqin, do'st-dushman, oq-qora, yerga urmoq, ko'kka ko'tarmoq kabi.

47- mashq.

Gaplarni o'qing, sinonim so'zlarning ma'nosi va ma'no nozikliklarini tushuntiring.

1. G'azal ham bo'lurmi buncha dilrabo, Bunchalar serishva, bunchalar sernoz (E. V.). 2. Lekin general unga parvo qilmay ochiq yuz, tabassum bilan kapitanni chaqirdi (SH.). 3. Endilikda boya o'ylamagan o'ylarini, insof-u adolat, diyonat, halollik va yaxshilik to'g'risidagi o'ylarini ro'yobga chiqarish lozim edi (O.Y.). 4. Hamisha shunday baxtli, farog'atda yashashimga yuragim bovar qilmaydi (SH.). 5. Bechora qizim! SHo'rlik qizim (O'.H.). 6. Kokili gul, ko'ylagi nur bahorning quchog'ida yayra, yashna, qanot qoq (Yashin). 7. Unganman qip-qizil bahor qo'ynida, g'am-alam, qayg'uga ulfat emasman (Yashin).

58- topshiriq.

Quyidagi badiiy parchalardagi ta'sirchan vositalarni toping va ularning qaysi janrda va qanday ma'noda qo'llanganini ayting.

1. Yo'ldoshxon: SHirin gapirasiz-da, Ayniddin aka! Bu safar o'zimiz bilan "Ochil dasturxon" ham olib kel-ganmiz, qandolatchilikning eng noyob meva'aridan to-piladi. Hatto qush suti ham bor.

Zaynobiddin aka: Hamma chuchuklik muhayyo ekan-ku, manavi shogirdim SHiraev bo'lsa, kelishda bir do'konda savdo qilayotgan yosh juvondan iris bormi, deb so'rayapti.

G'ulomjon aka: Juvon ham bo'sh kelmay, "Aka, Qoraqumdan kelganmisiz, birovning irisini so'rab nima qilasiz? Ana, sizbop kis-kis, tuziklar bor" deganmish.

2. Kelur sel, ko'kda goho bo'lsa chaqmoq,

Zarar qilg'ay danakni tishda chaqmoq. Yomondir ikki o'rtoq o'rtasida ,-. .... Urishtirmoq uchun bir-biriga chaqmoq.

Habibiy

3. Ul yor agar yoshursa yuz oh,

Ag'yorga gar ko'rinsa yuz oh.

Bobur

4. Qo'lingdan kelgan cha chiqar yaxshi ot,

Yaxshilik qil bolam, yomonlikni ot.

Nasihatim yod qilib ol, farzandim,

Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot.

Fozil Yo'ldosh o'g'li

48- mashq.

Avval shakldosh, keyin ko'p ma'noli so'zlarni ko'chiring, ularning farqini shu so'zlar ishtirokida tuzgan gaplaringiz asosida sharhlang.

Asir, bog', yoz, chang, yozmoq, quloq, ot, bosh, toy, oshiq, tomir, ko'k, qirq, qo'y, lab, oylik.

Ma'nodosh so'zlarni to'g'ri qo'llay bilish gap mazmunining aniq ifodalanishini, nutqning noo'rin takrorlardan holi bo'lishini ta'minlaydi. Ma'nodosh so'zlar qatorini to'g'ri tuzish, undagi bosh so'zni ajrata olish muhim-dir. Masalan: osmon, ko'k, gumbaz so'zlarida osmon so'zi, shirin, mazali, lazziyatli, xushta'm ma'nodoshlarida shirin so'zi bosh so'zdir.

SHakldosh so'zlar so'z san'atining ta'sirchan vositasidir. Bunday so'zlarni o'rinli qo'llash orqali so'z o'yinlari, askiya, payrovlar yaratiladi, mumtoz she'riyatdagi tuyuq janri shakldosh so'zlarga asoslanadi. Matn mazmunini ochishda shakldosh so'zlarning ma'nolarini to'g'ri farqlay bilish lozim.

Zid ma'noli so'zlar fikrni ta'sirli, tasviriy ifodalash, ajratib ta'kidlash maqsadida badiiy nutqda keng qo'llanadi. Hayotiy hodisa, munosabatlarni zidlash usuli orqali ta'sirchan ifodalash, ma'noni kuchaytirish, belgilarni aniq ajratish uchun bunday so'zlardan o'rinli foydalana bilish kerak.

49- mashq.

Ajratib ko'rsatilgan so'z va iboralarning ma'no munosabatla-rini izohlang hamda ma'no qirralarini ajratib ko'rsating.

1. So'zni to'g'ri yozishni o'rgan. U - to'g'ri odam. 2. Usta o'tkir asbob bilan simni qirqdi. O'tkir zehni bola. 3. Bo'sh o'ringa o'tiring. Uning ko'ngli bo'sh. - Bo'sh idish bormi? 4. Bizga toza suv kerak. Ko'ngli toza kishining do'sti ko'p bo'ladi. 5. Eshik ochiq. Mehmonni ochiq chehra bilan kutib ol. U ochiq, samimiy yigit. 6. O'g'lingiz katta yigit bo'libdi. Bu bola katta ketyapti, mashina olaman deydi. Tashabbus katta gap. 7. Qopni teskariga ag'dardi. Bu yo'l menga teskari. Ombor mudiri to'nini darrov teskari kiyib oldi.

59- topshiriq.

Matnni o'qing. SHakli va ma'no munosabatlariga ko'ra farqlanuvchi so'zlarning ma'nosi va qo'llanish maqsadini izohlang.

Mirzo Bobur yoshligidanoq ziyarak bola bo'lib o'sibdi. Kunlardan bir kun Umarshayx saroy a'yonlari bilan qasrda o'ltirgan ekan, bir kabutar uchib kelib ayvon peshtoqiga qo'nibdi-da, "g'ulu-g'ulu-g'ulu" qilaveribdi. Umarshayx a'yonlaridan "Kabutar ne deydu" deb so'rab qolibdi. Anchadan buyon urush ko'rmay qilichlari qonsirab qolgan a'yonlar: "O'1iyhazrat, kabutar qilichlarni qindan sug'urmoq kerak, deydu", - deb javob berishibdi.

Gapga aralashmay bir chekkada jim o'ltirgan Mirzo Bobur: "Yo'q, kabutar unday demaydur. Bobo qovun sayliga chaqiribdur. Jonivor shu xushxabarni keltiribdur", - debdi. Umarshayx kabutarni tutib keltirishni buyuribdi. Kabutarni tutib kelib, oyog'idagi mis halqani olib qarashsa, ichidan bir xat chiqibdi. Xatda: "Oliy-hazrat, qovun ayni pishdi. Kelib qo'l urib bersalar", - deb yozilgan emish. Mirzo Boburning gapi to'g'ri chiqqanidan hayratga tushgan Umarshayx o'g'lidan: "Mirzoning bunchalik bilag'on va topqirligiga bois nedur?" - deb so'rabdi. "Ota, - debdi Bobur, - bu kabutarga e'tibor qilmadingiz. O'tgan yili ham qovun sayli xushxabarini xuddi mana shu jonivor xabar qilg'on erdi, kaminaning ko'zi kabutarning o'ng qanotidagi qora xolga tushgan zahoti ani tanidim va shu so'zni taxmin etdim", - deb javob beribdi.

Yosh Mirzoning hushyorligi, topqirligiga qoyil qolgan Umarshayx a'yonlariga qarab: "Qilichni emas, aql-idrokni ishga solmoq lozimdir. Xabar qilinglar, barcha qovun sayliga otlansin", - deb buyuribdi.

"Nomalar ibrati" kitobidan.

60- topshiriq.

O'zingiz o'qigan yoki yod bilgan monolog matnini daftaringizga yozing. Matndagi ma'nodosh va zid ma'noli so'zlarni boshqa so'zlar bilan almashtirishga harakat qiling, bu o'zgarishlarning main mazmuniga ta'sirini aniqlang.

Paronim so'zlar. Tarkibidagi tovushlar miqdori, talaffuzidagi yaqinlik bilan farqlanib, alohida-alohida leksik ma'no ifodalovchi so'zlar paronimlardir.

Masalan: arqon - arkon, asr - asir, diplomat - diplomant.

So'z ma'nosining darajalanishi. So'zlarning ma'no guruhlarini tarkibida biror-bir belgi boshqasiga nisbatan kuchli yoki kuchsizroq ifodalanishi mumkin.

a) yosh belgisiga ko'ra: qiz - juvon - ayol

b) rang belgisiga ko'ra: qizil - qizg'ish - qip-qilil,

d) harakat belgisiga ko'ra: yurmoq - chopmoq - yugurmoq - yelmoq.

SO'ZLARDA HISSIY-TA'SIRIY MUNOSABAT IFODASI

So'zlovchining turli hissiy-ta'siriy munosabatlarini ifodalash xususiyatlariga ko'ra so'zlar ikki turga ajratiladi. Bular betaraf so'zlar va bo'yoqdor so'zlardir.

Muayyan tushunchani ifodalab, so'zlovchining turli munosabatini bildiruvchi, qo'shimcha ma'no jilosi bo'lmagan so'zlar hissiy-ta'siriy jihatdan betaraf so'zlar hisoblanadi. Masalan: yil, kun, joy, qo'shiq, yashil, tuman, barcha, kelmoq, yurmoq kabi.

Leksik ma'no bilan birga, ma'nosi anglashilayotgan narsa, belgi yoki harakat-holatga so'zlovchining turlicha munosabatlarini ham ifodalovchi so'zlar hissiy-ta'siriy jihatdan bo'yoqdor so'zlar sanaladi. Masalan: chehra, jamol, bashar, tabassum, noshud, naynov, basha-ra, do'mboq, xomxayol, gazanda, ko'rkam, ustuvor kabi.

Bo'yoqdor so'zlar hurmat, erkalash, xushmuomalalik, ko'tarinki ruhiyat kabi qo'shimcha ma'nolarni ifodalasa ijobiy bo'yoqdor so'z sanaladi: ukajon, kenjatoy, dilbar, dono, fusun-kor, orombaxsh, jilmaymoq kabi.

Hissiy-ta'siriy munosabat nafratlanish, mensimaslik, kinoya, qarg'ash, hurmatsizlik ma'nolariga ega bo'lgan surbet, baloxo'r, nonko'r, ahmoq, imonsiz, mijg'ov, tirjaymoq kabi so'zlar orqali ifodalansa, bunday so'zlar salbiy bo'yoqdor so'zlar sanaladi.

50- mashq.

Gaplarni o'qing, hissiy-ta'siriy jihatdan betaraf va bo'yoqdor so'zlarni topib, farqini ayting.

1. So'yla gulim. Yashirmagil nedirsa darding, Yaralanmish yurak, nechun qizarding? (Fitrat) 2. Uch qadamcha narida Umar aka jiyronni jilovidan tutib turar-di (O'.H.), 3. Bashirjonning xumkallasi, ko'ksiga solingan kichik, ensiz bag'baqasi ikki buklanib, osilib turardi. (N. A.) 4. E, akillayberasan-da, Safari - dedi bo'qoq. - Biz nima deyapmiz-u, sen nima deyapsan! (A. Qod.) 5. Rasadxona zimiston bo'lsa ham, Ali Qushchining o'tkir ko'zlari darrov ko'rdi: poygakda bir kimsa gavdasi bilan eshikni to'sib, qaqqayib turardi. (O. Y.) 6. Qo'shiqning oxiri olqishlarga ko'milib ketdi. (N. A.) 1. Ustaning chehrasidagi mahzunlik, ovozdagi dard Qalandarning yuragiga nashtardek sanchildi. (O. Y.)

61- topshiriq.

Matnini o'qing. Hissiy-ta'siriy jihatdan bo'yoqdor so'zlarni topib, ijobiy va salbiy ma'no jilolarini izohlang.

... Bolam... Muzaffarim yigit bo'p qopti. Mo'ylovi sabza uribdi. Ovozi do'rillab qolibdi,.. Vijdonsiz cho'loq! Aqalli shu kuni yasantirib qo'ysa o'ladimi! Anavi shal-laqi Robiya jillaqursa tug'ilgan kunida bolaga yirtiq shim kiygizishga uyalmaydimi? Zolimmi, ablahmi, otasi Nasibaga har yili tug'ilgan kuni bosh-oyoq sarpo qiladi-ku! O'g'lim bo'lsa pochasi ilma-teshik shim kiyib yurib-di. Tug'ilgan kunni qayoqdan biladi qishloqi Robiya! Bolaning ko'nglini olish xayoliga keladimi to'pori cho'loqning! Yaxshiyam cho'ntagiga pul solib qo'yganim. Bilib qo'ylaring! Bolaning ko'nglini senlar ololmasang, xursand qiladigan onasi bor!

Qaerga kelib qoldim? Ajab, o'zimizning ko'cha-ku!..

Qiziq, inson umri shunaqa tez o'tarkanmi? Kechagina emasmi, shu ko'chada qo'shni qizaloqlar bilan sopalak o'ynaganimiz!

O'. Hoshimov

62- topshiriq.

She'riy parchalarda so'zlar vositasida yaratilgan badiiy tasvir ifodalarini aniqlang va ularni sharhlang.
Tongotar chog'ida juda sog'inib, Bedil o'qir edim, chiqdi oftob. Loyqa xayolotlar chashmaday tindi, Pok-pokiza yurak bir qatra simob...

G'. G'ulom

:Siz deysizkim men ko'klarni o'ylaymen,

Er betiga sira nazar solmaymen.

Yanglishasiz: men ko'klarga berkingan

Er qizidan xayolimni olmaymen

IFODA ANIQLIGI - FIKR RAVSHANLIGI

USHBU BO'LIM SIZGA FIKRINGIZNI ANIQ IFODALASHNING QUYIDAGI YO'LLARINI KO'RSATADI:

o fikr ifodasida mantiqiy va grammatik talablarga amal qilish usullari;

o matnni shaktiy-mazmuniy tuzilishiga ko'ra tasniflash;

o dialogik matn yaratishning lisoniy vositalari;

o tavsifiy matndafikr rang-barangligini ta'minlash yo'l-lari;

o gapni ma'nodoshi bilan almashtirish imkoniyatiari;

o nutq uslubi jihatidan matnlarni farqlash;

o matnni kengaytirish va qisqartirish yo'ttari.

51-mashq.

Gaplarni o'qing. Gap qismlarini bog'lab turgan grammatik vositalarni aniqlang.

1. Do'stlar to'planishdi va biz uzoq suhbatlashdik. 2. Odamga andisha kerak, lekin undan ilgariroq insof kerak. (A. Q.) 3. Zangori osmon shunday tiniq, shunday beg'uborki, ko'zni oladi. (O.) 4. Bir vaqtlar siz ham, Temir Akbarovich, xato qilishdan qo'rqqmaslik kerak, deb dadil gapirar edingiz. (P. Q.) 5. Yo uning tovushi chiqmaydi, yo odam yo'q. (As. M.) 6. Oltin-kumushning eskisi bo'lmas, ota-onaning bahosi bo'lmas. (Ma-qol) 7. Biz shunday bino quraylikki, butun shaharda eng baland va ko'rkam bo'lsin.

GAP VA SINTAKTIK ALOQA VOSITALARI

Gap obektiv borliqni kishining unga munosabati orqali ifodalaydigan leksik-grammatik va ohang butunligidan iborat nutq shaklidir. Gap fikrni ifodalovchi birlik sifatida matnning eng kichik ko'rinishi hisoblanadi.

So'z va so'z birikmalari muayyan grammatik shakllar, ohang va tartib bilan mantiqiy jihatdan bog'langan tarzda gapni shakllantiradi

Gapda so'zlar quyidagi vositalar orqali o'zaro bog'lanib, sintaktik aloqaga kirishadi:

1. Egalik, kelishik va shaxs-son qo'shimchalari.

2. Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama va bog'lamalar.

3. Ohang.

4. Tartib.

Qo'shma gaplarning qismlari esa bog'lovchilar, bog'lamalar, sifatdosh va ravishdosh qo'shimchalari, ohang yordamida o'zaro bog'lanadi.

Gapda maqsadga mos tarzda so'zni qo'llash, ifoda bayoniga muvofiq ketma-ketlikda so'zlarni joylashtirish fikrning mantiqiy izchilligini ta'minlaydi. So'z tartibi yoki ohangning o'zgarishi gapning mazmuni va qurilishini o'zgartiradi.

Qiyoslang: Xona bo'sh - Bo'sh xona. Ko'p // bolali ayol - Ko'p bolali //ayol.

63- topshiriq.

Gazeta yoki jurnaldan xat boshi bilan ajratilgan biror matnni ko'chirib oling. Gaplardagi so'zlarning qanday vositalar bilan bog'langanligini aniqlang.

52- mashq.

Nuqtalar o'rniga tegishli qo'shimcha yoki yordamchi so'zlarni qo'yib, gaplarni ko'chiring. Tanlagan grammatik vositalaringizning vazifasini izohlab bering.

1. Xalq... qalbiga uzoqdan qo'l solib bo'lmaydi, qo'l solish ... uning oldi... borish kerak. (A. Q.) 2. Odobli... go'zal xulqli odamlar ko'payaver..., xalqning do'stlig... bir-biriga bo'lgan mehr-muhabbati borgan... rivoj topadi (A. Navoiy). 3. Tarbiya bizlar... yo hayot-yo mamot, yo najot- ... halokat, ... saodat-yo falokat masalasi., (A. Avloniy). 4. SHu sabab, yaxshilik qilmoq niyati... dilim... jo qilib, ilm ahli... qayta yukunib keld..., us-tod! (O. Y.) 5. Nazarimda, u... bo'g'ziga yig'i tiqilib qol..., ... ovozi bo'g'iq va g'amgin edi. (P. Q.)

6. Siddiqjon etagini qoqib o'rni... turdi- ... , jadalla-ganicha ko'cha eshigi... qarab ketdi. (A. Q.) 7. Men bir kuy to'qigan... , bilmadim, mehmonlar... ma'qul bo'ladi..., yo'qmi? (O.)

53- mashq.

O'qing. Gapda so'z tartibi o'zgargan holatlarni aniqlang va uning sababini izohlang.

So'z tartibi va ohang yordamida bog'langan so'zlar mazmunidagi mantiqiy aloqadorlikni tushuntiring.

1. Xo'sh, nechun sevaman O'zbekistonni?

Sababini aytgin desalar menga,
SHoirona, go'zal so'zlardan oldin
Men ta'zim qilaman ona xalqimga.

A. Oripov

2. Non shunday qizarib pishganki, ko'rgandayoq tamshanadi kishi. (O. Y.) 3. - Ey, tegma, it yomon, - dedi boboni nieni chaqirib. (O.) 4. Bu qarorni amalga oshirishdagi birinchi qadam - o'qish, o'qiganda ham a'lo o'qish edi. (O'. O'.) 5. Talant qanchalik katta, qanchalik qudratli bo'lmasin, har nechuk yuzada bo'lmaydi, konga o'xshash yerning qa'rida bo'ladi. (A. Q.) 6. Taqdirin qo'l bilan yaratuv inson, G'oyibdan kelajak baxt - bir afsona. (Gl. G'.) 7. Eng gullagan yoshlik chog'imda, Sen ochilding ko'ngil bog'imda. (H. O.)

64- topshiriq.

Matnni o'qing, undagi savol-javob shaklidagi gaplarni ajratib ko'rsating. Bu savol-javoblarda bildirilgan fikr mazmunini izohlang.

Madumar aka yangi damlangan choynakdan choy quyib, o'rtog'iga uzatdi, odam kam bo'lgani uchun o'zi ham yoniga o'tirdi.

- Hech gap eshitmadingmi? - so'radi jiddiy ohangda Sarsonboy ota.

- Eshitsam, senga shu zahotiy o'q odam yuborardim, eshitmadim...

Oraga jimlik cho'kdi. Madumar aka o'zini noqulay sezib, ichkisi kelmasa ham xo'rillatib bir-ikki choy ho'pladi.

- Zebi qalay? Yuribdimi?

- Tuzuk, - dedi Sarsonboy ota derazaga bir qarab qo'yib. - Bugun zo'rg'a yubordi. Bu yoqqa kelishimni bilib, yarim kechada otni dalaga haydabdi.

- So'kmadingmi? - xavotirlanib so'radi Madumar aka.

- Yo'q, u sho'rlikka ham qiyin. Endi so'kmayman.

- So'kma. Bechoraning sendan boshqa kimi bor?

- So'kmayman... Lekin... - Sarsonboy ota birdan qiqir-qiqir kulib yubordi.

- Ha? - hayron bo'ldi Madumar aka.

- So'kmayman-u, lekin otni haydab nima qiladi? Piyoda bo'lsa ham kelishimni biladi-ku? Buning ustiga to'riq yo'talimni eshitsu, oldimga yugurib keladi. SHuni biladi, nima qiladi haydab?

- Ha, endi achinadi-da, - dedi Madumar aka ham kulishga harakat qilib.

- Men achinmaymanmi? Men ham achinaman unga. Yolg'izlik yomon. Buni o'zing ham bilasan. Lekin nachora? Qiyomat qarz bu. Qarz bilan go'rga kirmoqchimasman. Tushunishi kerak-da. Innakeyin...

O'. Umarbekov

MATN TURLARI. DIALOG MATNI

Ma'lum voqelik haqida tasavvur (ma'lumot) beradigan bir yoki bir necha sintaktik birliklardan tashkil topgan nutqiy butunlik matn hisoblanadi.

Matn og'zaki yoki yozma nutqqa xos bo'lishidan qat'i nazar, ikki xil ko'rinishda bo'ladi: dialogik va monologik. Dialogik matn ikki va undan ortiq suhbatdoshning turlicha maz-mundagi fikr-axborot almashinuvidan iborat.

Ikki kishi o'rtasidagi dialogik nutq savol-javob, buyruq-javob, xabar-e'tiroz kabi mazmunlarni ifodalab, fikr xususidagi tasdiq yoki inkorni, ziddiyat yoki munozarani bildiradi

Ko'p kishilik dialoglarda suhbat mavzusi savol-javobdan iborat bo'lmay, o'rta tashlangan savol, taklif, da'vat, biror xabar, dalil-lar bilan xulosalanadi.

Dialogik matn tarkibida so'roq olmoshlari, muomala odobiga oid so'z va iboralar, yuklamalar, undovlar, kirish so'zlar keng qo'llanadi. Bunday matndagi gaplar, asosan, sodda gaplardan tashkil topadi, sodda gaplarning bir tarkibli turlari, to'liqsiz gaplar, so'z-gaplar faol ishlatiladi.

Dialogik matn so'zlashuv uslubi va badiiy uslubga xosdir.

65- topshiriq.

Yuqorida bayon etilgan ma'lumotlar asosida matnni tahlil eting. Tahlilda quyidagilarga e'tibor bering:

- ushbu dialogik matn necha a'zoli;

- matnda ifodalangan fikr;

- matnni shakllantirgan leksik vositalar;

- matn gaplarining tuzilishi.

- SHu, deyman, Toshpo'lat, sen menga mundaq xushomad qilsang-u Xolidaga uylansang nima bo'larkan?- deb hazillashdi Samad. - U mening jiyanim, sen mening do'stim, begonaga uzatgandan ko'ra...

- Senga xudo bas kelsin, oshna, - dedi G'aybarov.- Esing joyidami yo meni uyingga kelmaydigan qil-moqchimisani?

- Nega, qarindosh bo'lsak yomonmi?

- Xolida hali yosh-ku?.. - Ma'suma bu gap og'zidan qanday chiqib ketganini payqamay qoldi. Labini tishladi. G'aybarovga zimdan razm soldi: yo'q, og'rinmadi, tusi o'sha-o'sha...

- Hazil, - deb kuldi Samad. - Darvoqe, Toshpo'lat, ko'pdan beri so'ramoqchi bo'lib yuraman, haliyam Galatepaga ko'milishim shart, deb o'ylaysanmi?

- Harholda, tug'ilgan joying...

Murod Muhammad Do'st

54- mashq.

Alisher Navoiyning "Farhod va SHirin" dostonidagi Xisrav bilan Farhod munozarasini shakllantirgan leksik vositalar va ohang turlarini aniqlab, ajratib ko'rsating. Dialoglarning mazmunidagi farqlarni izohlang.

Dedi: nedur senga olamda peshar?

Dedi: ishq ichra majnunluq hamesha.

Dedikim: ishqig'a ko'nglung o'rundur?

Dedi: ko'nglumda jondek yoshumndur.

Dedi: ko'nglung fido qijsa jafosi?

Dedi: jonimni ham aylay fidosi.

Dedi: u ishqdin inker qilg'il!

Dedi: bu so'zdin istig'for qilg'il!..

Dedi: joningni olsa la'li yodi?

Dedikim: ushbu dir jonim murodi.

Dedi: ko'ksungni gar chok etsa bebok?

Dedi: ko'nglum tutay ham ayla deb chok!

Dedikim: shohg'a bo'lma shirkat andesh!

Dedi: ishq ichra tengdur shoh-u darvesh!..

66- topshiriq.

Do'stingiz bilan bugungi rejalari to'g'risida suhbatlashing va shu asosida dialogik main yarating. Buning yozma yoki badiiy nutqqa xos matnda farqini tushuntirib bering.

55- mashq.

Berilgan matnni o'qing, uning dialogik matndan qanday farqlanishini izohlang. Ajratib ko'rsatilgan tayanch so'zlarining ma'nolarini lug'atdan aniqlab, ko'chirib yozing.

Otalikning farzi ayni - farzandga munosib ism qo'ymoq, deydilar. U hamisha baqadri imkon bunga intildi; ikkinchi o'g'h tug'ilganda unga umrlik baxt tilab, Komron nomini berdi; uchinchi o'g'il dunyoga kelgani-da unga askarlik shijoatini tiladi - Mirzo Askariy deb bag'riga bosdi; Hindni olganida haq taolo to'rtinchi o'g'ilni ato etdi - shavkatli kunlarimdan yodgor deb Hindol ism qo'ydi; tangri bir onadan uch qizni unga karomat qildi - gul bargi monand nozik zebolarga chaman gullarining xush ismlarini ravo ko'rdi - Gulrangbegim, Gulchehrabegim, Gulbadanbegim, deb suydi. Mana, endi yaratgan unga nabira quvonchini baxsh etibdi...

U barqut bolishga horg'in suyangan ko'yi asta o'yga toldi. Bu go'dakning manglayiga kotibi qudrat nelarni yozdi ekan? Saltanat dag'dag'asinimi, sarkardalik shav-katinimi, allomalik rutbasinimi, shoirlik qismatinimi? Tangri tanglayini qandoq fazl-u karamlar bilan ko'tardi ekan? Istiqboli yorug'mikan, qorong'i? Zero, shohlar inon-ixtiyori o'zida deguvchilar adashur. Bu olamda shoh-u shahzodalar mudom o'zgalarga - o'zlaridan qudratliroq hukmdorga, ularning qosh-qovog'iga qa-ram. SHu vajhdankim, taxt tegrasida bobolar-u otalar, otalar-u bolalar aksar qirpichoq...

X. Sultonov

TAVSIFIY MATN

Tavsifiy (monologik) matn so'zlovchi yoki yozuvchi tomonidan bayon etilgan voqea-hodisa, narsa yoki shaxs tasviri, tavsifi yoxud xabar, ma'lumot bayonidir. Maqola, insho ham tavsifiy matnning bir turi sanaladi.

Ma'lum voqea-hodisalarga, narsa va shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni badiiy-tasviriy vositalar yoki dalillar bilan ta'riflash, izohlash, isbotlash, asoslash tavsifiy matnga xos xususiyatlardandir. SHuning uchun bunday matnda belgi-xususiyatni ifodalovchi so'zlar, atamalar, modal so'zlar, fe'lning funksional shakllari, ravishlar faol qo'llanadi.

Tavsifiy matn yaratishda uyushiq bo'laklar, ajratilgan gap bo'laklari, atov gaplar, qo'shma gap ko'rinishlaridan keng foydalaniladi.

Tavsifiy matn ilmiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy, shuningdek, badiiy uslubga xosdir.

56- mashq.

A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidan olingan Kumushbibi tasviriga oid parchani o'qib, belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlarni ajratib ko'chiring. Bu so'zlar nimalarni tasvirlashga qaratilganligini aniqlang

... Uning qora zulfi par yostiqning turli tomoniga tartibsiz suratda to'zg'ib, quyuyq jingila kiprik ostidagi tim qora ko'zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko'rgan kabi... qop-qora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari chimirilganda, nimadir bir narsa-dan cho'chigan kabi... to'lgan oydek g'uborsiz oq yuzi biroz qizillikka aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi... SHu vaqt ko'rpani qayirib ushlagan oq qo'llari bilan latif burnining o'ng tomonida, tabiatning nihoyatda usta qo'li

bilan qo'ndirilgan qora xolini qashidi va boshini yostiقدan olib o'tirdi. Sariq rupoh atlas ko'ylakning ustidan uning o'rtacha ko'kragi biroz ko'tarilib turmoqda edi. Turib o'tirgach, boshini bir silkitdi-da, ijirg'anib qo'ydi. Silkinish orqasida uning yuzini to'zg'igan soch tolalari o'rab olib jonsiz bir suratga kirgizdi. Bu qiz suratida ko'ringan malak qutidorning qizi - Kumushbibi edi!

67- topshiriq.

O'zingiz yoqtiigan badiiy qahramon yoki san'atkor aktyorning qiyofasini va tabiatini tasvirlab main tuzing.

68- topshiriq.

Berilgan matn parchalarini o'qing, ular tavsifiy matnning qaysi shakllariga xosligini aniqlang, mazmun jihatdan bayon usuli qanaqaligini belgilang va shular asosida farqlarini izohlang.

1 "...SHunday qilib, til juda katta ma'rifiy ahamiyatga ega ekan. Ammo tilning ahamiyati bu bilan tugamaydi. Lining juda ulug' badiiy ahamiyati ham bor. Tilning badiiy imkoniyati cheksizdir. Til imkoniyatining cheksizligi va ahamiyatining nihoyatda ulug'ligi uning ham moddiy, ham ma'naviy olamni qamrab olganligidadir".

A, Rustamov

2. "... CHO'lpon o'rta bo'y, to'lachadan kelgan, doimo yumaloq gardishli oddiy ko'zoynak taqib yuradigan odam edi. U juda serandisha, odamlarga bexosdan ozor berib qo'yishdan cho'chiydigan, ko'ngilchan va chinakam shoirona tabiatga ega edi. Arzimagan narsaga xunobi chiqib, fig'oni falakka yetar, asabiylashar, yana arzimagan sabab bilan kayfiyati joyiga kelib qolardi."

M. Burxonov

69- topshiriq.

Matnni o'qing, uning qaysi nutq uslubiga xosligini aniqlang. Til materialining ishlatilishidagi farqlarni izohlang.

... Registon maydoniga kirdik. G'afur aka jimib qolgandi. U go'yo ulug' bobolar bosgan tuproqni oyoqosti qilishni istamagandek, avaylab yurayotganga o'xshardi. Gapirganida ilgarigicha baiand ovoz bilan emas, shivirlab gapirardi.

- Mana shu yerdan necha marta Navoiy yurgan. Mana shu peshtoqlarga tikilib ne-ne xayollarga borgan. Manavi to'g'ridagi naqshin eshikdan Ulug'bek necha bor kirib, necha bor chiqqan. Ajab!

G'afur akaning bola tabiatini yaxshi bilardim. Sal narsadan quvonib, sal narsaga mo'lt-mo'lt yosh to'kkanini ham ko'p ko'rganman. Obbo, shu topda yig'lab yuborsa nima qilamiz, deb o'ylab unga qaradim. O'ylaganim to'g'ri chiqdi. G'afur akaning ikki ko'zi jiqqa yosh edi. SHunday paytlarda uni alahsitish kerak edi.

- Menga qarang, G'afur aka, bunaqa qiladigan bo'lsangiz ertaga saylovchilar bilan bo'ladigan uchrashuvda, yig'loqi deputat olib keldik, deb aytaman.

G'afur aka darrov hushini yig'di.

- Ha shayton, sezib qolding-a. SHu topda xayol o'lgir olib qochgan ekan. Navoiy bilan gaplashayotgan edim. Suhbat juda shirin joyiga kelganda xayolni bo'lib qo'yding. SHE'r tug'ilayotgan edi-ya?!

Duraxshon yulduzlar sari o'kirgan,

Bo'ynida zanjir-u qalbi ozod sher.

Insoniy muhabbat mehri-la vafo,

Erk-u baxt timsoli ulug' Alisher.

Albatta, bitta zo'r she'r yozaman.

Yozib qo'y, keyin esimdan chiqib qolmasin.

Said Ahmad

NUTQ USLUBIARI VA ULARNING IMKONIYATLARI

Til birliklari va materialidan fikrni ifodalash maqsadida foydalanish jarayoni nutq sanaladi. Hayotning turli sohalar, turlicha nutq vaziyatlarida tildagi leksik, frazeologik, fonetik va grammatik vositalarni tanlash va ulardan foydalanish usullari ham har xil bo'ladi. SHunga ko'ra, nutqning quyidagi uslublari o'zaro farqlanadi: so'zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy us-lub, ilmiy uslub, publitsistik uslub va badiiy uslub.

So'zlashuv uslubi til birliklarini tanlash va ularni qo'llashning nisbatan erkin uslubidir. Bu uslub o'z xususiyatlariga ko'ra ikki turga: adabiy so'zlashuv uslubi va oddiy so'zlashuv uslubiga ajratiladi.

Adabiy so'zlashuv uslubi umumxalq adabiy tilining keng tarqalgan va barcha sohalar uchun bop turi bo'lib, u adabiy me'yorlarga mos, ishlangan va tartibga solingan bo'ladi.

Adabiy so'zlashuv uslubi kundalik muloqot uchun xizmat qiladi, o'qitish ishlari, tarbiya va tashviqot shu uslubda olib boriladi, badiiy adabiyot shu uslubda yaratiladi.

Oddiy so'zlashuv uslubi nutq muomalasi jarayonida (erkinlik bilan) adabiy til hamda sheva elementlari ishtirok etishi, fikriy idrokni keng qamrovli bayon etishi bilan ta'riflanadi. Bu uslubda so'z tartibi qoidaga nomuvofiq bo'lishi (kecha konsert bo'ldi klubda); ko'chma, obrazli emotsional vositalar ko'proq (g'ayrat qil, shalvirama; Alini qarang, og'zi qulog'ida kabi) dialogik shaklda bo'lib, to'liqsiz gaplar va imo-ishoraning ko'p ishlatilishi (Kelyapti (navbatchi), Ketdimi?- Ha, kabi), takrorlar (Kelib-kelib shu gapni topdingmi?), talaffuzda erkinlik (na'lat (la'nat), yangitdan (yangidan), opti (olibdi) kabi) yaqqol namoyon bo'ladi. Oddiy so'zlashuv uslubi badiiy asarda personajlar nutqini individuallashtirishda keng qo'llanadi.

70- topshiriq.

O'z shevangizga xos so'zlashuv uslubining belgilarini adabiy til me'yorlari bilan qiyoslang va farqlarini tushuntiring. 57- mashq.

Matnni o'qing. So'zlashuv uslubiga xos til birliklari va grammatik vositalarning xususiyatlarini izohlang.

- Tur, SHariyf, tur, peshin bo'libtu! Ikkinchi yigit ko'zini ochdi:

- E, qo'ysang-chi, Rahem.

- Tur-da, axe, ana Qobilboy ham keb to'xtabtu! SHarifboy yostiqlan burilib yonidagi, uchinchi yigitga qaraydi:

- Pala'nat, qachon kelgan ekan?

- Kim bilsin... Inisini bo uchratdimikin? Qani, uyg'otchi, pala'natini!

SHarifboy yotgan joyidan qo'lini uzatib, Qobilboyning murtidan tortdi, Qobilboy g'ingshib uyg'ondi:

- Tek yot, SHarifi

- Tningga yo'liqdingmi?

- Yo'liqdim, ikavingga salom aytdi, - dedi Qobilboy va yuzini ulardan chetga o'girib oldi. - Biroz tinch qo'y, uxlayman.

- Iybi, iybi, - dedi Rahim, - burodaring ahvolini gapur-da, axe. Barpadari uyquki peshinga chikin bo'lsa; ko'chaga bo'lib yotgan to'palangni go'shingga ilasanmi?

- Kech keldim, ko'p jovrama-chi, Rahim!

- Qorunni to'yg'uzib, so'g'un uxla, akun! Qorinlar ham piyoz bo'lib to'xtabtu, nonushtani qaerga qilamiz, SHariyf?

- CHoyxonaga qilamiz.

A. Qodiriy

71- topshiriq.

Tarjimayi holingizni yozing. Bu matnning so'zlashuv uslubidagi matnlardan farqini izohlang.

Rasmiy-idoraviy uslub jamiyatdagi ijtimoiy, huquqiy munosabatlar, davlat va davlatlararo rasmiy, siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar uchun xizmat qiluvchi nutq uslubidir. Bu uslub hujjatlilik xarakteri bilan ajralib turadi. SHunga ko'ra yozma nutqning xizmatga doir bu turi davlat qonunlari, farmonlar, bayonotlar, shartnomalar, idora hujjatlari, e'lonlar va boshqa rasmiy yozishmalar uslubini hisoblanadi. Rasmiy uslub tilining asosiy xususiyati aniqlik va ixchamlikdir, unda muayyan nutqiy shtaniplar, kasbga old so'zlar, atamalar, tayyor sintaktik qurilmalar keng qo'llanib, nutqning aniq va ravshan ifodalanishini ta'minlaydi. Tayyor nutq formulalari (shu asosida, shunga ko'ra, ma'lum qilamizki, ... ni e'tiborga olib, ... ga ko'ra, ... biz, quyida imzo chekuvchilar, ... ga asosan (muvofiq), ... uchun, ... dan kelib chiqib, ... sharti bilan, ... berilsin, ... taqdir-lansin kabi) hujjat matnining darak-axborot xarakterida bo'lishini, so'zlarning bir ma'noda ishlatilishini, badiiy-tasviriy vositalarning bo'lmasligini, fe'lning majhullik va buyruq-istak shakllarining, qo'shma gap turlarining keng qo'llanilishini talab qiladi. Til material hujjatning turi va xarakteriga qarab tanlanadi.

58- mashq.

Gaplarni ko'chiring. Rasmiy-idoraviy uslubga xos so'z va grammatik shaklli birikmalarning vazifasini izohlang.

1. Fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy va madaniy merosini avaylab asrashga majburdirlar (O'zR Konstitutsiyasi, 49- modda).

2. Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o'zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi ("Davlat tili haqida" Qonun, 7- modda). 3. SHu yil 28- oktabr kuni soat 14.00 da "Davlat tili haqida"gi Qonun tasdiqlangan kun munosabati bilan adabiy-badiiy anjuman o'tkaziladi. 4. O'zbekiston Res-publikasining Davlat bayrog'i O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining navbatdan tashqari o'tkazilgan 7 sessiyasida 1991- yil 18- noyabr kuni tasdiqlangan. 5. Yotoqxonada yashovchilar belgilangan tartib-intizom va tozalikka rioya qilmagan taqdirda yotoqxonadan chiqariladi. 6. Betobligim haqidagi tibbiy ma'lumotnoma ilova qilinadi. 7. Abror Rasulov marketing bo'limi boshlig'i vazifasiga tayinlansin.

72- topshiriq.

Kollejingizda o'tkazilgan tadbir (majlis, uchrashuv, adabiy kecha va hokazo) to'g'risida e'lon yoki hisobot yozing.

59- mashq.

Matnni o'qib, mazmuni va til vositalariga ko'ra rasmiy-idoraviy uslubdagi matnlardan farqlanishini yozing. Ilmiy atamalarni ajrating va ma'nosini izohlang.

Kometaga ilk bor ko'zimiz tushganda, garchi diametri bir necha ming kilometrni tashkil etsa ham, uning kichik bir shu'lali jism ekanini kuzatamiz. Kometaning markazidagi kichik, yarqiroq yorug'lik nuqtasini ham ko'rish mumkin. Ushbu yorug'lik nuqtasi kometaning yadrosi deb ataladi. Munajjmlarning fikricha, yadro muz va chang zarralari aralashmasidir.

Quyoshga yaqinlashishi bilan kometaning dumi paydo bo'ladi. Dum juda siyrak gaz va o'ta mayda zarralardan iborat bo'lib, ular kometa yadrosidan quyosh ta'siri ostida ajralib chiqadi.

Kometa Quyoshga yaqinlashayotganda, undan dum o'sib chiqadi va harakati ham tezlashadi. Bu vaqtda kometa boshi oldinda ko'yi harakat qiladi. So'ngra qiziq bir vaziyat yuz beradi. Kometa Quyoshdan uzoqlashgani sari dumi uning oldiga o'tadi. Buning sababi shundaki, Quyosh nurlari kometa yadrosidan materiyaning mayda zarralarini yulib oladi va uning Quyoshga teskari bo'lgan yo'nalishda dumi paydo bo'lishiga olib keladi.

Ilmiy uslub tabiat va ijtimoiy hayotdagi barcha narsa hamda hodisalar to'g'risida aniq, asoslangan, izchil ma'lumot berishda qo'llana-di. Unda narsa-hodisa mohiyatini ta'riflash, tahlil qilish, sababini aniqlab, dalillar bilan isbotlash va asosli natijalarni bayon etish muhim hisoblanadi. Maxsus atamalar bu uslubning leksikasini tashkil qiladi, unda adabiy me'yorga qat'iy rioya etilgani holda majhul nisbatdagi fe'llaf va murakkab qurilishli gaplar keng ishlatiladi.

Ilmiy uslub bilimning turli sohalariga qarab, shuningdek, kimga mo'ljallanganligiga nisbatan o'zaro farqlanadi. Masalan, fan sohaları muayyan shartli belgilar, formulalar, bayon qilish material! bilan ajralib turadi.

Ilmiy uslubdagi kitoblar ilm-fanga oid ma'lumotlar berish bilan mutaxassislargagina mo'ljallanishi yoki bunday ilmiy ma'lumotlar keng ommaga qaratilgan bo'lishi murnkin. Keng jamoatchilikka tushunarli bo'lgan, tasvir bayonida emotsionallik, obrazlilik mavjud bo'lgan uslub ilmiy-ommabop uslub sanaladi. Ko'pchilikka mo'ljallangan ma'ruzalar, risola va darsliklar shu uslubning ko'rinishlaridir.

Ilmiy-ommabop uslubda maxsus atamalar kam ishlatiladi (ishlatilganda esa izohi berila-di), fikrlar qiziqarli tilda tushuntiriladi, bayonda obrazlilikni ta'minlovchi badiiy tasvir usullaridan foydalaniladi

73- topshiriq.

Mutaxassisligingizga oid darslikdan o'tilgan mavzudagi biror parchani tanlab, daftaringizga ko'chiring. Undagi atamalar va tayanch so'zlarning ma'nosini izohlang.

60- mashq.

Ilmiy-ommabop uslubdagi ushbu matnni ilmiy uslubga aylantiring. Bu uslubdagi gaplarning leksilc va grammatik xususiyatlarini ajratib ko'rsating

... Tovushdoshlikning ma'no bilan singishib ketgan oliy namunalarini Navoiy asarlarida ko'rish mumkin. Masalan, shoir "Xamsa"ning Nizomiy Ganjaviyga bag'ishlangan qismlarining birida:

Ganja ganjurikim chekib ko'p ranj,

Qo'ymish erdi jahonda besh ganj, -

deydi. Bu baytda "ishtiqoq" deb atalgan san'at ham bor, "ishtiqoq" so'zining badiiy termin bo'lishiga uning grammatik ma'nosi asos bo'lgan. So'z yasalishi ishtiqoq deyiladi. SHunga asosan gapda bir o'zakdan yasalgan so'zlarni keltirishni "ishtiqoq" deb ataganlar. Biz bu hodisani o'zakdoshlik va uni vujudga keltirishni o'zakdoshlashtirish deb atasak ham bo'ladi. Lekin ishtiqoq so'zini yodimizdan chiqarmasak yaxshiroq bo'ladi. Demak, Navoiy mazkur baytda so'zlarni ham tovushlashtirgan, ham o'zakdoshlashtirgan. Bu baytda "ranj", "ganj", "jahon" so'zlari e'tibori bilan tovushdoshlik, "ganja", "ganj" va "ganjur" so'zlari e'tibori bilan o'zakdoshlik bor. CHunki bularning hammasi xazina ma'nosidagi "ganj" o'zak so'zidan yasalgan. "Ganjur"ning ma'nosi "ganj" egasidir. Bunda Ganjaviyning Ganjada haqiqiy ganj ekanligi va uning jahon ahamiyatiga ega bo'lgan besh ganjni qoldirganligining haqiqatligi tovushdoshlik va o'zakdoshlik bilan ta'kidlangan.

Alibek Rustamov

74- topshiriq.

Biror gazetadan madaniyat yoki sport mavzusidagi xabarni o'qib, tili va uslubiy xususiyatlariga ko'ra boshqa nutq uslublaridan farqlanishini tushuntiring.

Publitsistik uslub siyosiy-ijtimoiy doiradagi munosabatlar uchun xizmat qiladi. Bu uslubning yozma turiga publitsistik maqolalar, feleton, murojaatnoma, xatlar, chaqiriqlar kirs, og'zaki turiga notiqlik kiradi. Bu uslub, avva-lo, tashviqot va targ'ibot uslubi bo'lganligi uchun ham unda siyosiy faollik, hozirjavoblik, o'tkir va ta'sirchan notiqlik, mantiha va dalillar bilan tushuntirish, isbotlash kabi belgilar ustunlik qiladi.

SHunga ko'ra publitsistik uslubda yozma nutqqa xos xususiyatlar (ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa sohalarga oid leksikaning, intonatsion sintaktik vositalarning ishlatilishi) ham, badiiy uslubga xos belgilar (obrazli ifodalar, bo'yoqdor so'zlarni qo'llash) ham o'zaro uyg'unlashadi. Bu uslubda hayotiy voqea va dalillar oddiygina qayd qilinmay, jo'shqin va haroratli misralarda ifodaianadi, ulardan umumiy xulosalar chiqariladi hamda muhimi, xalqqa murojaat, undash, qiziqtirish orqali o'quv-chiga ta'sir ko'rsatiladi.

75- topshiriq.

Matnni o'qing. Uning tili va uslubiy xususiyatlarini izohlang.

... Hayot go'zal, yashash maroqli. Biroq tinson uchun eng aziz bo'lgan umr qisqa. SHu bois bo'lsa kerak, inson borki, hamma vaqt imkon qadar bu dunyoning go'zalliklaridan ko'proq bahra olishga, u in'om etgan lazzatlardan tatishga intilib yashaydi. Bu istak esa ba'zida odamzodga baxt keltirsa, ba'zan shu kimsa umrini xazon harn qiladi. Insoniyatning eng zaif tomoni ham shunda, menimcha. Zero, u amal qilayotgan ko'plab zararli odatlarning oxir-oqibatini bilsa-da, uni takrorlashdan o'zini tiyolmaydi.

Bugun yoshlar orasida onunalashib borayotgan chekish odati ham ayni yuqoridagi fikrimizga dalil. E'tibor bergan bo'lsangiz, yoshlarimiz ruju qo'yayotgan sigareta tutunlari yomg'ir yog'ishi oldidan qora bulutning ko'm-ko'k, beg'ubor osmonni qoplagani singari tobora farzandlarimizning katta qatlamini o'z iskanjasiga olmoqda.

Yurtimizda sog'lom avlod tarbiyasiga har qachongidan ko'ra ko'proq e'tibor berilayotgan bir paytda kelajagimiz vorislari bo'lgan o'g'il-qizlarimizning bu qadar o'zlarini zaharlashlariga nima sabab bo'lmoqda? Aytish joizki, farzandlarimizning har qanday illatga ruju qo'yishlarida avvalo ota-ona, mahalla-ko'y, bir so'z bilan aytganda, o'zimizning bilib-bilmay qilgan xatti-harakatimiz bosh omil bo'lib xizmat qiladi.

"Ma'rifat" gazetasidan.

SHu uslubda matnni davom ettiring va o'z xulosangizni yozing.

61- mashq.

A. Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi Kumushbibi va Otabekning bir-birlariga bitgan maktublarini daftaringizga ko'chirib, matndagi so'roq-ritorik gaplar, takrorlar, murojaat shakllari, haroratli va jo'shqin fikrlar bildirilgan jumlalarning ma'nosini izohlang.

76- topshiriq.

Matnni ifodali o'qing va publitsistik uslubdan qanday farq-lanishini tushuntiring. Badiiy tasvir vositalarini aniqlang.

... Bu qishloqda ayiqning fe'l-atvorini Xoliq buvachalik yaxshi biladigan odam yo'q edi. Asqar shu sababli bobosining bu ishga bosh qo'shishini juda-juda istardi.

Xoliq buva Asqarga o'ychan ko'z tikib kulimsiradi-yu: "SHu nevaramning ko'ngli juda kuyrak-da, - dedi ichida. - Men tog'da yolg'iz siqilib o'tirganimda ham doim bu borib xabar oladi. Bo'lmasa, Xudoga shukr, Asqardan boshqa o'n oltita nevaram bor. Bu faqat menga shunday mehribon desam, hammaga rahmdil ekan-da. Och ayiqqa ham hamniadan ortiq qayishyapti. Jonkuyar odam bolaligidan ma'lum bo'larkan-da".

Xoliq buva ko'ngHdan o'tgan shu o'ylar ta'sirida Asqarga mehri tovlanib qaradi-da:

- Bo'пти, o'g'lim! - dedi. - Men ham o'sha... sen aytgan jamiyatga a'zo bo'la qolaman.

- Rahmat, bobojon! - deb Asqar uni bo'ynidan quchoqlab, sersoqol yuzidan o'pdi. So'ng maktabiga qarab chopib ketdi.

P. Qodirov

Badiiy uslub kishi hayotining hamma tomonlarini qamrab olishi, umuminsoniyatga xosligi, barchaga barobarligi, o'quvchi yoki tinglovchiga hissiy-estetik ta'sir etishga yo'naltirilganligi bilan boshqa uslublardan ajralib turadi. Badiiy uslubda muallif asarning estetik ta'sirini kuchaytirish maqsadida tilning leksik va grammatik vositalardan ustalik bilan va ijodiy foydalanishi, turli ifodaviy vositalarni qo'llashi yoki o'zi yangilarini yaratishi mumkin bo'ladi. SHuntng uchun ham bu uslubda yozuvchilar mavjud so'zlarni obrazli ishlatishdan tashqari o'ziga xos so'z va iboralar ham ijod etadilar. Badiiy nutqda til obraz, xarakter, manzara yaratishga, yuksak obrazlilikni namoyon qilishga xizmat qiladi.

Bu uslubda har bit yozuvchining voqelikni badiiy idrok etish ko'lami, ijod usuli, poetik mahorati badiiy nutqning janr xususiyatiga muvofiq tarzda bir-biridan farqlanadi. SHun-ga ko'ra badiiy nutq uslubi nisbatan keng imkoniyatlarga ega o'ta qamrovli va boy nutq ko'rinishidir. Barcha turdagi san'at va adabi-yot asarlari shu uslubda yaratiladi.

62- mashq.

Quyidagi matnlarni ifodali o'qing. Badiiy nutqni shakllantiruvchi leksik-grammatik vositalarni ko'chirib yozing.

1. Siyohdon, azizim, qora ko'zligim,

Qora tunlar aro yoritgan ko'zgu.

Sendagi u siyoh - yo'q, siyoh emas,

Qalbimni qiynagan qip-qizil qonim.

G'. G'ulom

2. Kuz kunlarining oyog'i va qish kunlarining boshi edi. Daraxtlardagi sariq barglar to'kilib tugalgan, yer yuzi o'zining qishki sariq kiyimini kiygan edi. To'rt tomonining o'ralganligi soyasida yaproqlarini to'kilishdan saqlab qolgan bu gilos yog'ochlari ham bukun tungi

qora sovuqqa chidolmay yelning ozgina harakati bilan-da barglarini shirt-shirt uzib tashlamoqda edilar. Havo ochiq bo'lib, quyosh tuzukkina ko'tarilgan, ammo uning ham bu kun uncha ta'siri yo'q, bu kungi qora sovuq quyosh kuchini-da kesgan edi.

A. Qodiriy, "O'tkan kunlar".

Uslubiy ma'no. Nutqda so'zlarni ma'nosiga muvofiq tarzda qo'llash lozim. So'z ma'nosini to'g'ri anglamaslik natijasida ko'pincha uslubiy xatoga yo'l qo'yiladi.

Masalan: Yo'l yurib raso (rosa) charchadi.

Buxoroli (buxorolik) yigit g'olib bo'ldi.

Derazadan go'zal qizning basharasi (chehrasi) ko'rindi.

77- topshiriq.

Matnni o'qing va uning asl uslubini aniqlang, uslubiy o'zgarishlarni ko'rsating.

... Notiq rumkani olib o'rnidan turdi. Qoshlari chimirildi, rangi biroz o'zgardi, avval rumkaga, keyin uyi-ning burchagiga qarab so'z boshladi:

- O'rtoq rafiqam! Ijizat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunali bajarib kelayotganimizga bir yil to'lgan kunda sizni bevosita tabrik qilishga!

Xotin bu muqaddimani hazil gumon qilganhgi uchun qiyqirib chapak chaldi. Notiq yana ham jiddiyroq qi-yofada davom etdi:

- Bundan 365 kun muqaddam siz bilan biz o'z hayotimizda qat'iy burilish yasab, zo'r sinovlar sharoiti-ga bevosita qadam qo'ydik. Ilgarigi vaqtda faqat erkak, endilikda esa ham erkak, ham xotin boshchilik qiladigan oila masalasi o'zingizga ma'lum bo'lganligi uchun bunga keng ravishda to'xtab o'tirishni lozim ko'rmayman.

...Siz bilan biz bir yillik oilaviy faoliyatimiz natijasida qanday yutuqlarga erishdik? Avvalo shuni ta'kidlab o'tish kerakki, biz u yoki bu masalada yuz beradigan prinsipial kelishmovchihklarni chetdan kuch jalb qilmasdan o'z kuchimiz bilan, o'zaro keng muhokama qilish yo'li bilan bevosita bartaraf qiladigan bo'lib qoldik. Ikkinchidan, o'rtoq rafiqam, oilamizni tashkiliy xo'jalik jihatidan misli ko'rilmagan darajada mustahkamladik. Men bu borada faktlarga murojaat qilib o'tirmayman, chunki ordenli onangiz o'zlarining har bir tarixiy kelish-larida bu narsani ayrim ravishda qayd qildilar.

A. Qahhor, "Nutq".

Yuqoridagi matnni o'z so'zlaringiz, fikrlaringiz bilan to'ldiring va mazmunini saqlagan holda matnni kengaytiring.
63- mashq.

Berilgan gaplardagi nuqtalar o'rniga fikrga mos tarzda birikmalar qo'shing, gap bo'laklarini uyushiq yoki ajratilgan bo'laklar hisobiga kengaytiring.

1. ... men "muboraknorna"ni o'qitib ko'rgan ekan-
man (S. Ahmad). 2. Onajonim, ... men ham bir kun shavqqa to'larman (A. Oripov). 3. Bir ko'rdim men uni - shunchalar go'zal, Oydan-da go'zaldir,... go'zal! (CHO'lpon). 4. Har birimiz o'z maktabimiz, ... esladik. 5. Nahotki u erta-indin uzoq ayriliq boshlanishini ...yuragi ezilmaydi. (O.) 6. Boyagi yigitning, ... qo'li gul ekan (P. Q.). 1. Biz Toshkentdan janubga - ... tomonga qarab yura boshladik.

MATNNI KENGAYTIRISH YO'LLARI

Matnni kengaytirish quyidagi yo'l va vositalar bilan amalga oshiriladi:

" - matnning bosh fikri, g'oyasini shakllan-tiruvchi tayanch so'z yoki gap, ifodani aniq-lash va shunga bog'liq holda o'z mustaqil, ijodiy fikrini ifodalovchi gap, ifoda qo'shish;

" - matn mazmunini maqol, matal, hikmatlar bilan boyitish, dalillar bilan asoslash;

" - gapni uyushiq bo'laklar, kiritmalar, ajratilgan bo'laklar hisobiga kengaytirish;

" - so'z va birikmalarni ma'nodoshlari - tasviriy ifodalar, frazeologik iboralar va boshqa badiiy tasvir vositalari bilan almashtirish; - sodda gapni qo'shma gapga, qo'shma gapni alohida sodda gaplarga ajratish;

" - asosiy fikrni ifodalovchi gapga qo'shimcha fikr, izoh bildiruvchi sintaktik parallel gaplarni mantiqiy izchillikda bog'lab kiritish;

" - matnning kirish, xulosa qismlarini o'z qarashlari, mulohazalari, ilovalari bilan to'ldirish.

64- mashq.

Nuqtalar o'rniga oldingi va keyingi gaplarning mazmuniga mos keluvchi so'z va gaplarni qo'shib matnni to'ldiring.
Matnning asosiy mazmunini aniqlab bering.

NAVRO'ZNING YaXSHILIK VA EZGULIK NURI

Ma'lumki, Navro'z kelishi bilan butun tabiat uyg'onadi. ...

Navro'z bizning zamonamizda yangicha mazm m kasb etyapti. Bu bayram quvonchlarini millati, ... irqidan qat'i nazar, har bir xalq-elat birgalikda baham ko'rib, tantana qilyapti.

O'zbek xalqi qadimdan bag'rikenglik, ... va mehmondo'stligi bilan tanilgan. ... Navro'z mehmondo'stlik ayyomiga aylanadi.

... Navro'z shuning uchun ham baynalmilal ayyomga aylangan.

Xalqimiz yaxshi ... bildirganda: "Tinchlik-xotirjamlik bo'lsin, el-yurtimiz onion bo'lsin", deb niyat-tilak bildiradi.

Navro'zda inson ulug'lanadi va dillarda ezgu niyatlar tug'iladi...

78- topshiriq.

O'zingiz o'qigan biror badiiy asardan yoki gazeta, jurnal maqolasidan muayyan parchani tanlab oling va bu matnni mazmuniy qurilishiga ko'ra asosiy va qo'shimcha qismlarga ajratib tavsiflang.

79- topshiriq.

Matnlar mazmunini o'z so'zlaringiz bilan kengaytiring

1. Hech qachon inson o'ziga manfaat keltirmaydigan maqsadsiz biror harakat qilmaydi. U qanday qobiliyatlardan foydalanmasin, fikr va pul bamisoli chiroq kabi uning yo'lini yoritib, yaxshi yoki yomon, to'g'ri yoki noto'g'ri yo'ldan boshlab ketaveradi... Odamlar aql-u zakovati va fikrlaridagi g'oyalar va obrazlar shunday yashirin kuchdirkim, ular hamma vaqt harakatlarni boshqaradi, o'ziga bo'ysundiradi. SHuning uchun fikrni e'zozlash, uni to'g'ri yo'naltirish, shu orqali bilimlarni orttirish va yaxshi xulosalarga o'rgatish nihoyatda muhimdir (Jon Lokk).

2. Har qanday sharoitda ham odamning kuchli quroli - bu uning aql-u zakovatidir. Olamning cheksiz sirlarini bilish, inson ehtiyojlarini borliqni o'zgartirish va unga moslashishga bo'ysundirishda aqlga teng keladigan kuch yo'q. O'ylaymanki, inson aql-u zakovatining ijodiy kuchi va ta'siri Quyoshning energetik quvvatigagina teng kelishi mumkin (CH. Aytmatov).

65- mashq.

A. Oripovning "Men nechun sevaman O'zbekistonni" she'rini nasriy matnga aylantirib yozing. Matn mazmunini o'z xulosangiz bilan to'ldiring.

89- topshiriq.

Berilgan matndagi ajratilgan so'zlarni tayanch so'z sifatida izohlang, asosiy fikrni belgilang.

"Har qanday qilmishning aksi, qaytarma oqibati mavjud: shunday ekan, faqat o'z prinsipimni himoya qilaman deb, bir kun borib ko'pchilikni dog'da qodirmaylik tag'in?! Axir, mavjud nazariyalar qolipiga tushmaydigan faktlar, ayniqsa, fan uchun qimmatli emasmi?! CHunki shu noma'lum faktlarni ishlab chiqish bilan yaqin oralarda fanning yangi yo'nalishlariga yo'l ochib berish mumkin-ku? Fan tarixida bunday misollar to'lib-toshib yotibdi. Faktni tan olmaslik, aslida - hazm qilinmagan nazariyaning oqibati-ku! ... Men nasihat-go'ylik qilishni o'ylamagandim, ammo o'rni kelib qoldi. Koinot azaldan insonni zulmat bilan o'ragan. Fan esa - odamzod qo'lidagi mangu mash'ala! Zero fan - cheksizlikni o'rganar ekan, ayni paytda, o'zining ham had-chegarasi yo'q. Inson bilimi tugamaydi, u abadiy yarati-iadi, abadiy harakatda... Modomiki,

shunday ekan, men ochgan kashfiyot uslubiga boshqa bir uslub qarama-qarshi chiqib qolsa, nima uchun endi men unga albatta tosh otishim kerak?! Nima uchun?! Yo'q, aqlimiz bo'lsa, istiqbolimizga chinakam qayg'ursak, bo'g'maylik. Orzu har qanday faktdan ham qudratli! Orzu bamisoli hayot ko'ksidagi mildirab turgan buloq, gurkirab o'suvchi nihol...

O'. Usmonov, "Girdob".

MATNNI QISQARTIRISH YO'LLARI

Matnni qisqartirish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- " - matnning asosiy fikrini ifodalovchi gaplarni ajrata olish;
- " - gaptardagi uyushiq va ajratilgan bo'laklarni, kiritma va ilova qurilmalarni qisqartirish;
- " - birikmalarni ma'nodosh so'zlarga, sodda yoyiq gaplarni yig'iq gaplarga, qo'shma gaplarni sodda gaplarga, ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplarga aylantirish;
- " - matnning qo'shimcha fikr ifodalovchi gaplarini, sintaktik parallellar va takrorlarni qisqartirish;
- " - matnni qisqa mazmunli tarkibiy qismlarga ajratish;
- " - birikmali sifat-dosh, o'xshatish va boshqa tasviriy ifodalarni sodda va ixcham shaklga keltirish.

66- mashq.

Gaplarning asosiy mazmunini saqlagan holda ixchamlashtiring, ortiqcha leksik-grammatik vositalarsiz daftaringizga ko'chiring.

1- Uning manfaatlarini, fikr-o'y doiralarini, g'oya va maqsadlarini yaxshi bilamiz (Zulflya). 2. Gapni yana cho'zmasin deb unga qarshi hech narsa deniadi. (A. Q.) 3. Menga qara, bir ish buyursam, yo'q demaysanmi? (S. A.) 4. Na muattar chamanzorlar, na muhtasham qo'shiqlar, na kumushlangan hovuzlar, na chiroyli qafasdagi qushlar - hech nima uni qiziqtinadi. (O.) 5. Kunduzi bo'lsa, o'zingizdan o'tar gap yo'q, xunukroq ko'rinadi. (A. Q.) 6. Kim maqtanchoq bo'lsa, u hamisha xijolat tortadi. 7. Ko'z qaerda bo'lsa, mehr ham o'sha yerda bo'ladi (Maqol).

81- topshiriq.

Matnni asosiy fikrni saqlagan holda qisqartirib ko'ring. Qanday usullar bilan matnni qisqartirganingizni izohlang.

Qadimgi Yunonning eng buyuk faylasufi Arastu o'limiga yaqin o'g'lini chaqirib shunday debdi:

- Bolajonim, o'z umrimni ilm-u hikmatning sirlaridan voqif bo'lish yo'lida sarf qildim. Ilm-u hikmat nuri bilan juda ko'p tugunlarni yechdim, ammo o'limga kelganda chora topolmadim. Senga qiladigan vasiyatim shuki, o'g'lim, mol-davlat orqasida orttirgan izzat-obro'da baqo yo'q. Izzat-hurmat, shon-sharaf ilmda. Ilm orqasida qo'lga kiritilgan shon-sharaf fano va zavolni bilmaydi, davlat va siyosatning o'zgarishi unga ta'sir qilmaydi.

O'g'lim, shohlar sening otangni ilmi tufayli ulug'-lashdi, bo'lmasa, otang ham ular qaramog'idagi bir odam edi. SHohlar tobeiigidagi odamlar shohlarga ta'-zim qilishadi va sig'inishadi. Obidlar va ma'budlar orasi-da yer bilan osmoncha farq bor.

Otangning ilmi bo'lmaganda, uning podshohlar uchun kitob yuklagan eshakdan farqi qolmasdi. Ularga sig'inadigan va xizmatini bajo keltiradigan bir g'ulom bo'lar edi, xolos.

Izzat-ehtiromga loyiq bo'lay, nomim abadiy qolsin desang, ilm orttir!

Muhammad Avfiy

82- topshiriq.

Tanlagan kasbingiz, mutaxassisligingizga oid biror matnni (darslik yoki jurnal) tanlab oling. Uni ixchamlashtiring va qisqa tarkibiy qismlarga ajratib, bar biriga alohida sarlavha qo'ying

ADABIYOt

SO'ZBOSHI

Aziz o'quvchi!

Siz endi maktab bolasi emas, balki hayotda o'z yo'lini belgilab olgan yigit-qizlarsiz. Endi Siz hayotga, jamiyat taraqqiyotiga befarq qarashingiz mumkin emas. CHunki sizning taqdiringiz, kelajagingiz shu mamlakat va millatning taqdiri bilan uzviy bog'liq. SHunga aqli yetgan bar qanday inson bugun mamlakatda sodir etilayotgan islohotlar, ilgari surilayotgan g'oyalar haqida o'ylamasligi ham aqlga sig'maydigan ish.

Qo'lingizdagi darslikka kirititgan asarlarning deyarli hammasida xalqimizning asosiy maqsad-muddaolarini ifodalaydigan, uning o'tmishi va kelajagini bir-biri bilan bog'laydigan, millatning asriy orzu-istaklarini amalga oshirishga xizmat qiladigan ilg'or fikrlar jamlangan. Siz ularni o'qish, asarlar bilan ishlash jarayonida har biringiz yetuk inson bo'lib shakllana borasiz, o'zingizning tarbiyalanishingiz uchun o'zingiz ishlaysiz. Bu faqat siz uchun, odamlar orasida o'z o'rningiz, o'z so'zingiz bo'lishi uchun kerak. Ening mehrini, hurmatini qozonishingiz uchun, hayot deb atalmish makonda odamlardek yashab

o'tishingiz uchun zarur. Ertaga, kechagi kuningizning sarhisobi bo'lganda alamlar, iztiroblar qurshovida qolmasligingiz uchun kcrak.

Darslikda bir qator so'z, ibora va jumlar qora harflar bilan berilgan. Siz ular ustida alohida totaling. Ularning nima uchun shunday berilgani haqida o'ylang, mohiyatini anglashga harakat qiling. Ularning zimmasiga qo'yilgan yukka, ular tashiyotgan ma'noga e'tibor qiling, mag'zini chaqing. Bu ham Siz uchun, Sizning ma'naviy kamolotingiz uchun qilingan.

Darstikdagi savol va topshiriqlar shunchaki tuzilmagan. Ular Sizning asar mohiyatiga kirishingiz, qahramonlar timsolida odamni kashf etishingiz, shu asarlarni bitgan adiblar shaxsi ko'magida o'zingizni tarbiyalashingiz, Odam va Olam sirlarini, ular orasidagi bog'lanishni anglashingiz uchun xizmat qiladi. Ular Sizni kamolot sari yetaklaydi.

RUSTAMXON

(Dostondan parcha)

Zamoninda, Oqtosh viloyatinda Sultonxon degan o'tdi. Sultonxonning uch zaifasi bor edi, tug'maydigan aybi bor edi. Necha vaqt Oqtosh mamlakatinda podsholik qildi, yoshi qaytib soqoli oqarib qoldi... Hademay o'rtanchasi - Huroyim degan zaifasi homilador bo'ldi.

Sultonxon Huroyim yoriga aytdi:

- Dunyoda "bir qo'rqqan yomon, bir quvongan yomon" degan gap bor. Men shu yerda yursam, sen bir kun tug'ib, men quvongandan yuragim yorilib o'lib qolarman. Qurudim mamlakatiga safar qilayin. O'n to'rt yilda borib kelarman, oldima suyunchi deb chiqqan ki-shiga ayamasdan tanga-tilla berarman, balki qo'rg'onbiy qilarman.

SHunda ketmakka ixtiyor qilib taxti-baxtini kimga topshirarning hisobini topmay, amalini, davlatini hech kimga ishonmay, hayron bo'lib, qozikalonlardan so'radi. Qozikalonlar aytdi:

- Huroyimning bo'yida bir homila gumona bo'lsa, o'g'il bo'lsa ham o'g'il, qiz bo'lsa ham o'g'il. Gumonaning tufaylidin mamlakatni Huroyim so'ramog'i to'g'ri keladi.

Sultonxon taxti-baxtini Huroyimga topshirib, karnay-surnay qo'ydirib, odamlarni yig'dirib, jo'namak harakatida bo'ldi. Sultonxon o'tlanib, Huroyimga qarab, murtini burab, uzangiga oyog'ini tirab bir so'z aytayotir:

- Men ketgan so'ng uydan chiqib o'tirma, Do'st yig'latib, dushmanimni kuldirma. Bir yetar-etmasga sirim bildirma, Men qanday so'rasam shundayin bo'lg'in,

Dostonni 1937- yilda baxshi Fozil Yo'ldosh o'g'li tilidan Xodi Zarif yozib olgan

Oqtoshga ega bo'b podsholik qilgin...

Sultonxon jo'nadi shahardan chiqib,

Qancha odam mahramlari jam bo'lib.

CHO'llarda ostiga mingani tulpor,

Xizmatida olti yuz mahrami tayyor,

Qancha sipohi ham adadsiz lashkar,

SHavkati olamni bosib boradi...

SHunday bo'lib, yo'l yurib Qurudim mamlakatini yoqalab chodir-chaman tikib qo'ndi.

Bu yerlar, tevaragidagi ellar, necha qo'rg'on so'rab turgan beklar Ugandan bir-biriga ma'lum: goh Sulton-xonga boj berib, goh bermay qaytib turar edi. Bu mam-lakatning amaldorlari Sultonxonga borishli-kelishli bo'lib yotdi... ,

Oqtosh mamlakatida Huroyim podsholik qilib ichkarida arz so'radi. Ximcha degan kanizi bor. Ximcha - tiliari bulbulcha, kimki yaxshi desa, shuncha, ikki yuzi ochilgan gulcha, bellari xipcha, o'zi suluv oyimcha. Ximcha oyim tashqarida arz so'radi. Huroyim Oqtosh mamlakatida Sultonxondan ziyoda ish tuta berdi. Huroyimning ish tutuviga ikki kundosh bezovtalik qilaberdi. Vaqti yetib, oyi bitib, Huroyim o'g'il tug'di, otini Rustam qo'ydi.

Rustam birga, ikkiga, uchga kirdi. Tilga enganda madrasadan bir mulla olib kelib, o'qitib yotaberdi.

"Zamon Huroyimniki bo'ldi" deb, ikki kundosh nima qilarini bilmay o'y o'ylar edi. Oqtosh viloyatida daftari mastondan uch yuz oltmish mastoni bor edi, bosh-lig'ini Momogul maston der edi, mazgili shahardan tashqari bir g'orda edi.

G'orda yotar edi, xurrakni baland tortar edi, botmon nosvoyni to'rt bo'lib otar edi, yurish-turishi odamlarga xatar edi, ne er yigitlarni ikki pulga sotar edi, yaxshilikni uch pulga olmay, qaerda yomonlik bo'lsa, izlab yetar edi, qanday odam ko'rsa, bu kampirdan hazar qilib uzoqqa ketar edi, yomonlik izlab borgan odamning ishi mastondan bitar edi.

Ikki oyim Momogulni ko'ngliga olib, so'roqlab borib qoldi. Huroyimning ustidan bir so'z aytib turgan ekan:

- Eshit, momo, oyimlarning tilini,

Vayron qilsang bunda Oqtosh elini,

Xazon qilgin tar ochilgan gulini,

O'lsin deymiz Huroyim ham ulini,

O'zgalardan sizni yaxshi bilaman,

Xizmatingga bir qop tilla beraman,

Vayron qilgin Oqtosh mamlakatini,

Nima desang, xizmatkoring bo'laman.

Bizga dushman bilmaganin bildirgin,

Xanjar urmay bag'rin qonga to'ldirgin,
Mamlakatdan buni benasib qilib,
Huroyim ham yolg'iz ulin o'ldirgin.

Ikki kundosh Huroyimdan qutulish uchun Momogul maston bilan til biriktiradilar. Maston tilla tangalar evaziga Huroyim ustidan fitna-g'iybat to'la arznoma yozdiradi, firib bilan Oqtosh ahliga tasdiqlatadi va Sultonxonga olib boradi. Sultonxon g'azabga minib, o'zi safardan qaytguncha Huroyimni shahardan haydab, dorga osishga buyuradi, Jallodlar Huroyimni dorga osmoqchi bo'layotganlarida Rustam jallodlarning dodini berib, onasini qutqaradi. Rustam boradigan yerining tayini yo'q, esasini otga mindirib, toillarini ergashtirib, "Adashganning oldi yo'l", deya yo'lga tushadi. Ular yo'l yursa ham mo'l yurib, Hukumu tog'iga yetib boradilar, shu yerda qo'nim topadilar...

Rustam tog'-toshda ov qilib keladigan, enasi esa pishirib beradigan bo'ldi.

Bir kuni Rustam enasi va tozilarini qoldirib, zarur anjomlar topish uchun yo'l tortdi. Ko'zi tog' bag'ridagi o'tovga tushdi.

Ot ustida o'tovning bo'sag'asidan qaradi. Ko'rdi: ajab suratli bir qiz, jamoli kunni xira qilguday, har kim husnini ko'rsa, aqli ketib, otdan yiqilib qolguday. Ikki qo'li orqasiga boylangan, spchidan uying keragasiga' boylov turibdi. Rustam ko'rib hayron qoldi. "SHunday odam ham ovloq bir cho'lda, ko'z ko'rmagan yerda boylab

Keraga - o'tovning chetanga (to'qima devor) o'xshatib ishlangan devor tashlaydigan ham gaplar bor ekan-da! Kel-e, o'ylab turguncha so'ylab bilayin",- deb Rustam bir so'z aytib turgan ekan:

- Alifday qomating, xipcha belingdan, Menga bayon ayla o'sgan elingdan, Xabar olmay hech kim sening holingdan, Bu yerlarga qanday nomard boyladi? Boylaganni menga bayon aylagin!

Qanday odam qildi qayg'u-zulmni,

Xafa qipti senday toza gulimni,

Otdan tushib yechayinmi qo'lingni?

Boylaganni menga xabar ber endi.

Maloyik suratli, gul yuzli dilbar,

Seni ko'rgan odam bo'lar beqaror.

O-yu kundan ziyod sening husning bor,

Ne qildi seni boylab giriftor?

O'z yurtningda biror ishni qildingmi,

O'lim ishga duchor bo'lib qoldingmi,

Bir tuhmatga sen giriftor bo'ldingmi,

Xabar bergin, qanday nodon boyladi?

V-Menga aytsang o'ynab-o'sgan yurtningni,

Nima deydi sening ismi-zotingni,

Menga aytsang sen ham siru holingni,

Javob bersang, yechib qo'yay qo'lingni.

Qiz bu so'zni eshitib, Rustamga javob berib, boylovli turgan yerida bir so'z aytib turgan ekan:

- Meni so'rab bexos bo'lib turmagin,

Hayallama, ketgin, yo'ldan qolmagin,

Vaqt zamon mening kunim bitgandir,

Ketgin, menday bo'lib bunda o'lmagin!

Dam-badam yetib kelar ajdahar,

So'ngra qochib qutulolmassan undan,

Hayallamay bundan ketmog'ing darker!

Kelsa mamlakatni to'zon qiladi,

Ishqirib damiga tortib oladi,

Kim yaqinda bo'lsa tayin o'ladi,

Sendayin yo'lbarsni nobud qiladi,

Hayallama, ketgin, bu yerda turma!

Bizning shahrimizni ajdahar olgan,

Uy boshiga bir qizdan soliq solgan,

Men boylandim, bugun navbatim kelgan,

Ko'p turmagin, ketgin bundan, begimjon.

Xayolingni bunda turib bo'lmagin,

Yaxshilik ko'r, yomonlikni ko'rmagin,

Sen mening husnimga hayron qolmagin,

O'lib ketib ajdaharning damida,

Sen meni qoningga zomin qilmagin!

Bu so'zni qizdan eshitib, Rustam o'z boshini qutqarib, qizni tashlab ketgani ko'zi qiymay, ajdaharga bir begunohni bergusi kelmay, qizga qarab bir so'z aytib turgan ekan:

- Oh ursam to'kilar ko'zimning yoshi,

O'limdan qaytarmi, bilgin, mard kishi,
Bundan qo'rqib ketmoq nomardning ishi! .
Ushbu damdir, o'zga damni dam dema,
Ajdahardan sira meni kam dema,
Mushtiparsan, o'ladi deb g'am yema.
Qay tarafdan munda kelar ajdaha,
Ajdaha yo'lini ko'rsatgin, dilbar,
Ajdaha deganing bitta ilon-da,
Bir ilonning nima ham quvvati bor?!
Elingning zaxirasini toza olibdi,
Zaharini butun elga solibdi,
Elingda yo'q ekan daf etgich odam,
Bir ilonga seni duchor qilibdi.
Hech zamonda shunday ishlar bo'larmi,
Ajdaha deb seni boylab berarmi!
Meni o'ladi deb, munglig', g'am yema,
Ko'rsatgin ajdaha kelar yo'lini.
Ajdaharga ko'rsatayin ishimni,
Yo'lingda berayin aziz boshimni,
Omon-eson ajdahardan qutulsang,
So'ngra borib ko'rgin qarindoshingni.

Qiz ilgari ajdaharni o'z ko'zi bilan ko'rgani yo'q, ajdaharning siyosati xalqning qilgan ta'rificha, Rustamning qaddi-jasadiga qarab, "yaxshi yigit ekan, o'lmasin", deb yana ham ko'proq qaytardi. SHunda ham Rustam: "Mard so'zidan, yo'lbars izidan burilmaydi, degan gap bor, ajdaha domiga tortadi, meni yutadi, deb vahm qilmayman, qayishmay ajdaharning yo'lini aytgin", dedi.

Unda qiz aytdi: "Harchand zo'r urdim, bo'lmadi, sening ham ajaling yetgan ekan, kuning bitgan ekan,- deb bir qirni ko'rsatdi. - Ajdaha shu tarafdan keladi",- dedi.

SHunda Rustam qizning gapi bilan otiga qamchi urib, boyagi ko'ndalang qirning ustiga chiqdi. Qarasa, ajdaha ko'zi olovdek yonib, ishqirib, har tarafga o't sochib, tog' ustidan CHarxinko'lga tushib kelayotgan ekan.

Haybat bilan kelayotir ajdaha, Yaqinladi Rustambekday zo'rabor, Ajdaha chopinib damga tortganda, Langar to'kib Rustam o'zin to'xtatar. Hech narsani pisand qilmas ajdaha, CHiday olmay endi Rustam zo'rabor, Bir-biriga endi yaqinlab qolar. Na'ra tortib bunda Rustamday qaysar, Quvvatiman Rustam na'ra urganda, Rustamning tovushi ajdarga yetdi, Bu tovushdan uning qulog'i bitdi, Ko'targan boshini yerga tashladi, Jiyirib quyruq'in o'ziga tortdi. Ajdaha behushdi, Rustambek bildi, Qilichni chiqarib qo'lga oldi, Haybatli ilonning qoshiga bordi, Uonning boshiga qilichni soldi. Haybatidan qo'rqmay Rustam ish qildi, Ajdaharni qaysar Rustam o'ldirdi. Dushmanni o'ldirib ko'nglin xushladi, Qirq bir g'o'la qilib kesib tashladi. Bir g'o'ladan oldi uzun bir tasma, "Ajdaha belgisi" dedi, jo'nadi. Rustam qaytdi ajdaharni o'ldirib, O'tovdagi qizning qoshiga yetdi. U qiz ko'rdi: Rustam keladi omon, "Ajdaharni ko'rmabdi", deb, mushtipar Ko'nglidan kechirdi ana shu zamon.

Rustam qizning oldiga borib, ishonar belgisi deb ajdahardan olgan tasmani tashladi. Qiz ajdaharning terisidan olingan tasmani ko'rib, ajdaha o'lib. o'zining omon qolganini bilib quvondi...

Ajdarho zulmidan qutulgan Bujul shahri va uning shohi Rustamni shohlikka ko'taradilar va Oftoboyimni unga Jo'y qilib olib beradilar.

Rustam Bujulda uch kun podsho bo'lib turadi. So'ngra enasi va tozi itlari yoniga qaytadi...

Oqtosh mamlakatidagi ikki kundoshi Rustam va Huroyimning tirik ekanligi daragini eshitgach, yana shum kampirni ishga soladilar. SHum kampir Bahra tog'iga kelib, Oqrabotga kiradi. Huroyimni lindonband qilib, uning qiyofasiga kiradi va dev yordami bilan Rustamni o'ldirmoqchi bo'ladi. Qizil dev shunday yigit bu shum kampirning o'g'li emasligiga aqli yetib, kampirning o'zini oidirib, Rustamni qutqaradi. Rustamni Oftoboyim parvarish qiladi, Huroyimni zindondan qutqaradi. Vtar Bahra tog'ida baxtli yashay boshlaydilar. Rustam va Huroyim haqidagi haqiqatni bilgan Sultonxon o'z gunohini yuvish va ulardan ajv so'rash ilinjida qalandar qiyofasiga kirib, yurt kezadi, qirq qalandarga qo'shiladi, o'g'li va Huroyimni qidiradi...

Ka'ba izlab bundan ketib boradi; Karri xarj qolgan yerda gadoylik qildi. Xarjili bo'lganda qichab yo'l yurdi... Sultonning dardini ular bilmaydi, Ka'ba deydi, yurar yo'ldan qolmaydi. SHunday qilib necha shaharni ko'rdi, Ulfatlarman har yerlarda o'tirdi, Sultonxon dardjini endi gapirdi: - Yaproqday titraydi qalandar joni, Men qalandar, biling, Oqtoshning xoni, Izza qildi debon zinhor koyinmang, Mendayin gadoning yolg'iz o'g'lioni. SHularning ishqida bo'ldim xor-zor, Daragini bilib bo'ldik qalandar. Ka'ba bilan ishim yo'qdir, ulfatlar! Mening Ka'bam, ko'rdim, u yerda tayyor! Mendan bilsang ko'p xatolik o'tgandir

So'zlaganim yo sizlarga botgandir, Sizlar ko'nglingizga og'ir olmangiz, U gaplarni asli menga aytgandir. Oti Rustam, o'zi nor kalla qo'chqor, Men shuning ishqida bo'ldim qalandar; Ka'ba ketsang, borabergin ulfatlar, Qaytib borsam mening Ka'bam topilar. Necha kunlar bo'ldik birga ham yo'ldosh, Bir-birimiz bilan bo'lganmiz sirdosh. Men qaytaman endi kelgan yo'linga, Qayga borsang borabergin, qarindosh Bu so'zni aytib, bir-biriman xo'shlashdi. Qirq qalandar ketdi Ka'bagacha qarab,

Sulton yurdi bir shaharni oralab. "Qani mening borsam joni-dilim, deb, CHamanda sayragan u bulbulim, deb, O'ldirsa o'ldirsin yolg'iz ulim" deb, Tag'i qaytib, Bahra toqqa jo'nadi...

SHunda yo'l yursa ham mo'l yurib, bir o'zi telpagi qayqayib, tag'i bir kun Oqrabotga borib qoldi.

Rustam ovda edi. Sultonxon eshagini bog'lab, sarhovuzning bo'yiga tushib edi, Oftoboy hovuzga suvga chiqdi. Bu qalandarni ko'rdi: belida kamarlari tilladan: qaddi-jasadi kelbati Rustamga keladi. SHunda qalandar-ga qarab, Oftoboy bir so'z aytib turgan ekan:

- G'am bilan sarg'aydi guldayin diydor,

Bir nechalar ahvolidan bexabar,

Bu manzilga kelib qo'ngan, qalandar,

Xabar bergil, kimda sening ishing bor?

Beliga yarashgan zarrin po'tasi,

Ko'p bo'ladi aytgan so'zning xatosi.

Siz bo'p yurmang bizning xonning otasi,

Xabar ber, qalandar, qaydan kelasan?

Qora zulfim eshilgandir tol-tol,

Qalandar, bu aytgan so'zga quloq sol,

Dushman kelsa, bunda bo'ladi poymol,

Bir qalandar, bobo, qaydin kelasan?..

Bu so'zni eshitib, Oftoboyga qarab, boshini ko'tarib, Sultonxon bir-ikki og'iz so'z aytib turgan ekan

- Dardim ko'pdir, kim biladi ishimni,

Qo'limdan qochirdim olg'ir qushimni.

Ko'p yurdim, yetmadi bemahal o'lim,

Qaysi bir gulshanga ketdi bulbulim,

SHu ko'ylarga soldi qodir xudoyim,

Xarob bo'lib qoldi u manzil-joyim,

Havoga davr olib bo'z qarchig'ayim,

SHu gulshanga qo'ndimi deb so'rayin.

Bu so'zni eshitib, Oftoboy bildi - Rustamning otasi ekan:

- Maydon bo'lsa bedov otlar chopilar,

CHopib kelsa banot jullar yopilar,

Men ham bildim yo'qchi bo'lib kelibsana,

G'am yema begijon, yo'g'ing topilar.

Ko'tar yuragingdan qayg'u vahimni,

Ko'rarsan izlagan qarchig'ayingni.

Qayta boshdan obod qilsang joyingni.

G'am yema, begijon yo'g'ing topilar

Ko'rib sizni ketdi ko'nglim jo'shib,

Bir-biringdan necha vaqtlar adashib,

Endi kepsan bunda izlab yonashib.

Adashganning barin qo'ysam bir qo'shib,

G'am yemagin izlaganing topilar.

Oftoboy ko'zasini to'ldirib, uyga qaytib Huroyimning qoshiga bordi. Oftoboy aytdi: "Bular bir-biridan ko'ngli qolishib yurgan odam. Agar aytsam, sira ham bunda ergashtirib kel, deb aytmaydi. Agar shu vaqtda Rustam ovdan kelib qolsa, men unday-bundayman, deganiga quloq solmaydi, chopib tashlaydi. Nima bo'lsa, enasi-ning qoshida ko'rsa, enasini Kurniat qilib zarar yetkaz-mas", - deb bu gaplarni ko'ngliga olib, uyni supirib-sidirib to'shanchi solaberdi.

"Bu nimaga sertaraddud bo'lib yuribdi", - deb Huroyim qarasa, Sultonxonni iyartib (ergashtirib) kelyapti.

Huroyim ko'nglida aytdi: "Bu birga yurgan yor edi, bizlarga ko'p zulmni qildi, oxiri pushaymon bo'lib, bosh egib keldi. Rustamga tavba qildi. Oradan necha vaqtlar o'tdi. Oftoboyning bu yelib-yugurishiga qaraganda, Rustam otasini tog'dami, ovdami ko'rib, tag'i qaytib kelsa, jo'natmay xizmat qilib turasan, degan ekan-da; Rustamdan bexabar bunday ishni qilmasa kerak edi".

Sultonxon Huroyimga salom berib, bosh egib turdi. Oftoboy uni ichkariga kirgizdi, ko'rpachaga o'tqizdi. Huroyim ham kirib o'tirdi. Ikkovi hol-ahvol so'rab, boshidan o'tgan kulfatni gapirib, bir-biridan o'pka qilib, Huroyim Sultonxonni uyaltirib, Oftoboy xizmatda bo'lib turib edi, Rustam ovdan kelib qoldi. Rustam Oftoboyga qarayman deb ichkariga ko'zi tushdi.

Rustamning hushi boshidan uchib, xayoli qochib, qilichga qo'l uzatib, ... ichkari kiraberdi...

Qalandarni ko'rib g'ayrati keldi, G'ilofdan sug'urib qilichni oldi. Yaqinladi qalandarning qoshiga, Xanjar solmoq bo'ldi uning boshiga. Huroyim shu zamon o'rnidan turdi:

- Bolam! - deb qaytardi Rustamday uldi,

- Tavba qilib o'zi axtarib keldi,

CHopib tashlab, bolam, senga ne bo'ldi?

Qanday bo'lsa, qo'zim, manmanlik qilma,
"Rustam otasini chopibdi", degan
Lanqa (ta'na) gapni, qo'zim, o'zingga olma.
Xazon bo'lib, bog'da gullar so'lgandi,
So'lgan gulga bulbul kelib qo'ngandi.
, Buncha ham darqahr bo'lma, Rustamjon,
Qurudimga ketgan otang kelgandi(r).
Qanday farzand otasiga tig' tortar. ;
Egilgan bo'yinni kesmaydi xanjar.
- Enasi Rustamga nasihat aytar,
SHu zamon Rustamning bo'g'ni bo'shadi,
Enasining so'zi bilan bek Rustam,
Qo'lidan qilichni yerga tashladi.
Turib edi ong-tong bo'lib Rustamxon,
Boshidan ketganday qorong'u tuman,
Ingranib o'rnidan turib shu zamon-
- Bolam,- deb bag'riga bosdi Sultonxon,
Omon-eson endi o'g'limi ko'rib,
Yuragidan ketdi qancha g'am-armon.
Adashganlar bir-biriman topishdi,
Necha kun, necha tun orada o'tdi, Rustamga Sultonxon bu so'zni aytdi:
- Quloq solgin xon otangning tiliga,
Qo'zim, ketayik-da Oqtosh eliga,
Bundayin sen yolg'iz joyda yurmagin,
Bu yolg'iz makonda, qo'zirn, qolmagin,
Borib ko'rgin Oqtosh mamlakatingni,
Bino bo'lib, o'ynab-kulgan yurtingni.
Necha so'z Sultonxon bunga aytadi,
Qayta-qayta ko'p va'dalar beradi.
O'z ishiga tavba qildi Sultonxon,
Oqtosh elga bormoq bo'ldi Rustamxon.
Oqtosh ketmoq taraddudin qiladi,
Ot-ulovin bu abzallab minadi,
Yov-yaroq, darkorlisini olib,
Hammasi ham Oqtosh qarab jo'nadi.
CHiqib ketdi bundayin Oqrabotdan,
Yo'l boshlab boradi endi Rustamxon;
Bahra tog'dan o'tib yo'l yurib ketdi,
Adadsiz cho'llarni ko'p bosib o'tdi...
Oqtoshga yaqinlab, yetib boradi.
Borayotgan xabar Oqtoshga yetdi,
"O'g'li bilan keldi Sultonxon,- deydi.
Qancha amaldorlar peshvoz chiqibdi. .
Qancha xaloyiqlar ko'nglini xushlab
Rustamni kirgizdi shaharga boshlab.
SHunday qilib keldi Oqtosh shahriga,
Kelib tushdi shohning o'rdalariga.
Rustam bilan ko'ring endi enasi,
Ega bo'ldi qolgan kirdikoriga.
Kanizlarman qolgan u Ximchaoyim
Zolimlar dastidan yig'lagan doim,
Turib manzilida bular eshitdi:
"O'g'li bilan kelgan emish Huroyim.
Rustam Huroyimni ko'rmoqqa keldi,
Qancha xaloyiqlar bunda yig'ildi,
Bir-birining ahvolini so'radi,
Bunda bo'lgan ishni Rustam bilmadi.
Huroyim nazar sop shunday qaradi
Hamma keldi, ikki kundosh kelmadi.

Sultonxon ikkovin shunday o'yladi:
Bulardan o'zgani dushman bilmadi,
Amaldorlar bilan maslahat qilib,
Bir nechaga sir bilgin, deb so'yladi.
So'ragandan bir kun anig'in bildi,
G'aznavonlar so'ragancha gapirdi:
To'rt qop tilla ikki kundoshga bergan,
Ikki kundosh olib, mastonga bergan,
Mastonman birikib shu ishni qilgan.
Endi Sultonxon ikki xotinini chaqirtib oldi.
- Bularning qilgan ishi'mamlakatni buzib, qancha sarsonlikni soldi, - deb ikki xotinni haydatib, mirg'azablarga shunday buyurdi, deydi:

- Gunohkor ikkovi, qo'lin boylanglar,
Turmasin, shahardan darrov haydanglar;
Kim yomonlik qilsa, jazosin ko'rsin,
Hech tirik qolmasin, ikkovi o'lsin.
Xaloyiqni yig'ib endi Sultonxon:
- Omon-eson Rustam elga keldi, deb,
Yurtimga farzandim ega bo'ldi, deb
Xaloyiqni xabar qilib yig'dirdi,
Qancha so'qim, qancha qo'yni so'yirdi,
Necha yerdan endi o'choq o'yirdi;
Vaqti xush bo'p Oqtosh elda Sultonxon,
O'g'li uchun elu xalqqa to'y berdi.
- Rustam bolam yurtga ega bo'lsin, deb,
Podsholik navbatin Rustam olsin, deb,
Elni endi Rustam so'rab tursin, deb
Elu xalqqa shunday xabar bildirdi.
Podsholikni Rustam qabul qilmadi,
Zo'rlagan gaplarga quloq solmadi,
- Ovda-dovda, ko'p yuraman dalada,
Podsholik saltanat menga nimada:
O'z yurganim menga endi bo'ladi.
Podsholiging menga ma'qul bo'lmadi.
Otam tirik, so'raybersin yunini.
CHO'l-u ko'lni kezib o'zim yuraman,
Yurishimni shohdin ziyod bilaman.
Otam zo'rlamasin, ko'nglim bilar-da,
Otam o'lsa, bir yo'rig'i bo'lar-da,
Podsholik ishlari bir og'ir yuk-da,
Meni qo'ysin, o'zi so'rab turar-da.
Besh kun unda, o'n kun bunda yuraman,
Mening ko'nglim bahodirlik qilaman,
Yomon topsam, jazosini beraman...
Sultonxon qancha gapirdi, Rustam:
"Men podsho bo'lmayman", - dedi. Sultonxonning o'zi tag'i o'z yurtida podsholikda qoldi. Rustam o'z yori Oftoboy bilan o'ynab-kulib, bu ikkovi Huroyimning duosini olib, Rustambek: "Men botirman", deb polvonlik, botirlikni mashq qilib yuraberdi. SHunday qilib, Huroyim ham, Rustamxon ham murod-maqсадiga yetdi.

NAZARIY MA'LUMOT

Doston haqida

Hurmatli o'quvchi! Maktabda dostonlar bilan tanishganingizda ular haqidagi nazariy ma'lumotni ham o'zlashtirgansiz. Bilasizki, doston - xalq og'zaki ijodi-ning eng yirik janri bo'lib, u qahramonlik, ishqiy-sarguzasht, fantastik mazmunga ega bo'lgan voqealarni bayon qiluvchi asar. Qahramonlarning sarguzashtlari, o'zaro munosabatlari va kechinmalarini keng ko'lamda tasvirlovchi yirik hajmli she'riy asar doston deyilishini ham eslagandirsiz.

Doston davr, luzumdagi xalq ruhiyatini, xususiyatlarini aks ettiradi. Zamonlar o'tishi bilan ular yangi-yangi mavzular va g'oyaviy mazmun bilan boyib boradi. Dostonlar xalq tomonidan yaratilgach, ijodkor xalq ular orqali o'z maqsadlarini, orzu-istaklarini, his-tuyg'ularini ifodalaydi.

Odatda, dostonlarning birinchi ijodkori unutilib, ular nasldan naslga, avloddan avlodga o'tishi natijasida xalq mulkiga aylanadi.

Dostonlar mavzu jihatdan rang-barang, mazmunan xilma-xil bo'lganligi bois ularning quyidagi turiari mavjud: qahramonlik dostonlari; ishqiy-sarguzasht dostonlar; tarixiy dostonlar. Xalq og'zaki ijodidagi "Rustamxon", "Alpomish" qahramonlik dostoni bo'lsa, "Go'ro'g'li", "Ravshan", "Oshiq G'arib va SHohsanam" kabilar ishqiy-sarguzasht dostonlardir.

Aziz o'quvchi! Xalq dostonlarining baxshilar tomonidan ijrosini eshitganmisiz? Baxshilarning ichki ovoz bilan kuylashi, ming-ming misrani yoddan, ohangga solib ijro qilishi sizni hayajonga solmasligi, tuyg'ularingizni junbushga keltirmasligi, to'lqinantirmasligi mumkin emas. SHunda xalq o'z dostonlarini necha ming-ming yillardan beri nega saqlab, asrab-avaylab sizgacha olib kelganining sabablarini tushunasiz. Bu qadriyatni siz ham e'zozlang.

QADIMGI ADABIY YODGORLIKLAR -MA'NAVIYAT DURDONALARI

AVESTO

"Husayn, qarshingda turli falsafa maktablaridan bahs etuvchi misoli zilol suvli katta-kichik ko'zalar turibdi. Geraklit, Demokrit, Platon, Aristotel... Uiaming eng yetugi va yorqini Aristotel falsafasi... Sen hamma ko'zadan ichib bahramand bo'lding. Ayt-chi, bu ko'zalardagisuvlarning manbayi qaerda, ular qaysi quduqdan? ...bu quduq sening hovlingda, u zardushtiylik ta'limotidan barpo bo'lgan".

"Ibn Sino" romani

Hurmatli o'quvchi! Sizga ma'lum qilmoqchi bo'lganimiz qadimgi yozma yodgorliklardan biri "Avesto"dir. Siz tarixdan bilasizki, dunyo xalqlari orasida turonzamin xalqlaridek tarixiy ildizlari chuqur va mustahkam bo'lgan xalq kam. Bunga asrlarga tengdosh osori-atiqalarimiz, ko'hna obidalarimiz va uch ming yillik tarixga ega bo'lgan muqaddas kitob "Avesto" guvoh. Unda dunyo ilm-fani, falsafasi, ma'naviyati va madaniyatining o'ttiz asr ilgarigi tafakkurlar majmui mujassamlangan.

"Avesto" o'lkamizda islom dini tarqalgunga qadar (7 asrgacha) bo'lgan davrda ajdodlarimiz e'tiqod qilgan zardushtiylik dinining muqaddas kitobidir. U qomusiy mohiyatga ega asar hisoblanadi.

Kitobda zardushtiylik ta'limoti qonun-qoidalari, Yazdoni pokning (Allohning) yaratuvchilik qudrati madhi, moddiy olamning yaratilishi, mazdaparastlikning asl mohiyati, shuningdek, xalq hayotining hamma sohalariga oid qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Zardushtiylik dinining asoschisi Ko'hna Xorazmdagi Spitama qavmining farzandi Zardushtdir. U turonzaminda ko'pxudolikka (butparastlik, otashparastlik va h.k.) e'tiqod qilinishi bois xilma-xil urf-odatlar, udum-marosimlar kelib chiqqanligi, natijada xalqlarning jaholatga berilishlari, turli kelishmovchilik va qirg'inbarot urushlar oddiy xalq uchun kulfat keltirayotganligini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Bu haqda "Avesto fayzlari" da (Homidjon Homidiy. "Avesto fayzlari" T., 2000-y) shunday tarixiy voqea keltiriladi: "Zardusht kunlardan bir kun ko'chaga chiqsa, bir ko'cha odamlar "parastishgoh"ga boramiz, deb ketayotgan ekan. Yigit ham ularga qo'shilibdi. Ko'p o'tmay atrofi devor bilan o'rab olingan bir maydonga yetib borishibdi. Ichkariga kirishsa, odamlarning katta izdihomi. Bir chekkada qo'y, echki, novvoslarning murdalari yotganmish. O'rtada esa qo'lida qonga belangan xanjar ushlagan o'n chog'lik koinlar o'ljasini kutgan sayyodday olazarak turganmish. SHu payt o'ng tomondagi xonadan ikki kishi bir qo'yni yetaklab chiqibdi. Haligi ulamolar turli xil ovoz chiqarib, ashula aytib, raqsga tushib, qo'yga yopirilibdi: to'g'ri kelgan joyiga tig' suqib bir soniyada azob berib o'ldirishibdi, Bu holat bir necha soat davom etibdi. Maydon hayvonlar murdasiga to'lib ketibdi. Mazkur joy qishloq ahlining o'z tangrilariga qurbonlik qiladigan joyi - "parastishgoh" ekan. Zardusht bu dahshatli manzaradan g'oyatda g'amgin, gandraklab qaytibdi".

Oradan ko'p o'tmay yigit "Suv havzalaridan foy-dalanish ahdnomasi"ni buzganlarga qarshi jangga safar-bar etiladi. Arzimagan bahona, sababni deb minglab begunoh odamlarning yostig'ini quritgan urushning bevosita guvohi, ishtirokchisi bo'ladi. Ana shu ikki hodisa bo'lajak xalq va din peshvosi Zardusht dunyoqarashining shakllanishida muhim bir turtki, omil bo'ldi. Natijada yakka tangri Ahura Mazda kashf etilib, Turon-u Eronda mazdaparastlik dini qabul qilindi^Ko'p-xudolik davridagi aksariyat udumlar, jumladan, hayvon-larni azoblab o'ldirib qurbonlik qilish rasmi man etiidi, mollarni bo'g'zidan so'yish joriy qilindi. El farovonligi, yurt osoyishtaligi, sulh, qavmlar birodarligi-yu hamji-hatligini ta'minlash, johiliyat o'rnida ilm-u ma'rifatni, dunyoviylik ruhida yangi dinni qaror toptirish uchun kurashildi.

Zardusht dunyo tarixida dinni mazhab, sehr-u jodudan, zohiriy udum va marosimlarni ko'r-ko'rona bajarishdan, mavhumlik va xurofotdan xalos qilgan buyuk inson. U axloq me'yorini hayot mezoni deb bildi va bashariyatga yaxshi ish, yaxshi xulq va yaxshi amal olatni ham, odamni ham bezaydi, deb tushuntiradi.

Zardushtiylik ta'limoti tarafdorlari dunyodagi barcha mazhablarga ehtirom bilan qaraydilar, o'zga dindagi-larning izzat-nafsini e'zozlaydilar. Mazdaparastlikda insonning qadr-qimmatini, martabasi nazr-u niyoz va qurbonlik qilish bilan emas, jaholat va zulmga qarshi mardona kurash va amaldagi ezgu ishlar bilan belgilana-di. SHuningdek, ular uchun eng ulug' inson yerni sevadigan, mo'l hosil yetishtiradigan, bog'lar barpo etib, mehnat qurollari yaratadigan hunarmand, chorvador va dehqonlardir.

"Avesto"da yozilishicha, bug'doy yerga ekilgach, Axriman bezovta bo'ladi, bug'doy o'sib boshq bog'lagach, dev nola qiladi, bug'doy xirmonga to'plangach, dev o'kirib yig'laydi va bug'doy un qilib non yopilgach, dev toqat qilolmay jon beradi. "Avesto"da yaratuvchi inson qudrati, mehnat va hayoti ana shunday tasvirlanadi. Mehnat yomonliklarni mahv etadi. Bu qudrat timsoli olamning yakka-yu yagona yaratuvchisi, posboni, yaxshi insonlarning himoyachisi Ahura Mazdadir. Ahura Mazda - haqiqat va adolatni, rost-go'ylik va poklikni himoya qiladi, u yorug'lik va farovonlik xudosi.

Axriman esa - yolg'on va bo'hton, zulm va zulmat timsoli. U odamlarni chalg'itadi. U sohibqudrat tangri emas. Sohibqudrat tangri Ahura Mazdaning o'zi. "Avesto"da boshdan oyoq yolg'on va rost orasida bahs davom etib, yaxshi so'z, yaxshi ish, yaxshi xulqning tan-tanasi tasvirlanadi.

"Avesto" Zardusht va mazdaparastlik dini ulamolari tomonidan yozilib, to'planib bo'lgach, maxsus kotiblar tomonidan o'n ikki ming ho^kiz terisiga oltin suvi bilan ko^chirilgan. Makedoniyalik Aleksandr (Iskandar) Eronni bosib olgach, "Avesto"ning Eron podshosi xazi-nasida saqlanayotgan eng nodir nusxasidan o'ziga kerakli joylarini tarjima qildirib olib, qolganini yoqtirib yuboradi. Keyinchalik sosoniylar podshosi "Avesto"ning qolgan qismini qayta tiklab tartibga soldirgan. "Avesto" quyidagi qismlardan iborat:

1. Gohlar (Zardushtning qo'shiqlari): Zardusht she'rlari va ibodat payti ijro etiladigan matnlar.
2. Yashtlar: maxsus ohanglar asosida ijro etiladigan qo'shiqlar.
3. Vendidod: devlar, zulmat kuchlariga qarshi qonunlar majmuasi, turli mavzulardagi asarlardan parchalar.
4. Visparad: ibodat jnatnlari va yo'sinlari.

Zardusht ta'limoti kishilarni faqat ibodat bilan shug'ullanishga, go'shanishinlikka da'vat etmaydi. Aksincha, uning aqidalari kishilarni faollikka, yaratuvchilikka, dunyoni takomillashtirish uchun kurashga undaydi.

U ruhiyatda Tangrini asrab, tilda ibodat qilib, yerga ikki qo'llab ishlov berish lozimligini, chorvani ko'paytirib, bog'lar yaratish zarurligini qayta-qayta uqtiradi. Insonning yashashdan maqsadi metindek e'tiqodli bo'lib yurtni obod, elni farovon, turli qavmlarning bir-biri bilan do'st, inoq bo'lib yashashini ta'minlashdan iborat bo'lmog'i lozimligini ta'kidlaydi. SHu bois "cho'lga suv chiqarib, yerning sho'rini yuvib, zaxini qochirib, unga ishlov berganlar" eng mo'tabar insonlar hisoblanadi. Bular Ahura Mazda buyurgan amallardir. Muqaddas kitobda xabar berilishicha, podshoh Jamshid Tangri buyrug'i bilan qattiq sovuqlarda odamlarni asrash uchun yer ostida shahar ham qurdirgan.

"Avesto"ning ayrim qismlari deyarli boshidan oxirigacha xalq og'zaki ijodi unsurlari, timsollari bilan ziy-natlangan. Badiiy adabiyotda an'anaviy timsollarga aylangan o'nlab afsonaviy tarixiy shaxslar, sulolalar, shahanshohlar haqidagi noyob ma'lumotlar kitobning qismlariga sochilgan. Mazkur masalalar Zardushtning savoli va Yazdonning javobi sifatida bayon etilsa-da, hammasining asosi Tangri ekanligi sharhlarda izohlab beriladi.

Mazkur asar Movarounnahr, Xuroson va Eron xalq-larining miloddan bir necha asr oldingi tarixi, geografiyasi, dehqonchilik, bog'bonchilik, chorvachilik, hunarmandlik, binokorlik, harbiy hunarmandlik, maktab, madrasa, xususiy ta'lim tarixini o'rganishda qimmatli manbadir.

Ayniqsa, kitobdagi tabobatning nazariy va amaliy jihatlari, tabiatni g'orat qilmaslik, atrof-muhitni muhofaza qilish, poklik va halollik, halolni haromdan farq qilish kabi muammolar bugunda ham dolzarb bo'lib turibdi.

Ta'kidlash joizki, islom dini ramzi hilo! bo'lganidek, zardushtiylik dinining ramzi olovdur. Olov - nur, u turli yomonlik va ins-jinlarni yo'q qiluvchi sifatida qabul qilingan. Zardushtiylik dini o'z davrida juda keng tar-qalغان va keyinchalik pahlaviy xati zamonidagina "Avesto" yozma holatga keltirilgan.

Inson fikri, so'zi va ishi bilan go'zaldir, degan g'oya "Avesto"ning boshidan oxirigacha asosiy shior bo'lib turadi. Mana shu fazilatlar inson qalbi va amallarining go'zalligini belgilaydi. Zardusht nazarida So'z yaxshi fikr va ezgu amal ifodasidir. SHuning uchun ham ovozning shiraliligi va mayinligi, she'rlarni chiroyli o'qiy bilish va duolar tilovatida me'yorni saqlay olish inson estetik madaniyatining belgisi hisoblangan.

Zardushtiylik uchun haqiqat, qudrat va tinchlik tantana qilgan hayot go'zal hisoblangan: "Kimda-kim bug'doy eksa, u Ashah (Haqiqat)ni ekadi. U mazda dinini yana va yana ko'kartiradi. U mazda dinini yuzlab hamd-u sano, nazr-u niyoz va o'n minglab qurbonliklar bilan quvvatlantirgandek qudratli qiladi".

Zardushtiylik ta'limoti bo'yicha tinch mehnat, insonning yaratuvchilik faoliyati tana va jondagi barcha nopok kuchlarni quvadi, faqat mehnat va olijanob amallar orqali nur va shodlik olamini ko'paytirish, faqat mehnat tufayli haqiqat, tinchlik va davlatga erishish mumkin.

Insonning bunday yaratuvchilik qudratini idrok etish juda qadim zamonlarda yashagan bobokalonlarimizning tafakkuri, ma'naviyati va zakovatidan darak beradi.

"Avesto"dek noyob va nodir qadriyatning iste'dodli ijodkor Asqar Mahkam tomonidan tarjima qilinganligi va uning kitob holida chop etilishi mamlakatimiz ma'-naviy hayotida katta voqeadir.

Zardusht ta'limoti, "Avesto"da ilgari surilgan ezgu fikr, ezgu kalom va ezgu amal hamon insoniyatni ezgulikka chorlab, odamlarni ruhan poklab, ma'nan rivoj-lantirib kelmoqda.

Hurmatli o'quvchi! Quyida sizning "Avesto" haqidagi tasavvuringizni tiniqlashtirish maqsadida asardan par-chalar taqdim etiladi.

1. Zardusht Ahura Mazdadan so'radi: - Ey Ahura Mazda! Ey olamlar mumtozi! Ey astumand olamining sohibi! Ey Ashavan! Bir ashavan olamni tark aylasa, uning ruhi dastlabki kecha qaerda orom oladi?

2. SHunda Ahura Mazda javob berdi:

Fargard - kesik yoki bo'lak, qism ma'nosida.

Ashavan - rostlik, to'g'riilik, haq, haqiqat so'zlarining sinonimi

- Ashavanning ruhi o'z yostig'i ustidan joy oladi. "Ushtavad gohni kuylagancha, istig'for aytadi:

"Afv bo'lsin unga!

Ahura Mazda o'z xohishi bilan kechirgan zotlarga avf bo'lsin!"

Bu tunda ashavanning ruhi tamomiy tirikligi davomida kabi xushliq topadi.

3. - Ikkinchi kecha uning ruhi qaerda orom oladi? SHunda Ahura Mazda dedi:

- Ashavanning ruhi o'z yostig'i ustidan joy oladi. "Ushtavad goh"ni kuylagancha istig'for aytadi:

"Afv bo'lsin unga!

Ahura Mazda o'z xohishi bilan kechirgan zotlarga avf bo'lsin!"

Bu tunda ashavanning ruhi tamomiy tirikligi davomidagi kabi xushliq topadi.

4. - Uchinchi kecha uning ruhi qaerda orom oladi? SHunda Ahura Mazda dedi:

- Ashavanning ruhi o'z yostig'i ustidan joy oladi. "Ushtavad goh"ni kuylagancha istig'for aytadi:

"Afv bo'lsin unga!

Ahura Mazda o'z xohishi bilan kechirgan zotlarga avf bo'lsin!"

Bu tunda ashavanning ruhi tamomiy tirikligi davomida kabi xushliq topadi...

7. Uch kecha o'tgandan so'ng, long mahali ashavan erning ruhi o'zini go'yo giyohlar va xush bo'ylar qurshovida qolgandek xayol qiladi, tasavvurida choshtgoh sarzaminlaridan yoqimli hidlarni shamol uning dimog'iga eltgandek (bo'ladi). Bu bod shu qadar xushbo'yki, misoli yo'q.

8. Ashavan er xayolida go'yo bod bu yoqimli bo'yni uning dimog'iga keltirgandek (bo'ladi). SHunda o'z-o'ziga deydi:

Ushtavad goh - Zardusht yaratgan qo'shiqlarning ikkinchisi shunday nomlanadi.

CHoshtgoh - kunning yarrni. Zardushtiylik tasavvurida ilohiy farog'at, jannat manziilari

- Bu bod o'xshashi yo'q hidni mening dimog'imga qaerlardan eltmog'daykin?

9. Ana shu bod oqimi bilan ashavan erning dini sohibjamol qiz qiyofasida namoyon bo'ladi: sohibjamol porloq, bilaklari sutdek, qudratii, xush chehra, ko'kraklari bo'liq, harir vujud, ozoda va najoda, go'yo o'n besh yashar qiz. Qomati yaratilgan jamiyki xilqat xush qomatlaridan go'zalroq.

10. SHunda ashavan erning ruhi unga yuz buradi va so'raydi:

- Kimsan, ey sohibjamol? Ey, men hech qachon ko'rmagan mukammal xilqat, kimsan?

11. Uning dini javob beradi:

- Ey ezgu fikrli, ezgu so'zli, ezgu amalli va ezgu dinli javonmard!

Men sening diningman. Ashavan so'raydi:

- U holda qani seni ulug'vorliging, ezguliging, go'zalliging, xush bo'ylaring, qudrating, yovdan g'olibliging uchun sevgan zot?

12. Sohibjamol javob berdi:

- Ey ezgu fikrli, ezgu so'zli, ezgu amalli va ezgu din sohibi bo'lgan yigit!

U sensan meni ulug'vorligim, ezguligim, go'zalligim, xush bo'ylarim, qudratim, yovdan g'olibligim uchun sevgan zot.

13. Qachonki birov murdor yoqqanida, butlarga si-g'inganda, zulm qilganda, daraxtlarni kesganda, o'tirar-dingda goh'larni kuylarding, ezgu suvlar va Ahura Mazdaning Ozarini olqishiarding; yiroq-yovuqdan o'tib qolgan ashavan erni xushnud etarding.

14. Men suyumli edim, sen meni suyumliroq qilding. Go'zal edim, sen meni go'zalroq qilding. Dilbar edim, sen meni dilbarroq qilding. Baland poygohli edim, sen meni yana ham baland poygohli qilding.

15. SHu payt ashavan erning ruhi ezgu fikr poygohiga ilk qadamini qo'yadi. Ikkinchi qadamini ezgu so'z

Goh - qo'shiq.

poygohiga qo'yadi. Uchinchi qadamini ezgu amal poygohiga qo'yadi va nihoyat to'rtinchi qadamini bepoyon farog'at poygohi bo'lgan Aniyronga qo'yadi.

16. SHundan so'ng burunroq dunyoni lark etgan bir ashavan mard unga yuz buradi va so'raydi:

- Ey ashavan!

Tiriklikni qanday qilib tark aylading?

- Ey ashavan!

Qanday qilib, jonvorlar va orzu-istaklarga to'la uyingni tashlab kelding?

Qanday qilib astumand (moddiy) olamdan miynu olamiga yetishding?

Qanday qilib dahshatlarga to'la olamdan abadiyat mulkiga kirding?

Bu mangulik saodat senga qanday tuyulayapti?

17. SHu chog' Ahura Mazda deydi:

- G'oyat og'ir, mashaqqatli va dahshatli yo'llarni bosgan, running tanadan judo bo'lish mashaqqatini chekkan odamdan hech narsa so'rama.

18. Keyin ashavan erga zarimaya1 moyini keltirishadi.

Ezgu fikrli, ezgu so'zli, ezgu amalli va ezgu din sohibi bo'lgan yigitga o'limidan so'ng shunday nasiba bor.

G'oyat ezgu fikrli, g'oyat ezgu so'zli, g'oyat ezgu amalli, oqila va eriga itoatkor ashavan ayollarga o'limidan so'ng shunday nasiba bor.

Zarimaya moyi - lazzatli, xushbo'y, g'oyat yoqimli moy bo'lib. behislit ne'mati hisoblanadi. U parhezkorlar va ashavanlarning ruhi jannatga doxil bo'lgandan so'ng ularga beriladi.

UCHINCHI FARGARD

Zardusht Ahura Mazdadan yovuz durvand kimsa vafotidan keyin uch kecha davomida uning ruhi kechiradigan hodisalar haqida so'rarkan, Ahura Mazda Zardushtga javoban yovuz ruh uch tun davomida sargashta va parisnon bo'lishi va gohlardan ushbu parchani kuylashi haqida gapirib beradi:

"Ey Ahura Mazda! Qayoqqa bosh uray? Qayoqqa yuz buray?"

Uch kechadan keyin, long mahali durvand erning ruhi go'yo qor va muzliklarga parchinlangandek bo'ladi. Iflos hid va noxush bo'y uni qurshab oladi. Uning nazarida badbo'y bod apoxtar (do'zax) sarzaminlaridan unga tomon esmoqda. Yovuz durvand o'zidan so'raydi:

- Bu qanday badbo'y bodki, men uni hech qachon his qilmaganman?

SHunda shamol oqimida uning dini ta'viya, gunohkor, chirkin, bukri eng palid xrafsastalardan battar, jamiki yaratilmish xilqatdan tuban bir xotin qiyofasida namoyon bo'ladi. Durvand ruhi undan so'raydi:

- Kimsan sen, ey osiy? Men sendan-da battarinroq kimsani ko'rganim yo'q.

Xotin unga shunday javob beradi:

- Ey qabih fikrli, qabih so'zli, qabih amalli! Men sening amalingman. Sen tufayli men ko'rib turganing-dek, gunohkor, tuban, chirkin, churuk, badbo'y va shi-kastaman, Sen boshqa birovlar, ilohlar sha'nini kuylayotgan, suv, olov, giyoh va boshqa ezgu yaratilmish xilqatni e'zozlayotgan chog'da Ahriman va devlarni xushnud etarding. Sen kimsaning o'zgalarga madad qo'lini cho'zayotganini, uzoq-yaqindan kelgan ashavanga panoh berib, mehmonnavozlik qilayotganini ko'rib turarding, biroq ko'zlaring va ko'ngling torligi uchun eshigingni ularning yuziga tambalarding.

Nopisand edim, nopisandroq gilding. Dahshatli edim, dahshatliroq gilding. Irkit edim, irkitroq qilding.

Men apoxtarda (do'zax) edim. Biroq sen o'z qabih fikr, qabih so'z, qabih amaling bilan undan-da tubanroqqa tashlading.

Gumrohlar - Ahrimanning amriga bo'ysunganlar - menga nafrat o'qiydilar.

SHu chog' durvand erning ruhi yomon andisha poy-gohiga ilk qadamini qo'yadi; ikkinchi qadamida yomon so'z poygohiga kiradi; uchinchi qadamida yomon amal poygohiga doxil bo'ladi. To'rtinchi qadamda poyonsiz zimiston saroyi - do'zaxga tushib ketadi.

SHu chog' burunroq tiriklikni tark qilgan durvand er undan so'raydi:

- Ey, durvand!

Qanday qilib dahshatlar olamidan abadiyat mulkiga kelding?

Bu manguilik azob senga qanday tuyulmoqda? SHunda Ahriman deydi:

- G'oyat og'ir, mashaqqatli va dahshatli yo'llarni bosib o'tgan, ruhning tanadan chiqishdek azobini bosh-dan kechirgan kimsadan hech narsa so'rama!

SHundan keyin unga zahar keltiradilar. Yomon fikrli, yomon so'zli, yomon amalli va yomon din sohibining nasibasi shudir.

Juda yomon fikrli, juda yomon so'zli, juda yomon amalli, bilimsiz va eriga sarkashlik qiluvchi durvand xotinning nasibasi shudir.

O'RXUN-ENASOY OBIDALARI

O'rta Osiyo qadimdan ma'rifat-madaniyat o'choqlaridan biri sifatida shuhrat qozonganini siz tarixdan, adabiyotdan yaxshi bilasiz. O'tmishning ko'plab mada-niy yodgorliklari yozma va og'zaki manbalar orqali bizgacha yetib kelgan. O'rxun-Enasoy yodgorliklari shunday qadriyatlardan hisoblanib, u 6-8 asr hayotini o'zida aks ettirgan. Mazkur obidalar O'rxun, Enasoy daryolari qirg'oqlaridan topilgani uchun "O'rxun-Enasoy yodgorliklari" nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu yodgorliklar toshlarga o'yib yozilgani bois "tosh bitiklar" deb ham yuritiladi.

Bilga xoqon, Kultegin, To'nyuquq va boshqa yodnoma tosh bitiklar qadimiy yozma badiiyat namunalarini bo'lib, ularda tarixiy voqealar, hayot haqiqati o'sha davr nuqtayi nazari bilan aks ettirilgan. Ularda turkiy elatlarning mamlakat mustaqilligi, el-yurt ozodligi uchun chet bosqinchilarga qarshi qahramonona kurashganliklari, turk xoqonligining paydo bo'lishi, turkiy qavmlarning urf-odatlarini, rasm-rusumlari, kasb-korlari haqida qiziqarli hamda qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Masalan: Turk xoqonligi tarixi haqida Kultegin bitiktoshida shunday deyiladi: "Yuqorida ko'k osmon, ostida qora yer qilinganda ikkisining o'rtasida inson bolalari yaratilgan. Inson bolalari ustidan ota-bobo'l Bumin xoqon va Istamin xoqon o'rnashganlar. O'rnashib, turk xalqining davlatini, qonun va qoidalarini boshqarganlar".

O'rxun-Enasoy - hozirgi Rossiya hududidagi Yenisey daryosi va joy nomi.

Xoqon - O'rta asr turkiy xalqlardagi yirik davlat boshliqla-rining unvoni va shu unvonni olgan shaxs; ulug' xon.

Mazkur fikr mag'zida tarixiy haqiqat mayjud bo'lib, kuchli va jasur urug'boshisi Ashinning o'g'li Bumin turk xoqonligiga asos solgan. Kultegin bitigi muallifi Yo'llug' tegin bu fikrni asoslab, Bumin va Istamin turk davlati-ning asoschilari, ular taxtga o'urgach, to'rt tarafdagi xalqni birlashtirib qudratli davlat barpo etganlar, deydi. Keyinchalik turkiy xalqlarning qat'iyatsizligi bois Turk xoqonligi Tabg'ach (Xitoy) davlatiga bo'ysundirilgan, yigitlar qul qilingan. To'nyuquq ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonning maslahatchisi, sarkardasi bo'lgan. Bitiktosh uning sharafiga yozilgan. To'nyuquq bitigi uning hayotligida - 712-716-yillarda uning o'zi tomonidan toshga o'yib yozdirilgan.

Bitiktoshda turkiylarning dushman qabilalariga qarshi kurashi, To'nyuquqning bu kurashlarda ko'rsatgan qahramonliklari hikoya qilinadi. Toshbitik To'nyuquqning Tabg'ach elida tarbiya topganligi, turkiylarning tab-g'achlarga qaram ekanligini hikoya qilish bilan boshlanadi. "Bilga (dono) To'nyuquq - men o'zim, Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi..." To'nyuquqning bu xabari haqida N. Rahmonovning "Turk xoqonligi" risolasida shunday tarixiy voqea keltiriladi: "To'nyuquq turk zodagonlarining Tabg'ach imperatori saroyida garov sifatida ushlab turilgan o'g'illaridan biri edi. Bundaylarga ular xitoycha nom berar, xitoycha o'qitar va xitoyparastlik ruhida tarbiya qilar edilar. To'nyuquqning xitoycha nomi Yuanchjen ham xitoyparastlik sabab qo'yilgan edi. Yuanchjen "To'nyuquq" so'zining aynan tarjimasi bo'lib, "to'ng'ich javhar" degan ma'noni bildiradi". (N. Rahmonov. Turk xoqonligi. Xalq merosi, 1993.)

To'nyuquq Xitoyda tutqunlikda, zindonlarda yotadi, keyinchalik imperator saroyida ishonch qozonadi. U Xitoy imperiyasiga qarshi bosh ko'targan Qutlug' tomonga o'tib uning maslahatchisiga aylanadi.

To'nyuquq bitiktoshida Vatan tushunchasi, vatanparvarlik va erk g'oyalari asosiy o'rin tutadi. To'nyuquq xalqning, vatanning haqiqiy, asl o'g'loni sifatida gavdalanadi. U turk xalqini tabg'achlar asoratidan qutqarish uchun astoydil kurashadi.

Xalq o'z erkini himoya qilmasa, u og'ir fojialarga, hatto yo'qlikka yuz tutishi mumkinligi yodnomada shunday tasvirlanadi: "Xoningni qo'yib taslim bo'lding. SHuning uchun tangri "o'!" degan shekilli, turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi. O'z xonini qo'yib Tabg'ach xoqoniga sajda qilgani tangriga ham xush kelmadi. Ularni har tomonga tarqatib yubordi. Turk xalqi yerida biror ulug' qolmadi, CHakalak orasida qolgani yetti yuz nafar bo'ldi".

To'nyuquq turk xalqi fojiasi, alam-qayg'ularini ko'rар ekan, ota-bobolari asos solgan turk xoqonligini tiklash bilangina erkinlikka erishish mumkin deb hisoblaydi va yetti yuz sonli askar bilan ko'p sonli dushmanga qarshi kurashadi. Xalqni nihoyatda og'ir vaziyatdan olib chiqadi. To'nyuquq - mard, dovyurak sarkarda va dono maslahatchi, kerak bo'lganda xalqni birlashtira oladigan jasoratli boshliq sifatida namoyon bo'ladi va "SHad" (Turk xoqonligida oliy darajadagi unvon) unvonini oladi. To'nyuquqda tushkunlik, qo'rqqoqlik mutlaqo yo'q. Unda o'ziga, xalqiga mustahkam ishonch bor. SHuning uchun u doimo g'alabaga erishadi.

Bitiktoshlar badiiy jihatdan ham qimmatli. Unda xalq og'zaki ijodining hikmat, maqol, o'gitlari ko'plab keltiriladi. Masalan, "Yupqa yig'in tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig'in uzishga oson emish", "Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish" yoki "G'am o'z uyingda" kabi maqollar, "Vatan mustaqilligi uchun jon kuydirish hammaning burchi, beparvolik yomon oqibatlariga olib keladi" singari o'gitlar bitikni o'qishli va ta'sirchan etgan.

Bitiktoshlar SHimoliy Mo'g'ulistondan topilgan bo'lib, hozir ham o'sha yerda saqlanadi.

Hurmatli o'quvchi! Biz sizga bu bitiklardan keltirilgan namunalarning, afsuski, mazmunini o'rganishga taqdim etmoqdamiz. Mana shu mazmunni yaxshilab uqib olish sizda O'zlikning shakllanishiga, milliy iftixor hissi, farzandlik g'ururi, o'zbeklik faxri tuyg'ularining kurtak otishiga ko'maklashadi, deb umid qilamiz. Siz ham bu bitiklarga shunday niyat bilan yondashing. O'zbek millati alohida Sizlardan tashkil topishini unut-mang. Bilasizki, Odamning shakllanishi oson kechadigan jarayon emas. Qiyinchilik bilan, mashaqqatli mehnat bilan o'zlashtirilgan bilim insonga yuqadi, ko'nglida iz qoldiradi. Bu iz SHaxs shakllanishida, albatta, o'z ta'sirini ko'rsatadi.

TO'NYUQUQ BITIGI

(Mazmuni)

Dono To'nyuquq - men o'zim, Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi. Turk xalqi o'zining xoni bilan bo'lmay, Tabg'ach xoqonligiga qo'shildi, xonlik bo'ldi. O'z xonini qo'yib, yana Tabg'ach xoqonligiga qo'shildi. Tangri shunday degan ekan: Xon berdim. Xoningni qo'yib taslim bo'lding. Tabg'achga taslim bo'lgani uchun tangri "o'" degan shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi. Ichkari-yu tashqarida qolgani to'planib yetti yuzta bo'ldi, ikki qismi otliq, bir qismi yayov edi. Yetti yuz kishini uyushtira-digan boshlig'i shad edi. Unvon ol, dedi. Unvon oladigan men edim - Bilga To'nyuquq. Xoqonni ham qo'lga olayin, dedim, so'ngra o'yladim: oriq va semiz buqani (birov) tezagidan bilsa, birov semiz buqani oriq buqadan ajrata olmas emish. SHundan so'ng Tangri bilim bergani uchun faqat o'zim xoqonni qo'lga oldim. Dono To'nyuquq bo'yla bag'a tarxon (To'nyuquqning unvoni) Eltarish xoqon birga bo'lib, janubda Tabg'achni, SHarqda (SHarqiy) Xitoyni, SHimolda o'g'uzni ko'plab o'ldirdi. Allomasi, chovushi (shuhratlisi) men o'zimgina edim, CHug'ay (hozirgi Inshan) kuzni (tog'ning quyosh tushmaydigan tomonini) va Qoraqumni manzil qilib olgan edik. U yerda kiyik, quyon yeb turar edik. Xalqning tomog'i to'q edi. Dushmanimiz atrofga qanotini yetkazdi. Biz shay edik. SHunday turar (yashar) erk ahli. O'g'uzdan o'shanda kuzatuvchi keldi. Kuzatuvchining gaplari shunday: "To'quz o'g'uz xalqi ustiga bir xoqon hukrnron. U Tabg'achga Kuni Sangunni yuborib-di. Xitoyga To'ngra Semni yuboribdi. Ularga shunday gap yuboribdi: Turk xalqi yurgan emish, Xoqoni bahodir

ekan, maslahatchisi alloma ekan. O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni Tabg'achni o.'ldirajak ekan, deyman SHimolda Xitoyni o.'ldirajak, u meni, o'g'uzni ham o.'ldirajak, deyman. Tabg'ach, sen o'ngdan, hujum qil! Xitoy, oldidan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. Turk sir xalqi yerida boshqa ega yurmasin. Eplasad o'sha egani yo'q qilaylik, deyman". Bu gapni eshitib, tunlar uyquq keimadi. Kunduz o'tirgim kelmadi. Undan so'ng xoqonimga iltimos qildim: Tabg'ach, O'g'uz, Xitoy - bu uchovi hujum qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudining ichi-tashini, mol-u jonini topshirgan kishiday bo'lamiz. Yupqa yig'in (to'da) tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig'in uzishga oson emish. Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish. Ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish. SHarqda Xitoydan, janubda Tabg'achdan, g'arbda Qurdandan, shimolda O'g'uzdan himoyalani uchun ikki-uch ming lashkarimiz bor. Bundan boshqa keladiganimiz yo'q. SHunday (hujum boshlaylik) deb iltimos qildim. Xoqonim men dono To'nyuquqning arzini eshitdi. Ko'nglingga qarab yo'l tut, dedi. Ko'k o'ng (daryosi)ni yuqorilab, O'tukan (tog'ining) yish (yon bag'ri)ga tomon yo'l oldim. Inigak ko'li bo'yiga To'g'la (daryosi) tomonidan O'g'uz keldi. Ularning lashkari uch ming ekan, biz ikki ming edik. Urushdik, tangri yorliqadi, qochirdik, daryo-ga tushdi. Qochganlar yo'lda yana o'ldi. SHundan keyin O'g'uz ko'plab taslim bo'lib keldi. Men o'zim turk xalqini O'tukan yeriga (boshlab) keltirdim. Bilga To'nyuquq O'tukan yeriga qo'nibdi deb eshitib, janubdagi, shimoldagi xalq keldi. Biz ikki ming edik, ikki qo'shin bo'ldi. Turk xalqi yer yuziga o'rnashgandan beri, Turk xoqoni taxtga o'rnashgandan beri SHantung shahriga, dengiz, daryoga yetmagan edi. Xoqonimga arz qilib, (u tomonga) lashkar tortdim.

(Xalqimni) SHantung shahriga, dengiz, daryoga yetkazdim, yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi. Dushmanning uyqusi harom bo'lib, cho'l-biyobonda yotib qoldi. Tabg'ach xoqoni dushmanimiz edi. O'n o'q (qabilasi) xoqoni ham dushmanimiz edi. Undan ko'proq qirg'izning qudratli xoqoni dushmanimiz bo'ldi. Uch xoqon: "Oltin yish (joyning nomi) ustiga talon solaylik, deb maslahat qilishibdi. (So'ng) SHarqqa, Turk xoqoniga lashkar tortaylik, unga qarshi lashkar tortmasak, agar u g'azablansa, bizni yo'q qiladi, deпти. Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan, qachon g'azablansa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovimiz yopirilib hujum qilaylik, uni yo'qotaylik, deпти. (SHunda) Turgash (qabilasining xoqoni bunday deпти: "Mening xalqim u yerda bo'ladi. (SHunda) Turk xalqi yana hayajonda (qoladi), deпти. O'g'uzi yana parokanda, deпти. Bu gapini eshitib tunlari uyquq, kunduzlari o'tirgim kelmas edi. SHunday o'yladim: Tabg'ach, o'n o'q, qirg'iz xoqon(lig)iga Ko'gman tog'idan oshib o'tib, hujum qilamiz.- SHuning uchun avval biz lashkar tortaylik, dedim.

Ko'gman (joyning nomi) yo'li bitta ekan. Yo'lni qor bosgan deb eshitib, bu yo'l bilan yursa yaramaydi, dedim. Yerchi (yo'l boshlovchi) surishtirdim. CHO'llik Az qabilasidan bir yigitni topdim. Az yerini u yaxshi bilar ekan, bir manzili bor ekan. Ani daryosi bo'ylab borilar ekan, o'sha yerda yotib, bir otlig' yo'l yurib boriladi, dedi. O'sha yo'l bilan yursa imkon bor deb o'yladim. Xoqonimga buni aytib, qo'shinni yo'lga soldim, "Otlantir!" - deb buyruq berdim. Oq tarmal (hozirgi Xua Kem) daryosini kechib o'tib, qo'shimcha qarorgoh qurishga ijozat berdim. Biroz dam olgach, otlanishga buyruq berdim, qorni yorib yuqoriga otni yetaklab, o'zimiz yayov yurib, daraxtlarga tayanib qo'shinni chiqardim. Oldindagi yigitlar ilgari lab, o'simlikJar bor dovondan oshdi, undan qiyalib pastga tushdik. O'n kun davomida biz yonlanma yo'llardan yurdik. To'siqni aylanib o'tdik. Yerchi ham yanglishib, bo'g'izlandi. Xoqon xafa bo'lib, otlarni choptiringlar, dedi.

- Ani daryosidan boraylik! - dedim. Daryo suvining quyi tomoniga yurdik. Lashkarni sanash uchun tushirdik. Otlarni o'tga boyladik. Keyin yana yo'lga tushdik. Kun ham, tun ham yelib bordik. Qirg'iz (qabi-lasi)ni uyquda bosdik. Biz lashkarimizning engagini (old qismini) jangga kiritdik. Qirg'iz xonining lashkari yig'ildi. Jang qildik, sanchdik, xoqonini o'ldirdik. Bizning xoqonga qirg'iz xalqi taslim bo'ldi, ta'zim qildi. Qaytdik. Yana Ko'gman (tog'i)ni aylanib o'tdik. Qir-g'izdan qaytganimizdan so'ng, Turgash xoqonidan kuzatuvchi keldi. Gapi shunday: "SHarqdan Turk xoqoniga qo'shin tortaylik, qo'shin tortmasak, u bizni yo'q qiladi. Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan, har qanday yo'l bilan bizni o'ldiradigan ko'rinadi", deпти. (Kuzatuvchi) Turgash xoqoni yo'lga chiqibdi. O'n o'q xalqning hammasi chiqibdi. Tabg'ach lashkari ham bor ekan, dedi. Bu gapni eshitib, xoqonim men uyga tushayin (borayin), dedi. Xotini vafot etgan edi. Uning marosimini o'tkazayin, dedi. (Siz qo'shin bilan boring, dedi. Oltin yishda o'rnashing, dedi. Lashkarboshi Inol xoqon, Tardush shad borsin, dedi. Dono To'nyuquqqa - menga aytdi: bu qo'shinni olib bor, (unga bosh bo'l), dedi. Karam-u g'azabni ko'nglingdagiday qil, men senga nima ham deyin, dedi. Dushman keladigan bo'lsa, bahodir yigitlarni yig' va dushmanni o'ldir. Kelmaydigan bo'lsa, til tutib ma'lumot olib tur, dedi.

Oltin yishda o'rnashdik. Uch kuzatuvchi kishi keldi, gapi bir: Xoqoni lashkar bilan yo'lga chiqqan, o'n o'q lashkari bilan bekam-u ko'st chiqqan, dedi. Yaris dashtida yig'ilamiz, degan. O'sha gapni eshitib, xoqonga u gapni jo'natdim: "Nima o'ylayin!" (Bunday) gapni olib qaytib keldi: "SHu yerda turing!" Borma, yaxshilab qorovul qo'y, dushmanga bostirib qo'yma! - debdi. Bo'gu xoqon menga shunday deb aytib yuboribdi. Bosh lashkarboshiga maxfiy gap yuboribdi: dono To'nyuquq hushyor, u o'zi biladi. Bu gapni eshitib, qo'shinni yo'lga soldim. Oltin yishning o'tib bo'lmas joyidan oshdik. Irtish daryosining o'tib bo'lmas joyidan kechib o'tdik, tunda to'xtamadik. Bo'luchuga tong otganda yetib keldik.

Bizning kuzatuvchilarimiz til tutib keltirdi. Gapi shunday: Yaris dashtida o'n tuman (yuz ming) lashkar yig'ildi. Bu gapni eshitib, beklar hammasi qaytaylik, pokiza uyat yaxshidir, dedilar. Men esa shunday deganman, men dono Tunyuquq: Oltin yishni oshib keldik, Irtish daryosini kechib keldik. Jangchilarning kelgani, qahramon, deganlar. Dushman sezmay qoldi. Tangri Umay (Umay - qadimgi turklarning onalik sifatiga ega bo'lgan xudosi) muqaddas yer-suv (Vatanni) dushmanni bosib (olish yo'li bilan) bergan ko'rinadi. Nega chekinamiz, dushmanni ko'p, o'zimizni oz deb nega qo'rqamiz. Qani bosaylik, hujum qilaylik, dedim. Hujum qildik, dushmanni tor-mor qildik. Ikkinchi kun keldi. Urushdik. Ularning qo'shini biznikidan ikki qanot yarrincha ortiq edi. Tangri yorlaqagani uchun, dushman ko'p deb biz qo'rqmadik, jang qildik. Tardush shadi ham O'n o'q xoqoni tomonida ishtirok qildi. Ularni ham tor-mor qildik, xoqoni, yabg'usi (bu ham harbiy unvon), shadi (ham) o'sha yerda o'ldirildi. Elliktacha yigitni tutdik va o'sha kechasiyoq har birini o'z xalqiga jo'natdik. U gapni eshitib o'n o'q

beklari, xalqi, hammasi bizga bosh egib keldi. Kelgan beklar, xalqdan ajrab, ozgina xalq qochgan edi. Biz lashkar tortdik, ularni quvdik. Inju o'g'uzni (Sirdaryoning qadimgi nomi) kechib Tinsi o'g'li (So'g'd podshosining unvon-laqabi) ketadigan Bangligak tog'ini oshib o'tib, Temir darvozagacha quvib bordik. O'sha yerdan qaytardik. Inal xoqonga arab va tuxor (arablarning ittifoqdoshi) hujum qildi. O'shanda dubulg'a kiygan so'g'doq xalqi hammasi keldi. O'sha kuni hujum qildi. Turk xalqi Temir darvozaga Tinsi o'g'li yotadigan toqqa yetdi, egasi yo'q ekan. U yerga men, dono To'nyuquq yetkazib borganim uchun sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipak hadsiz keltirdilar. Eltarish xoqon dono maslahatchisi qahramon bo'lgani uchun Tabg'achga qarshi o'n yetti marta urush qildi. Qitanilarga qarshi yetti marta urush qildi. O'g'uzga qarshi besh marta urush qildi. O'shanda maslahatchi ham, urushuvchi ham men o'zim edim. Eltarish xoqonga, Turk Bo'gu xoqonga, Turk Bilga xoqonga xizmat qildim, tun uxlamay, kunduz o'tirmay, qizil qonimni tugatib, qaro terim yugurtib, mehnatni, kuchni berdim. Men o'zim uzoqlarga bosqin uyushtirib turdim. Qo'ng'ir qo'y, oq otni katta qildim. Bosib olishga urinadigan dushmanni poymol qilar edim. Xoqonim bilan lashkar-lar tortdik, tangri yorlaqasin! Bu turk xalqiga qurolli dushmanni keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim. Eltarish xoqon muvaffaqiyat qozonmasa, unga qo'shilib men o'zim muvaffaqiyat qozonmasam, davlat ham, xalq ham yo'q bo'ladigan edi. Xoqom'm muvaffaqiyat qozon-gani uchun, men o'zim muvaffaqiyat qozonganim uchun davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi, o'zim chol bo'ldim, ulg'aydim.

Turk Bilga xoqon davlatida bu bitikni yozdirdim. Men Bilga To'nyuquq. Eltarish xoqon muvaffaqiyat qozonmasa edi, u bo'lmasa edi, men o'zim dono To'nyuquq, muvaffaqiyat qozonmasam edi, men bo'lmasam edi, Qapag'an xoqon boshliq Turk sir xalq yerida urug' ham, xalq ham, kishi ham bo'lmas edi, turk xalqi yerga xo'jayin ham bo'lmas edi.

Eltarish xoqon va dono To'nyuquq muvaffaqiyat qozongani uchun Qapag'an xoqon, Turk sir xalqi yurgan bu davlat yashab turibdi. Turk Bilga xoqon Turk sir xalqini tarbiyat qilib turibdi.

ILDIZNI BILISH O'ZLIKNI ANGLASHDIR

IMOM ISMOIL AL-BUXORIY

(810-870)

Rivoyat qilishlaricha, bir kuni Imom Buxoriyni boshqa shaharga ma'ruza uchun taklif qilib, uning qobiliyatini sinamoqchi bo'ladilar. Yuzta hadisni o'zgartirib, o'n kishiga bo'lib beradilar. Bitta-bittadan hadisni aytirib: "To'g'rimi?" deb so'raydilar. Imom Buxoriy: "Bilmayman", deb javob qiladi. SHu tariqa hamma hadisni buzib aytib, Buxoriydan "bilmadim" javobini oladilar. Hamma hadis aytib bo'lingach, Imom Buxoriy so'z boshlab, har bir kishining aytgan hadisini xuddi o'ziday qilib aytib, ketidan to'g'risini aytib beradi. SHu tariqa yuzta hadisni to'g'rilab aytib berganlaridan so'ng shahar ahli u kishining zehninga, xotirasiga lol qolgan ekan.

"Hadis ilmida amir ai-mo'miniyn" degan sharaflilik nomga sazovor bo'lgan Imom Ismoil al-Buxoriy milo-diy 810-yilda Buxoro shahrida tavallud topgan. Ismoil yoshligidayoq otasidan yetim qoladi va onasi tarbiyasida voyaga yetadi.

U tabiatan aql-idrokli, ziyarak, o'tkir zehni bo'lgan. O'n yoshidan arab tilini va hadislarni qunt bilan o'rgangan. Bilimga chanqoq, ilm-fanlarni o'rganishga havasi kuchli bo'lib, hadis ilmni alohida qunt bilan o'zlashtirgan. Manbalardan ma'lum bo'lishicha, u hadislarni hadis ilmi olimlari va rivoyatchilardan eshitgach, yodlab olavergan.

Imom al-Buxoriy o'n olti yoshida sayohatga chiqadi, Makka va Madinani ziyorat qiladi. O'z bilimni oshirish maqsadida Damashq, Qohira, Basra, Kufa, Bag'dod kabi ilm-fan markazlaridan hisoblangan yirik shaharlar-da bo'ladi. Hadis ilmi bilan birga fiqh ilmidan saboq oladi, yirik olimlar davrasida bahslarda ishtirok etadi, tohblarga dars beradi. Bunday bahs-munozaralar Buxoriy bilan at-Termiziy o'rtasida ham bo'lib, u ikki muhaddisning qizg'in ilmiy va ijodiy muloqotiga aylangan. Termiziy Buxoriy salohiyatini o'zidan yuqori qo'ygan.

Imom al-Buxoriy tinimsiz ishlagan, to'plagan hadislarini oqqa ko'chirgan. O'zining yozishicha, ko'pincha, hatto o'ning yorug'ida ham, qorong'i kechalarda sham yorug'ida ham kitob yozar ekan.

Muhaddis ko'plab shogirdlarga va ulamolarga hadis ilmidan saboq berdi. Buxoro amiri bilan o'rtalarida ixtilof chiqadi. Amir Buxoriyga odam yuborib, saroyga kelishini, bolalariga kitob o'qib berishini buyuradi. Biroq Buxoriy ilmni xor qilib hokimlar eshigiga borishni istamaydi. "Ilm izlab bormaydi, ilmni izlab keladilar", - deydi. Bu gapdan darg'azab bo'lgan amir uni Buxorodan badarg'a qiladi. SHundan so'ng Buxoriy umrining oxirigacha Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog'ida yashaydi va og'ir dardga chalilib, 870-yili shu yerda vafot etadi.

Ma'lum bo'lishicha, livanlik shayx Nadim al-Jisr 1956-yili sobiq Sovet Ittifoqini ziyorat qilishga taklif etiladi. Nadim al-Jisr eng avval safarni Imom al-Buxoriy maqbarasi ziyoratidan boshlamoqchi ekanini aytadi. Biroq moskvaiklar Buxoriy haqida hech narsa bilmadilar. Mehmon bir hafta xonasidan chiqmaydi. Bu vaqt Imom al-Buxoriy shaxsi, maqbarasining qaerdaligi va ahvolini aniqlashga ketadi. Maqbara mehmon ziyorat qiladigan darajada emasligi, yonidagi masjid esa om-borxonaga aylantirilgani ayon bo'ladi.

Yodgorlikni tezkor ta'mirlash va epaqaga keltirish uchun vaqtdan yutish maqsadida mehmonni Moskvadan Toshkentga poezdda olib keladilar. Maqbaraga esa yarim tunda olib boradilar. Boisi - Xartang qishlog'i hali elektrlashtirilmagan ekan. Nadim al-Jisr unga peshvoz chiqqanlar orasidan o'tib, maqbarani tiz cho'kkancha tavof etib, shu alfozda ertasi peshingacha Qur'on tilovat etadi. lining ko'zlaridan tinmay yosh oqar, hamma bu manzaradan hayratga tushgan ekan.

O'sha voqeaning shohidi Z. Boboxonovning e'tirof etishicha, SHayx Nadim al-Jisr Imom al-Buxoriy qabri va uning atrofidagi tuprog'ini vazniga teng oltin baro-barida sotib olish istagini o'tinib bayon qilgan ekan. Mustaqillik sharofati bilan

qadriyatlarimiz tiklandi, shular qatorida muqaddas qadamjolar ham ta'mirlandi. Hozir Imom al-Buxoriyning qabri atrofida katta me'-moriy majmua barpo etilgan va u musulmonlarning ziyoratgohiga aylantirilgan.

Imom al-Buxoriydan bizga katta, boy va qimmatli meros - yigirmadan ziyod ilmiy asar yetib kelgan. Ular orasida "Al jomi' as-sahih" ("Ishonchli to'plam") va "Al-adab al-mufrad" ("Adab durdonalari") asarlari, avniqsa, ahamiyatlidir.

Hurmatli o'quvchi! Siz 5-smfda al-Buxoriyning "Al jomi' as-sahih" ("Ishonchli to'plam") asaridan namunalar o'rgangan edingiz. Endi uning "Al-adab al-mufrad" ("Adab durdonalari") asari bilan tanishasiz.

AL-ADAB AL-MUFRAD (Asardan namunalar)

Bismillahir rohmanir rohiym!

2-hadis. Abdulloh ibn Umar (roziyollohu anhu)dan rivoyat qilinadi: "Alloh Taoloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning g'azabiga bog'liqdir", dedilar".

3-hadis. Musoviya ibn Hayyida (roziyollohu anhu) aytdilar: "Rasulullohdan: "Ey Rasululloh, men yaxshiligimni kimga qilsam bo'ladi?" deb so'radim. "Onangga", dedilar. Men shu savolimni uch marotaba qaytarsan ham, Rasululloh: "Onangga", deyaverdilar. To'rtinchi marotaba so'raganimda: "Otangga va yaqin bo'lgan qarindoshlaringga", dedilar".

Ota-ona haqini ado qilish haqida

11-hadis. Abu Burda ibn Abu Musa al-Ash'ariyning aytishlaricha, Abdulloh ibn Umar bir yamanlik odam o'z onasini opichlab, xonayi Ka'bani tavof qildirib yur-ganini ko'rdilar. U odam quyidagi baytni ohang bilan o'qirdi:

Onaizorim uchun bo'ynimni eggan tevaman,

Tevaga mingan onam horsalar ham men charchamam.

U shuni o'qib turib, Abdullohga qaradi-da: "Ey Abdulloh ibn Umar, mana shu xizmatim bilan men onamning haqini ado qila oldimmi", deb so'radi. "Yo'q, bu xizmatim seni tug'ish vaqtida onangni tutgan to'lg'oqlarning bittasiga ham barobar emas", dedi. Keyin Abdulloh ibn Umar xonayi Ka'bani tavof qildilar va maqomi Ibrohimga borib, ikki rakat namoz o'qib olib, menga qarab: "Ey Abu Musa al-Ash'ariyning o'g'li! Mana shu yerda o'qiladigan ikki rakat namoz o'zidan ilgari gunohlarga kafforat (tovon) bo'ladi", dedilar".

13-hadis. Abdulloh ibn Amr ibn al-Os (roziyollohu anhu) aytdilar: "Bir kishi Rasululloh huzurlariga hijrat qilmoq uchun bay'at etishga keldi. Ammo ota-onasi uning ketishiga rozi bo'lmay, xafalikdan yig'lab qolgan edilar. SHunda Rasululloh: "Sen hozir ota-onang oldiga bor! Hijrat qilaman, deb ularni xafa qilganingdek, endi hijrat qilmaydigan bo'ldim, deb ularni xursand qil", dedilar".

Ota-ona keksaygan vaqtida xizmatlarini qilib, duolarini olmasdan jannatga kira olmagan kishi haqida

21-hadis. Abu Hurayra aytdilar: "Rasululloh: "Xor bo'lsin, xor bo'lsin, xor bo'lsin!" deb o'n marotaba tak-ror qildilar. SHunda sahobalar: "Yo Rasululloh, kimni aytyapsiz?" deb so'rashdi. Rasululloh: "Ota-onasining ikkalasi yoxud bittalari keksayib qolgan vaqtida (ularni rozi qilmay) o'zini do'zaxga tushishga muhtalo qilgan kishini", dedilar".

Ota-onasini rozi qilgan kishining umri uzoq bo'lishi haqida

22-hadis. Ma'oz al-Juhaniy (roziyollohu anhu) aytdilar: "Rasululloh: "Kim ota-onasini rozi qilsa, unga tubo (jannatlardan biri) nasib bo'lib, Alloh Taolo uning umrini ham ziyoda qiladi", dedilar".

Ota-onaning duosi haqida

32-hadis. Abu Hurayra aytdilar: "Rasululloh: "Uch toifa kishilarning duosi hech shubhasiz Alloh Taolo qoshida maqbuldir: mazlum kishining duosi, musofir-ning duosi, ota-onaning duosi", deganlar".

Boshqa erga tegmay, bolalarining tarbiyatidagi mashaqqatlarga sabr etgan xotinning fazilati

140-hadis. Avf ibn Molik Rasulullohdan rivoyat qiladilar: "Rasululloh: "Eridan beva qolib, bolalarni tar-biyat qilishda sabr etgan va turli mashaqqatlarga uchraganidan rangi sarg'ayib ketgan xotin bilan jannatda shunday bo'lamiz", deb ikki barmoqlarini bir-biriga jips qilib ko'rsatdilar".

Kishilar o'rtasidagi o'zaro muhabbat haqida

260-hadis. Abu Hurayra aytdilar: "Rasululloh: "Mening nafsım qo'lida bo'lgan zot nomi bilan qasamyod qilaman, sizlar musulmoni komil bo'lmaguningizcha jannatga kira olmasiz. Musulmoni komil bo'lishi-ningiz uchun bir-birlaringizga muhabbat qo'yog'ingiz shan. O'nalaringizda muhabbat paydo bo'lishi uchun salomni oshkora beringiz va bir-biringizga jahl qilishdan saqlaningiz, chunki jahl tarashlaguvchidir, ya'ni u sochni tarashlamaydi, balki dinni tarashlaydi", dedilar".

Ko'ngillar yaqin bo'lishi haqida

261-hadis. Abdulloh ibn Amr al-Osdan rivoyat qilindi, u kishi aytdilar: "Rasululloh: "Ikki mo'min banda bir-birin ko'rmay turib, ularning ruhlari bir kunlik yo'lda uchrashadi", dedilar".

Ko'ngil saxiyligi haqida

276-hadis. Abu Hurayra Rasulullohdan rivoyat qiladilar: "Rasululloh: "Boylik moling ko'pligi bilan emas, balki (chin) boylik nafs'ning boyligidir", deganlar".

Kimki erta bilan o'z oilasi ichida tinch va sog'-salomat bo'lib tursa, degan hadis haqida

300-hadis. Ubaydulloh ibn Muhsan al-Ansoriy (roziyollohu anhu) aytadilar: "Rasululloh (sallollohu alayhi va sallam): "Kimki o'z oilasi ichida tinch, tani sog' bo'lib tursa va oldida shu kuniga yetarlik taomi bo'lsa, u odamga go'yo butun dunyo berilgan hisoblanadi", dedilar".

Alloh taolodan axloqini yaxshi qilishni so'ragan kishi to'g'risida

307-hadis. Abdulloh ibn Amr aytadilar: "Rasululloh ko'pincha: "Ey rabbim! Men sendan tan sog'ligini, nafsning yomon yo'llarga boshlashdan saqlanishni, o'zingga va xalqlaringga ishonchli bo'lishni, yaxshi axloqli bo'lish va taqdirga rozi bo'lishga muvassar qilishingni so'rayman", deb duo qilar edilar".

Musulmon kishining boshqa odamlar bilan so'kishishmog'i fosiqlik alomatidir

429-hadis. Sa'id ibn Molikdan rivoyat qilinadi: "Rasululloh ko'pincha: "Musulmon kishining so'kishishmog'i fosiqlikdir", derdilar".

431-hadis. Abdulloh ibn Mas'uddan rivoyat qilinadi: "Rasululloh: "Musulmon kishining so'kishishmog'i fosiqlik va birovni o'ldirmog'i kufrdir", dedilar".

Muloyim bo'lish haqida

469-hadis. Hazrati Oysha aytdilar: "Men o'jar, bo'yin bermaydigan tevaga mingan edim, Rasululloh uni urganimni ko'rib: "Muloyim bo'l, kimda muloyimlik bo'lsa, husn va kamolotga erishadi va kimda muloyimlik xislati bo'lmasa, u aybli va nuqsonli bo'ladi", dedilar".

470-hadis. Abu Hurayra aytdilar: "Rasululloh: "O'ta baxillik va mol-mulkka hirs qo'yishdan saqlaning, chunki baxillik sizdan ilgari o'tgan kishilarni halok qilgan. SHu baxilliklari tufayli ular bir-birlarining qonini to'kkan va qarindoshhknii uzib qo'yishgan. Birovga zulm qilishlik qiyomat kuni zolimni qorong'ulikka tushiradi", dedilar".

NAZARIY MA'LUMOT

Hadis haqida

"Hadis" va "sunnat" so'zlari Janob payg'ambarimizning aytganlari, fe'l-atvorlari, axloqlari, taqirlari va payg'ambarlikka qadar bo'lgan hamda payg'ambarlik yillaridagi siyratlarini, ya'ni hayot yo'llarini anglatadi. Rasululloh sallollohu alayhi va sallamning turli sharoitlarda shariat ahkomlariga old aytgan so'zlari ham hadisdir. Hadislar Janob payg'ambarimiz hayotliklarida jamlangan emas. CHunki Janob Rasululloh sahobalarga (atrofidagi yaqinlariga): "Mendan Qur'oni karimdan bo'lak hech narsani yozib olmanglar!" der ekanlar. Faqat ayrim sahobalarga o'z shaxsiy maqsadlari uchun hadislarni qayd qilib borishga ijozat bergan ekanlar.

Oradan malum yillar o'tgach milliy-siyosiy ixtiloflar, o'z qarashlariga foyda keltirish maqsadida payg'ambarimiz nomidan yolg'on hadislar to'qish, amir va hokimlarga xushomadgo'ylik oqibatida ko'plab ishonarsiz hadislar yuzaga kelgan. Ana shunday bir sharoitda o'zi-ning butun bilim va hayotini to'g'ri hadislarni aniqlab, jamlashga sarflagan kishilardan bin xalifa Umar bo'lganlar. Hadis ilmi bilan shug'ullangan kishilarni muhaddislar deb ataganlar. Movarounnahrda birinchi bo'lib hadis to'plamini jamlagan muhaddis - Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziydirlar. Undan tashqari al-Buxoriyigacha o'nta olim hadis ilmi bilan shug'ullangan. Imom Buxoriyning "Al-Jomi' as-sahih" ("ishonarli to'plam") kitobi - to'rt jilddan iborat hadislar to'plami boshqa to'plamlar orasida eng ishonarli va mukammali hisoblanadi. Bundan tashqari uning hadis ilmiga bag'ishlangan o'ndan ortiq asariari mavjud.

AHMAD YaSSAVIY

Etti yoshda Arslonbobg'a qildim salom:

Haq Mustafo omonatin qiling in'om.

O'shal vaqtda ming bir zikrin qildim tamom,

Nafsim o'lub lomakonga oshdim mano.

Ahmad Yassaviy

Tarixda shunday zotlar o'tishganki, ular o'zlarini, o'zliklarini anglab yetish uchun inson kim, uning asli qaerdan, dunyoga nima uchun kelgan, nima uchun yashaydi va qaerga ketadi kabi savollarga javob axtarganlar va har birlari bu haqiqatga yetishish uchun o'z yo'llarini (tariqatlarini) kashf etganlar. SHunday muborak zotlardan biri Ahmad Yassaviy edi.

Nafs - yemak-ichmak, mol-mulkka hirs qo'yish.

Lomakon - zamon va makondan tashqari, makonsiz, ya'ni xudoning huzur

Rivoyat qilinishicha, payg'ambarimiz sahobalari bilan xurmo yeb, suhbatlashib o'tirganlarida ularga qarab: "Qay biringiz mana bu omonatimni kelgusi izdoshlarimizga yetkazgaysiz?" deb so'raydilar. Bu vazifani bajarishni Arslonbob (Bob, bobo - ulug' mashoyix, shayx, pir, valiy) o'z zimmasiga olishini bildiribdi. SHunda payg'ambar alayhissalom unga bir xurmo beribdilar va: "Mendan keyin Ahmad ismli bir bola dunyoga keladi. Siz, albatta, uni izlab toping va unga bu xurmoni bering, u ummatimda islom dinini quvvatlantiruvchi eng yetuk kishi bo'ladi", degan ekanlar. Hazrati payg'ambarning duoi barokati ila Arslonbob uzoq umr ko'ribdi va omonatni topshirish uchun ko'p yurtlarni kezib chiqibdi. Ahmadning otasi vafot etgan yili Turkistonga kelib, payg'ambarimiz tavsiflagan bolani ko'ribdi va unga salom beribdi. Salomga alik olgach, bola Arslonbobga qarab: "Bobo, omonatimni bering", deb so'rabdi. Arslonbob nogahoniy savoldan shoshib qolib, undan: "Ey valiy, sen buni qaydin bilursan", deb so'rabdi. "Olloh bildirdi", deb javob beribdi bola. Payg'ambar alayhissalom omonatiarini egasiga topshir-gach, Arslonbob Olloh huzuriga rixlat qilgan ekanlar.

Har kimga ham nasib etavermaydigan bunday sharaf Olloh oshig'i bo'lmish zotlargagina karomat qilinadi. Ahmad Yassaviy hayoti va ijodiga nazar solsak, rivoyat va she'rdagi karomat ayon bo'lganday bo'ladi.

"Turkiston mulkining shayxul mashoyixi" (Navoiy, "Nasoyim ul-muhabbat") Ahmad Yassaviy Qozog'istonning Sayram viloyatida ma'rifat va javonmardlikka ixlosi baland bo'lgan eng nufuzli Ibrohim ota oilasida 1041-yilda tug'ilgan. Onasi Muso shayxning qizi Oysha xotun edi. Ahmad ota-onasidan juda erta judo bo'ladi. Yetti yoshida Yassiga borib birinchi ma'naviy ustoz Arslonbob bilan uchrashadi va ilk saboqni undan oladi. Arslonbobning da'vati bilan Buxoroga boradi. O'sha paytlar

Buxoro ilm-ma'rifatning nufuzli markazlaridan bo'lib, u yerda Ahmad Yassaviy, eng avvalo, diniy va tasavvufiy ilm sirlarini o'rganishga kirishadi. Arab, fors tillarini o'rganadi. Ahmad Yassaviy hayotidagi eng muhim voqea mashhur mutasavvuf olim shayx Yusuf Hamadoniy bilan uchrashgani va unga murid tushgani bo'ldi. Yassaviy tezda shayxning e'tiborini qozonadi, undan olgan ilmlari bilan komillik martabasiga erishadi. SHundan so'ng Turkiston sari yuzlanadi va yangi bir tariqatga asos soladi. Bu tariqat turkiy xalqlar orasida "Yassaviya tariqati" nomi bilan shuhrat qozondi.

Yassaviy tariqati ilk marta turkiy tilda talqin etilgan-ligi, islom dini va uning muqaddas kitobi Qur'onni baland rutbada tutganligi, fors tilidagi tasavvuf tajribalaridan foydalanganligi, shuningdek, turkiy axloq e'tiqod va ishonchni aks ettirganligi bilan boshqa tariqatlardan farq qiladi. Yassaviy tariqatining keng xalq ommasi qalbi va shuuriga oson o'rtnashganligi boisi ham shundadir.

Ahmad Yassaviy hikmat yozish arvanasini boshlab bergan ijodkor. U "Devoni hikmat"ida shariat (islom dini qonun-qoidalari va urf-odatlar), tariqat (tasavvuf maslagi), ma'rifat (ishqi ilohiy), haqiqat (Olloh va unga erishmoq) ni targ'ib qildi.

Ahmad Yassaviyning fikricha, haqiqat - qalbdan. Qalb esa Ottohning mulki. Butun olam bilan ruhan uyg'unlashish - oliy saodat. Saodat - ma'rifat nurlari bilan ong va ruhni tiniqlashtirishdir.

Ayo do'stlar, hech bilmadim men yo'limni,

Saodatqa bog'lamadim men belimni.

G'iybat so'zdan hech yig'madim men tilimni

Nodonligim meni rasvo qildi, do'stlar.

SHoir insondagi ruhiy boylikni muqaddas tutadi. Illatlar ichida eng xavfli nafsdur, deydi:

Nafsim meni yo'ldan urib xor ayladi,

Termultirib xaloyiqg'a zor ayladi.

Ahmad Yassaviy hikmatlari mavzu jihatdan rang-barang. Ularni chin dildan o'qib, anglashga harakat qilsangiz "Inson" degan mavjudotni kashf eta boshlaysiz, O'z-o'zingizni taftish etasiz, o'z ichingizga kirasiz. Bu "kashfiyot" (o'z-o'zini anglash) sizni asta-sekin o'tkinchi hoyu havaslardan uzoqlashtiradi, mohiyatga yuzlantiradi. Odamlikka undaydi.

Ahmad Yassaviy 12 asrning birinchi yarmida vafot etgan. Rivoyatlarga ko'ra u oltmish uch yosh (payg'ambar yoshi)ga yetgach, yer ostiga hujra yasatadi va kirib ketadi. Qolgan umrini riyozatda, toat-ibodatda o'tkazadi.

"DEVONI HIKMAT"DAN NAMUNALAR

Bismilloh deb bayon aylab, hikmat aytib,

Toliblarga durri guhar sochdim mano.

Riyozatni qattiq tortib, qonlar yutib,

Man daftari soniy so'zin ochdim mano.

So'zni aytdim har kim bo'lsa diydor talab,

Jonni jonga payvand qilib, rangni ulab,

G'arib, faqir, yetimlarni ko'nglin ovlab,

Ko'ngli qaltiq xaloyiqdin qochdim mano.

Madinaga Rasul borib bo'ldi g'arib,

G'ariblig'da mehnat tortib bo'ldi habib,

Jafo tortib yaratqang'a bo'ldi karib,

G'arib bo'lib aqbolardin oshdim mano.

Oqil ersang g'ariblarni ko'nglin ovla,

Mustafo'dek elni kezib yetim ovla.
Dunyoparast nojinslardan bo'yun tovla,
Bo'yun tovlab daryo bo'lib toshdim mano.
Oltmish uchga yoshim yetti, o'ttum g'ofil,
Haq amrini mahkam tutmay o'zum johil.
Ro'za-nomoz qazo qilib bo'ldim kohir,
Yomon izlab, yaxshilardin kechdim mano.
G'arib, faqir, yetimlarni har kim so'rar,
Rozi bo'lur ul bandadin parvardigor.
Ey bexabar, sen bir sabab, o'zi asror,
Haq Mustafo pandin eshtib aydim mano.

Daftari soniy- ikkinchi daftar.

Diydor talab - xudo diydorini ko'rishga talabgor.

J R a n g - tomir

Faqir - musofir odam, sirdosh maslakdosh topmagan, o'zini begona his etgan kishi, haqparast darvesh.

Habib - do'st.

Karib - yaqinlashgan.

Aqbo - dovon, qiyinchilik.

Mustafo-tanlangan.

Kohi - yalqov

Nafsing seni oxir damda gado qilg'ay,
Din uyini g'orat qilib, ado qilg'ay,
O'lar vaqtda imoningdin judo qilg'ay,
Oqil ersang, nafs baddin bo'lg'in bezor.
Fir'avn Qorun- shayton so'zin mahkam tutti,
Bul sababdin yer yorildi, ani yutti,
Muso halim nosih bo'lib so'zlar aytti,
Quloq tutmay ul ikkisi bo'ldi murdor.
Gunohingg'a tavba qilib, yig'lab yurg'il,
Ketarmen deb ko'rub, sen ham ibrat olg'il,
Ketganlarni ko'rub, sen ham ibrat olg'il,
Ibrat olsang, yotmish yering bo'lmish gulzor.
Mo'min qullar dard-u holat paydo qildi,
Haq yo'lida jon-u dilni shaydo qildi,
Dunyo tashlab, oxiratni savdo qildi,
Savdo qilsang, hur-u g'ulmon ban tayyor.
Qul Xoja Ahmad, nafs ilgidin qilurman dod,
Piri mug'on bo'lg'aymukin anga jallod.
Bexabarlar eshitmaslar dod-u faryod,
Qon yig'lag'il, eshitsun ul parvardigor.

NAZARIY MA'LUMOT

Hikmat haqida

Ma'lumingiz bo'lsinkim, SHarq she'riyatida, dunyoviy va ilohiy ilmlar olamida alohida hikmatlar faqat Yassaviy tomonidan bitilgan. Har xil mavzulardagi hikmatli so'zlar millatning ko'p ulug'lari tomonidan u yoki bu shaklda aytilgan. Lekin ma'lum tartib berib, o'ziga xos shaklga solib Yassaviy tomonidan yaratilgan. Adabiyotshunoslik bilan bog'liq lug'atlarda ham, izohli lug'atlarda ham hikmatlarga alohida qoidasifat fikr berilmagan. Hikmat so'zining dastlabki lug'aviy ma'nosi - o'ta donolik, donishmandlik, aql-zakovat. Ikkinchi ma'nosi esa tagini anglash qiyin bo'lgan, yashirin bir ma'no, yashirin bir sabab.

SHularga asoslanib, hikmatlarni zamirida katta yashirin ma'no jamlagan, o'ta donishmandlik bilan bitilgan va nazmiy tartibga solingan, ifodasi hamda o'qilish ohangi bilan xalq og'zaki ijodiga yaqin bo'lgan she'riy asar deyish mumkin. Ular kishi ruhiga yaqin, hamohang qiroat bilan o'ziga xos bir qo'shiqday kuylanadi.

Hikmatlar o'quvchiga uning tushunchalari va dunyoqarashi doirasiga qarab har xil ta'sir ko'rsatadi, o'z darajasida mulohaza uyg'otadi. Yuqoridagi hikmatlarga ishq, haqiqat, adolat, qanoat, diyonat singari masalalarga islom dini aqidalariga tayangan holda tartib berilgan. Ular muallif vafotidan bir necha yillar o'tgach, xalq og'zidan yig'ib olingan. Hikmatlar xalq she'riyatiga o'xshab kishi ruhiga yaqin. Hikmatlar bir o'rinda orif nomidan, ikkinchi bir shaklda oshiq tilidan, uchinchi bir holatda shayx da'vati tarzida, yana bir o'rinda donishmand g'oyalari sifatida, bir joyda darvesh qarashlari

shaklida yangraydi. Hikmatlardagi timsollar juda teran va murakkab. Ularni tahlil va talqin etish ham oson emas. Hikmatlarga erkin mushohada usuli bilan yondashish kerak. Ular odamni o'z-o'ziga tanqidiy nazar bilan qarashga undaydi. O'zligini taftish qilishga yo'naltiradi.

NAJMIDDIN KUBRO (1145-1221)

Muazzam SHarqning ilm-u donishi, ma'naviyatini qancha ko'p va xo'b o'zlashtirsak, fikrimiz shuncha ravshan, ruhimiz shuncha bardam bo'ladi,

Najmiddin Komil

Ulug' insonlar haqida fikr bildirmoq, ularning hayoti va ijodi haqida mulohaza yuritmoq oson emas. Ulug'larning ishqiy oliylari, e'tiqodlari, tafakkur ganjinalariga havas qilamiz, ulardan bahramand bo'lishga harakat qilamiz. Bunday kishilar shaxsini o'rganish bilan qalbimizga nazar tashlaymiz. O'z vijdonimizni taftish qilamiz, uni tozalash, hayot tarzimizni to'g'rilik va ezgulik sari yo'naltirishga ehtiyoj sezamiz. CHunki ularning hayot tarzi, ezgu amallari bizga saboq. SHunday buyuk zotlardan biri Najmiddin Kubro bo'ladilar. Siz u haqda tarix darsliklarida o'qigansiz. Xiva yaqinidagi Sayot qishlog'ida tug'ilgan Najmiddin Kubroning nomi tirikligidayoq yetti iqlimga ketgan edi. O'z zamonasi ilm-u urfonida Najmiddin Kubroga teng keladigan birorta olim bo'lmagan. SHu bois ham unga "Kubro" ismi berilgan. Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asarida shunday yoziladi: "Alarg'a kubro ondin laqab bo'ldiki, har kim bila munozara va mubohasa qilsalar ermish, ul kishi g'oiib bo'lurlar ermish". Kubroning "valiytarosh", ya'ni valiyalar yetishtiruvchi, "tummatul kubro (balo-qazolarning oldini oluvchi, buyuk bashoratchi)", "abuljannob (parhez qiluvchi, dunyoviy ikir-chikirlardan uzoq turuvchi)" kabi nom va laqablari bo'lgan.

Najmiddin Kubro ham bunday mavqega osonlikcha erishmagan. U o'z ilohiy iste'dodini tinimsiz ilm o'rganish, zahmat chekish orqali yuksaklikka ko'tardi. Ilm olish yo'lida mashaqqatlardan cho'chimadi, egallagan bilimlaridan hech qoniqmadi, ilm istab Misr, Tabriz va boshqa ko'plab o'lkalarni kezdi. Tinimsiz mehnat, izlanish, mashaqqatlar uni komillik darajasiga ko'tardi.

Najmiddin Kubro dunyoviy bilimlarda yuqori martabaga erishgach, bu bilimlar Hag ma'rifatini idrok etish uchun kam ekanligini anglaydi. Endi u botiniy bilim, g'ayb asrorini o'rganishga kirishadi. Bu nihoyatda mashaqqatli yo'l bo'lib, Najmiddin Kubro bu og'ir sinovlarni ustozlari rahnamoligida yengib o'tdi. SHundan keyin u olamga boshqacha qaraydigan, faqat kitoblardagi bilimlarni takrorlaydigan olimlardan farq qilib, erkin, ozod mushohada etadigan, mohiyatni teran idrok etib, buni odamlarga yetkaza oladigan darajaga erishdi.

O'sha davrlarda qudratli imperiya hisoblangan xorazmshohlar davlatida mansabparastlik, manmanlik, kibr-u havo, boylik ketidan quvish ayj olgan edi. Soxta shuhrat xorazmshoh ko'zini ko'r qiladi, Uning kaltabinligi natijasida mamlakat tanazzulga yuz tutadi. SHoh uni balolardan ogoh etmoqchi bo'lgan olim-u fuzalolarni ta'qib etadi. Hatto Najmiddin Kubroning iste'dodli shogirdi Majdiddin Bag'dodiy qatl ettiradi. SHunda Najmiddin Kubro shogirdlariga: "Endi yurtingizga boring. SHarqdan fitna olovi kelmoqda, ko'p o'tmay u hamma yoqni kuydirib kul qiladi", deydi. SHogirdlari: "Ustod, duo qiling, bu ofat musulmon olamidan daf bo'lsin, axir Sizning duoyingiz har doim ijobat bo'lg'ay-ku", deyishadi. Bunga javoban hazrat: "Bu qazoyi mubram (o'zgarmas)dir. Uni duo bilan qaytarib bo'lmaydi". "Unday bo'lsa sizni ham olib ketaylik", deya iltijo qilgan shogirdlarga hazrat qat'iy qilib: "Men bu jangda shahid bo'laman, menga kindik qonim to'kilgan tuproqni, Xorazmni tark etishga ruxsat yo'q", deydi (Abdurahmon Jomiyning "Nafohot-ul uns" asaridan).

Bashorat qilingan ofat mashriqdan mo'g'ul bosqinchisi qiyofasida bostirib kelib, gullagan o'lkani vayrona-ga aylantirdi. CHingizxondan shafqatsiz bir xoqon ham Najmiddin Kubroga o'z yaqinlari bilan shahardan tashqariga chiqib ketishga ruxsat beradi. SHayx bu marhamatni rad etadi. Xorazmshoh tashlab qochgan vatan himoyasiga qilich ko'tarib, shohdan marhamat ko'rmagan pok imonlilarga bosh bo'lib 76 yoshli Najmiddin Kubro chiqadi. Ular bir necha kun Urganch qal'asini dushmandan saqlab turadilar. Alisher Navoiyning yozishicha, Najmiddin Kubro bir hamlada dushman bayrog'ini tortib olgan va o'lganidan keyin ham uni qo'lidan bo'shatmagan. O'n nafar yog'iy harchand urinib bayroqni ololmaganlar. SHunda shahid shayxning barmoqlarini bittalab chopganlar.

Najmiddin Kubro ulkan olim sifatida kishi ruhiyati, ruhiy xislatlarini chuqur tahlil qilgan. U insonning nozik holatlarini, ruhiy kechinmalarini puxta o'rgangach, inson ruhi ko'zga ko'rinmas, latif markazlardan iborat ekanligini kashf etgan, ya'ni "latoyif nazariyasi"ni ishlab chiqqan. Bu ong va tuyg'u, ruh va jism o'rtasidagi nafis bir narsa. U shunday nozikki, uni ilg'ash nihoyatda mushkul. Inson ruhi bilan bog'liq bu manzaralar va holatlar G'arb falsafasida (Kafka, SHopengauer, Freyd) 19 asrga kelib o'rganilgan bo'lsa, inson qobiliyatining bu mo'jizalari SHarq allomalari tomonidan necha asrlar oldin bayon etib qo'yilgandi.

Najmiddin Kubroning "Al usul al-ashara" ("O'n usul"), "Risolai Najmiddin" asarlarida o'z-o'zi bilan kurashish, gunoh ishlarni qilmaslik, gunoh lazzatini totgan nafsni mag'lubiyat alamini tottirish, nafsni yengishga va sabr-qanoatli bo'lishga chaqiradi.

Najmiddin Kubroning badiiy ijodi - ruboiylari ham buyuk shayxning falsafiy qarashlari, ichki dunyosi, botiniy kechinmalarini yorqinroq his etishga yordam beradi. Uning ruboiylari misolida dunyoviy va botiniy ilmlarni iloji boricha ko'proq qalblarga singdirish uchun kurashini ko'rish mumkin. Ruboiylarni o'qir ekansiz, qat'iyatli va go'zal xulq sohibi bo'lishga chorlaganlikning guvohi bo'lasiz, ishq bilan limmo-lim oshiq qalb Jilvalanishlari sizni o'ziga rom etadi:

Ishq dardi g'arib tanimdagi jon bo'lg'ay,

Dard cheksa kishi axiyri inson bo'lg'ay.

Ishq dardi bilan yonishga da'vat zamirida mukam-mallikka erishish maqsadi yotadi. Oshiq odam dardli bo'ladi. Bu dard kishini azoblarga soladi, shu bilan birga mard qiladi.

Najmiddin Kubroning fikricha, ma'naviy tubanlik va insonlikni yemiradigan illatlarni nafs keltirib chiqaradi:

Bir dev bor ichimda, asti pinhon bo'lmas,

Boshini egmak oning oson bo'lmas,

Nafs devining boshini yanchgan kishi qanoat mulkining sohibqironi bo'lib, poklik xazinasini qo'lga kiritishi mumkin ekanligi Najmiddin Kubro badiiyatida katta o'rinni egallagan.

Najmiddin. Kubro ruboiylari o'zbek tiliga iste'dodli shoir Jamol Kamol tomonidan tarjima qilingan.

RUBOIYLARDAN NAMUNALAR

Yo'lingda samar hadis va afsona emish,

Ko'yingda kezib el bari devona emish,

Savdoying ila men kabi ming dilso'xta

Ka'ba sarimas, azimi butxona emish...

Ishq yetsa ko'ngilga, dilga u dard aylar,

Dardi dili mardni boz mard aylar.

O'z otashi ishqida yonar ul, vale

Do'zaxni chu o'zgalar uchun sard- aylar...

Ul boda ichib demasmen: hushyor bo'layin,

Bul mastlig' aro nainki bedor bo'layin.

Bir jomi tajalliyi jamoling menga has,

To yo'qligi borlikdin bezor bo'layin...

Ey dil, diyonafda ajab rasvosen,

Insof bila ayt, ishqqa nechun oshnosen?

Ishq otashi tez erur, sendek su emas,

Tuproq chu boshingga-ki yetar, bilgosen...

Ay tun, qorong'u tun, sahar bo'lgaysen,

Bu dardli dilimga sen samar bo'lgaysen.

Ay subh, otlanib kelarsan oyo

Maqsudi dilim sari xabar bo'lgaysen...

Har lahza bu mardona-yu farzona ko'ngil,

Yongay sening ishqing bila jonona ko'ngil.

Bir lahza muhabbat mayini tark etsam,

To'lgan shu jigar qoniga paymona ko'ngil...

Yuzing, malagim, olamoroyi" hama,

Vasling tun-u kun,-bas tamannoyi- hama.

Xushdir menga el oldida ohlar urishim,

Lek elga yoqar ohi hama, voyi hama...

Har sabzaki suv yaqosida yuz ochmish,

Bir ruhi farishtadir, magar ko'z ochmish.

Bir xoki parivashki, yomon qo'yma qadam,

Bu go'shaki chun lola-yu nargis ochmish...

Diyonat - vijdon, vijdonlilik, insof.

Olamoroy - olam aro.

Tamanno - istash, xobish, orzu

Sard - sovuq.

JALOLIDDIN RUMIY (1207-1273)

Ota-bobolari asli xorazmlik Jaloliddin Rumiylar tug'ilishidan ruhiy quvvat sohibi bo'lgan. Alisher Navoiyning "Nasoyim-ul muhabbat" asarida yozilishicha, Mavlono Muhammad Jaloliddin Rumiylar olti yoshida ekanida uylarining tomida o'z tengqurlari bilan o'ynab yurardi. Tengqurlardan biri unga: "Keling, birga tom dan sakraymiz", deydi. "Bu it va mushuklarning ishidir. Agar sizning joningizda quvvat bo'lsa, osmon tomiga sekraylik..." deydi va shu holatda tom dan havoga ko'tarilib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Bolalar iztirobdan qichqirishib, yig'lab qoladilar. Bir lahzadan keyin Jaloliddin Muhammad o'sha tomga tushadi va deydi: "Men sizlarga u so'zlarni aytib turganimda yashil kistvatlig'lar (yashil kiyimli farishtalar) meni osmonga eltdilar, ajoyib malaklarni ko'rsatdilar, sizlarning yig'i-faryodingiz ko'kka chiqqach, yana olib tushib qo'ydilar".

Jaloliddin Rumiylar Balxda tug'lgan. Uning otasi - Muhammad Bahouddin Valad zamonasining mashhur kishisi, notiq, voyiz (va'zxon) bo'lgan. U Najmiddin Kubroning yaqin shogirdlaridan bo'lib, "Sultonul ulamo" darajasiga erishgan. Mavqeyi baland bo'lgan Bahouddin Valad Xorazmshoh bilan munosabati buzilgach, oilasi, yaqinlarini olib Balxdan Bag'dodga ko'chib ketadi. Otasi bilan Xuroson, Hijoz, Bag'dod, SHomga qilgan safarlaridan so'ng Mavlono Jaloliddin Ko'niyoda (Turkiya) qo'nim topadi. Jaloliddin Rumiylar otasi vafotidan so'ng uning o'rniga madrasaga bosh mudarris bo'lib tayinlanadi. SHu madrasada fiqh (diniy huquqlar) ilmidan dars bera boshlaydi. U o'qigan va'zlar shuhrati keng tarqaladi.

Mavlono Rumiylar umr bo'yi diniy aqidalar istibdod (jabr-zulm)jiga qarshi inson ruhi erkinligini himoya qilgan, irqi, tili va diniy mazhabidan qat'i nazar, insonlar tengligini tashviq etgan. U diniy aqidalarga, fikr va tuyg'ularni zanjirband etuvchi urflarga qarshi kurash-gan

Jaloliddin ota yurtiga qaytmadi, o'zini anatoliyalik hisoblab, Rumiylar taxallusini oladi. Uning ilmiy va adabiy merosi g'oyat katta. G'azal, masnaviy va ruboiylardan iborat "Devoni kabir" ("Ulug' devon")da uch mingdan ziyod she'r mavjud, "Masnaviy" asari o'ttiz bir mingdan ortiq misradan iborat. SHoirning qo'lga qalam olib yozgani atigi o'n sakkiz misra bo'lib, qolganlari "kotibi asror"lar tomonidan ko'chada, uyda, majlisi samoda yozib olinaverilgan.

Rumiylar musulmon olamida mashhur asari "Masnaviy" oldindan o'ylangan rejaga ega emas. Uning yagona nizomi - erkinlik. Fikr, ruh erkinligi, ifoda erkinligi, holat-kayfiyat erkinligi. Avlodlar "Forsiy Qur'on" deb atagan bu kitobni u oddiygina qilib "Masnaviy" deb atadi.

"Masnaviy" - olamni egallashga va o'z-o'zini anglashga intilgan inson ruhining taronasi. Asar yozilib, nihoyasiga yetishi bilan uni yodlashga kirishilgan, uni yod bilganlar "masnaviyxon" nomini olgan. "Masnaviy" asosida o'nlab to'plamlar, arab, fors, turk tillarida yuzlab jild tahlil va talqinlar bitilgan. Rumiylar "Masnaviy" asaridagi murakkab falsafiy muhokama va mushohadalarni "Ichingdagi ichingdadir" asarida ravshan va sodda shaklda tushuntirib bergan. Gegel, Kant, SHopenhauer, Freydlar falsafasi bilan tanish odam "Ichingdagi ichingdadir"ni o'qisa, hammasi SHarqda allaqachon aytib qo'yilgan ekanligiga ishonch hosil qilishi tabiiy.

Rumiylar g'azal va ruboiylari ham o'ta maroqli. Uning ruboiylari nafaqat falsafiy qarashlarni, balki samimiy his-tuyg'ularni bayon etadi. O'qigan kishi ko'nglini go'zallikka oshno qiladi. U insonni o'ziga tanishtiradi.

Jaloliddin uchun muhabbat - butun borliqni harakatga keltiruvchi kuch edi. Uning fikricha, don ham, maysa ham, jonivor ham seva oladi. Lekin faqat tana va terisi bilan. Insongina ham jismi, ham aql-idroki, ham xayoli, ham xotirasi ila sevishga qodir.

Rumiylar ayolga muhabbatni olqishlaydi. Zero, inson o'ziga o'xshagan insonga muhabbat qo'yish bilan o'z ruhiyatini, umuman, insonlik mohiyatini anglab yetadi:

Ayo g'uncha, qizil qonlar aro sen o'zni tark etding,
Avon etgil, nadir scvgi, nadir ul o'zni tark etmoq!

Rumiylar tiyrak va hushyor ko'z bilan dunyoga nazar soladi, insonni qanday bo'lsa, shunday olib o'rganadi. Inson qalbi to'ridagi eng nozik, eng yashirin sirlarini oshkor etadi, ruhiyat qatlaridagi qonuniyat va zaruratlarni ko'rsatib beradi. Uning asarlarini o'z-o'zini, o'zlikni tanish kitobi, deb aytish mumkin.

Rumiylar asarlarining bu darajada maroq va hayrat bilan o'qilishiga, jozibadorligiga yana bir sabab, iste'dodli shoir Jamol Kamolmning tarjimonlik mahorati, ruboiylarni aruz vazniga solib o'zbek tiliga o'giranidir.

RUBOIYLAR

Jonim berayin, ol uni, jondin kechma,
Dildan kechayin, ol, u jahondin kechma.
Sen o'qsen-u men esam kamonmen hanuz,
Ey o'q, sabr ayla, kamondin kechma
Ey bosh, sabab senda, sabab senda, sabab,
Ey tan, ajab senda, ajab senda, ajab.
Ey dil, talab senda, talab senda, talab,
Ey jon, tarab senda, tarab senda, tarab.
Men o'lsam agar, boshimda giryon bo'lmang,
Jononima topshiring-u, nolon bo'lmang.
Jonsiz u labimga lab qo'yib jononim,
Jon menga ato aylasa, hayron bo'lmang.
Sendanmu chu bezor bo'layin? Yo'q, yo'q, yo'q!
Bir boshqasiga yor bo'layin? Yo'q, yo'q, yo'q!
To bog'i visolingda faqat gul ko'rdim,
Guldin kechibon, xor bo'layin? Yo'q, yo'q, yo'q!
Ey oy, agar samoda porloq nursen,
Yorim yuzicha ravshan emas, benursen.
Ey nargis, agarchi toza-yu maxmursen,
Yorim ko'zicha xumor emas, ma'zursen.
Oy ketdi balandlab, biz esa past bo'ldik,

Yor hushiga keldi, biz esa mast bo'ldik.
Ey jon-u jahon, so'ngra nelar bo'lganini
Sen so'ylama, chun har neki bo'lmas, bo'ldik.
Boshimni hamisha ostonangga qo'yay,
Ko'nglimni sochingga - o'ynagoningga qo'yay.
Jon og'zima keldi, hoy, o'zing lab tutgil,
Jonimni qulay qilib dahoningga qo'yay.
Vaslingni tilab xasta-yu zorman kun-u tun,
Ishqing mayi birla beqarorman kun-u tun.
Mastlarga xumor aslida bir kun bo'lg'ay,
Men mastni ko'ringizki, xumorman kun-u tun.
Ey do'sti azizlarim, judolik etmang,
Ko'p hoyu havas birla xatolik etmang.
Bir jumlada so'zlar kabi mardona turing,
Amr o'ldi vafoki, bevafoqlik etmang

Ajab - ajoyib, ajib.

Tarab - shodlik, xursandchilik.

Maxmur - xumorlik

ALISHER NAVOIY (1441-1501)

O'zbek xalqining buyuk farzandi, yirik mutafakkir shoir, olim va davlat arbobi Alisher Navoiy hijriy yil hisobi bilan "o'n yettinchi ramazon oyi sana 844-tovuq yili" (milodiy 1441-yil 9-fevral) Xuroson davlatining yirik shahri Hirotning Bog'i Davlatxona mavzeyida xizmatchi oilasida dunyoga keladi.

Alisher bolaligidanoq o'zining o'tkir zehni, ziyrakligi, xush xulqi va xushfahmliligi bilan tengdoshlari orasida alohida ajralib turgan.

Alisher uch-to'rt yoshidayoq she'r eshitish, she'r o'qish va yodlashga qiziqadi, she'riyatga mehr qo'yadi.

Buyuk zotlar dunyoga kelishlaridan ilgariyoq ishq dardiga muhtalo bo'lar ekanlar. Bu dunyoga kelgach, ularning amallari, xulqlari, deganlari va bitganlari ishq bilan yo'g'rilar, vafo va sadoqat bilan ziyatlanar ekan.

Alisher Navoiy ham shunday buyuklardan edi. Uning asarlarida yuqoridagi fikrning isbotini ko'plab uchratish mumkin. CHunonchi, "Farhod va SHirin" dostonida shunday bayt bor:

Dedi: Qay vaqtdin o'lding ishq aro mast,

Dedi: Jon ermas erdi tanga payvast.

Yoki to'rt-besh yoshli go'dakning tojik shoiri Qosim Anvor g'azallarini yod aytishi, maktab yoshida Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" falsafiy dostonini yodlashi, yetti-sakkiz yoshidan g'azallar bitishi, o'n ikki-o'n uch yoshlarida mamlakat bo'ylab shuhrat taratishi, hukmronlar e'tiborini qozonishi Alisher Navoiyning dunyoga buyuk bo'lib kelganligi kafolatidir.

Davlatshoh Samarqandiy "Tazkiratush-shuaro" asarida yozadi: "Sulton Abulqosim Bobur (1422-57) so'za-mol va hunarparvar podshoh edi. U ba'zi paytlarda ulug' amir bitgan turkiycha, forsiycha she'rlarni mutolaa qilar, ta'bining qudrati va sharofatli so'zlarining shirinligidan hayratlanar, taajjubga tushar, ziyrakligi, muloyimligi uchun ofarinlar o'qir edi."

Nizomiy Aruziy Samarqandiy "Majma'un-navodir" asarida yozishicha, u vaqtlarda shoir bo'lishni istagan kishi o'zidan oldin o'tganlar ijodidan yigirma ming bayt, zamondosh shoirlar ijodidan o'n ming bayt she'rni yod olishi kerak ekan. Navoiy Attorning "Mantiq ut-tayr" dostonidan tashqari (dostonni to'liq yod bilgan) "Muhokamat ul-lug'atayn"da o'zi qayd etishicha, yigitlik yillarida o'zi sevgan shoirlarning "shirin ash'ori va rangin ah'votidin" ellik mingdan ortiq baytni yod bilgan ekan.

Alisher o'n ikki yoshida (1455-yil) otasidan yetim qoladi va Xuroson podshosi Abulqosim Bobur saroyiga xizmatga kiradi.

Abulqosim Bobur adabiyot va san'atni sevar, ijoakorlarni qadrlar, o'zi ham o'zbek va fors tillarida g'azallar yozar edi. Ma'rifatparvar hukmdor Alisherni o'z tarbiyasiga oladi. Uning iqtidorini, qobiliyatini e'zozlab, bilim olishi, ijod qilishi va shoirlik malakasini oshirishiga e'tibor qaratadi. 1456- yil Abulqosim Bobur o'z poytaxtini Xurosondan Mashhadga ko'chiradi va Alisherni ham o'zi bilan olib ketadi. 1457- yil Abulqosim Bobur vafot etdi. Alisher Mashhadga qolib o'qishni davom ettirdi. U mantiq, falsafa, riyozat (matematika) kabi fanlar bilan shug'ullandi. Ayni vaqtda, o'zbek va fors tillarida go'zal g'azallar bitib, el orasida "zullisonayn" shoir sifatida tanildi. Alisher o'zbek tilidagi she'rlarida "Navoiy", fors tilidagi she'rlarida "Foniy" taxallusini qo'llaydi.

Navoiy Mashhadga Sayid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammadlar bilan yaqin do'st bo'ladi va bu ma'rifatparvar kishilar haqida keyinchalik "Holati Sayid Hasan Ardasher", "Holati Pahlavon Muhammad" kabi adabiy-biografik asarlar yozadi.

Navoiy taxminan 18-19 yoshlarida Abdurahmon Jomiy bilan tanishadi. Navoiyning bilim saviyasi, qobiliyati va she'riy iqtidoridan xursand bo'lgan Jomiy uni ham farzand, ham shogird sifatida qadrlaydi. Keyinchalik bu ikki ulug' shoir o'rtasidagi ustozlik va shogird munosabatlari yanada mustahkamlanib, hamkorlikka aylanadi.

Alisher 1466- yil Samarqandga keladi va u yerda dastlab moddiy qiyinchilikda yashaydi. SHunga qaramay, Samarqand madrasalarida tahsil oladi, ilm-fan, adabiyot va san'at ahli bilan tanishadi. O'zining iqtidori, qobiliyati bilan tez orada obro' va e'tibor qozonadi.

Bu davrda Samarqand Hirotdan keyin ikkinchi yirik ilmiy-madaniy markaz hisoblanar edi. U bu yerda mashhur olim Xoja Fazlulloh Abulaysdan saboq oladi va unga farzanddek bo'lib qoladi. Navoiy Vafoiy taxallusi bilan she'rlar bitgan Samarqandning ma'rifatparvar hokimi Ahmad Hojibekning diqqatini o'ziga tortadi. Hokim uni o'z homiyligiga olib, moddiy va ma'naviy yordam beradi. Samarqand Navoiyning hayoti va ijodida muhim ahamiyat kasb etadi.

1469-yili Husayn Boyqaro taxtni egallagach, Alisher Navoiyni Hirotda, o'z yoniga taklif etadi.

Navoiy Husayn Boyqaroning taxtga chiqishi munosabati bilan "Hiloliya" qasidasini bitadi.

Husayn Boyqaro uni muhrdorlik vazifasiga tayinlaydi. Keyinchalik (1472) bosh vazir lavozimiga ko'taradi, unga "Amiri kabir" (Ulug' vazir) unvonini beradi. Navoiy o'zining olijanob va eng yuksak orzulari - xalqqa xizmat qilish, mamlakat osoyishtaligini saqlash, hokimiyatni mustahkamlash, fan va adabiyot, obodonchilik madaniyatini rivojlantirishdek ulkan ishlar qanchalik og'ir va mas'uliyatli bo'lmasin, ularni katta mehr-muhabbat va ulug'vorlik bilan amalga oshirdi. "Ixlosiya" madrasasi, "Xalosiya" xonaqohi, "SHifoia" tabobatxonasi, Jome' masjidi, "Dorul-huffoz" (qiroatxona) va shunga o'xshash boshqa o'nlab binolar, rabotlar qurdi-radi, kanallar qazdiradi. Har yili 2 mingga yaqin beva-bechoraga kiyim-kechak, oziq-ovqat ulashadi. U o'z atrofiga o'sha zamondagi eng mashhur olimlar, san'atkorlar, quruvchilar, naqqoshlar, shoirlar va xattotlarni yig'adi va ularga har tomonlama homiylilik qiladi. Ular bilan doimo madaniyat taraqqiyoti va hatto davlat ishlari to'g'risida ham maslahatlashib turadi.

1476-yili ig'volardan qattiq charchagan Alisher Navoiy vazirlikdan iste'foga chiqishga podshohdan izn so'raydi. Uning birdan bir orzusi Haj safariga borish va tamoman ijod bilan shug'ullanish edi. Sulton noiloj uning iltimosini qondiradi.

Alisher Navoiy 1472-1476-yillar birinchi she'riy devoni "Badoe ul-bidoya", 1486-yilda ikkinchi devoni "Navodir un-nihoya"ni yaratdi.

1483-1485-yillar davomida "Xamsa" asari yaratildi. 1491-1492-yillarda u o'zbek tilida yozgan hamma she'rlaridan yaxlit bir devon tuzishga kirishadi. Devon ustidagi ish 1498-1499-yillargacha davom etdi. U to'rt aismdan iborat bo'lib, har qaysisi tugal bir devon edi. Unga shoir "Xazoyin ul-maoniy" ("Ma'nolar xazmasi") deb nom beradi. (Bu devon xalq orasida "CHor devon" nomi bilan ham ataladi.) Bu devon tuzish tanxida kata voqea edi.

Alisher Navoiy "Tarixi muluki Ajam", "Tarixi anbiyo va hukamo", 1491-yilda "Majolis un-nafois" tazkirasini, 1492-yil adabiyot nazariyasiga oid "Mezon ul-avzon" risolasini, 1495-1496-yillarda "Nasoyim-ul-muhabbat" 1498-99-yillarda "Lison ut-tayr", 1499-yil "Muhokamat ul-lug'atayn", 1500-yil "Mahbub ul-qulub" kabi bir qancha asarlar yaratdi.

Alisher Navoiy 1501-yil 3-yanvarda og'ir betoblikdan so'ng hayotdan ko'z yumdi.

Hurmatli o'quvchi! Siz Navoiy ijodi bilan maktabning 5-sinfidan boshlab tanishib kelyapsiz. "Layli va Majnun" haqida tasavvuringiz bor.

Navoiy "Xamsa"sining uchinchi dostoni bo'lmish "Layli va Majnun"dan parcha sizga nasriy bayoni bilan taqdim etilmoqda. Asar matni ustida ishlaganingizda, avval har bir baytni o'zingiz tushunishga harakat qilib ko'ring. So'ng tushunchangizni, kashfiyotingizni nasriy bayon bilan taqqoslang. Mehnat va mashaqqat bilan kashf qilingan haqiqat totli bo'ladi. Ko'nglingizda kashf qilish lazzatini tuyasiz. Mana shu lazzat sizni ulug' bobokaloningizni anglash sari yetaklaydi.

LAYLI VA MAJNUN

(Dostondan boblar)

10 bob

Qaysning adam majlisidin qutulub, vujud mahdig'a tutulg'oni va qon yutmoqdin xo'rish va ishq doyasidin parvarish topqoni va ishq zoti choshnisidan el ko'ziga shirin va dardi azaliy haroratidin xaloyiq nazarig'a isig' ko'runqoni

Bu silsila halqasida dilgir,

Bu nav' chekar sadoyi zanjir:

Kim bari Arabda kamroni,

Bor erdi Arabqa hukmroni.

Mahkumi aning necha qabila,

Iqbolig'a istabon vasila.

Bechora ulusqa chorasoz ul,

Xongustaru mehmonnavoz ul.

Osmoqdin aning qozoni tushmay,

Tun-kun o'ti o'chgali yovushmay,

Kim bodiya ichra yo'l qilib gum,

Bu o't anga tiyra oqshom anjum.

Donish anga kasbu, jud pesh,

Donish bila jud etib hamesha.

Otu tevasi hisob ila jo'p,
Qo'yu qo'zisi hisobdin ko'p.
Aylab ani umri sur'atoyin
Bir yosh yo'qidin asm g'amgin
Moli ko'p-u umri sust payvand,
Farzandg'a erdi orzumand.
Kim eskiribon hayoti raxti,
Mayl etsa yiqilg'ali daraxti,
Naxl bo'lg'ay yonida navbar,
Ra'noligi o'ylakim sanavbar.
Itgach shajarai baland poya,
Solg'ay boshig'a bul naxl soya.
Ya'ni duri bo'lsa gumm sadafdin,
Xayli yorug'ay duri xalafdin.
Bo'trotqali molini havodis,
Qo'ymagay agar bor bo'lsa voris.
Umrig'a uyoqsa mehri xovar,
Tuqqon esa yana mehri anvar,
Ul mehr chu irtifo' tutqay,
Majmui qabilasin yorutqay.
G'ofilki, qurudi chun guliston,
Gulbong etmas hazordaston
Yo g'am tuni o' sham'i anvar,
Parvonadin o'lmas uy munavvar.
Komingni aningdek et taxayyul,
Kim topmasang etgasen tahammul.
CHun tengriga qildi ko'p tazarru'.
Topdi nekim ayladi tavaqqu'.
CHu komi aning bor erdi farzand,
Berdi xalife anga xudovand.
Qaysi xalafi, xalifa zodi,
Ishq ahlig'a qiblai murodi.
Nutfaki bo'lub bu mazhari ishq,
Ma'ni sadafida gavhari ishq.
Tan maxzanining nuhufta siymi,
Jon gulshanining yorug' nasirni.
Mehr oyati olida huvaydo,
Manshuri vafo yuzida paydo.
Hukm ayladi mulk ishq shohi,
"Kim dahrni moh to bamohi.
Sur ichra yarog'lasunlar oyin,
Ko'k toqini bog'lasunlar oyin.
Ul toq uza dardi jovidona,
CHolsun bu tarabda SHodiyona
G'am xayli aro xuro'sh tushti,
Savdo cherikiga jo'sh tushti.
Ochti ko'zini balo sunub qo'l,
Kim, seli baloga aylagum yo'l.
Boshin siladi firoqi avbosh,
Kim, yog'durg'um bu bosh uza tosh.
Yub og'zini dard har yomondin,
Kim, oh o'tti ko'kka chekkum ondin.
Ko'ngli sori ishq bo'ldi moyil,
Kim, yo'q manga bo'yla pok manzil.
Alqissa, otosi topqach ul dur,
Ko'p sochti guhar qilib, qilib tafoxur.
Qays ayladi o'g'il otini hot,
Kim, o'z atosig'a bu edi ot.
Hifz ayladi oni necha doya,

Har nav ishidin toparg'a voya.
CHirmab yana kishu os birla,
G'uncha kibi yuz libos birla.
Yotquzdilar oni madh ichinda,
Gul yofrog'i tushti shahd ichinda.
Doya kibi baxt ila saodat,
Alqissa nechukki bo'lsa odat,
Mardum kibi ko'zda asrab oni
G'ofil emas erdilar zamoni.
Ko'z uyida hizini qilib fosh,
Kim, ko'z ichida ajab emas yosh.
Ko'z mahdi aro tutub ul orom,
Zarfu mazruf, mag'zu bodom.
Qo'yimas edi tegrasidagi el,
Kim, esgay aning sori sovuq yel.
Sut bo'g'zidin o'tgach-o'q bo'lub qon,
Bag'ri bu bahonadin to'lub qon.
Madh etmak ila tanini ranja,
Tifl erkanida ko'rub shikanja.
Erda yuruy olmasida beshak,
Varzish qilibon kichikdin emgak.
O't ko'rsaki mayl etib nihoni,
Ishq o'ti tasavvur aylabon oni.
Bo'lmay g'ofil dami g'amu dard,
Ulg'aytibon oni dard parvard.
Madh ichraki tortibon fig'onlar,
Afg'onda darddin nishonlar.
Bo'lg'och till lafzdin xabarliq
Har lafzki deb bori asarliq.
CHun aylay boshladi takallum,
El hushin etib takallumi gum.
Ruxsorida lam'ai malohat,
Guftorida nash'ai fasohat.
Har nuktakim ul rivoyat aylab,
El ko'ngli aro siroyat aylab.
Ne qilsa bayon xiradg'a ma'qul,
Boshdin-ayog'i nazarda maqbul.
Har sori xabar topib qaboyil,
Ko'rmakligiga tilab vasoyil.
Atrofdin el kelib talosha,
Ul nodirani qilib tamosha.
Ba'zi yuzidin topib tahayyur,
Ba'zi so'zidin qilib tafakkur.
Jondin sevib oni benavolar,
Har kimki ko'rub, qilib duolar.
Bas tiili ajabki, yuz kuhan sol,
Bo'lg'aylar vafida aning lol.
Sevmakda ato-ano muvofiq,
Ma'shuq bir erdi, ikki oshiq.
Behad eshitib chu bul ajab so'z,
Debkim, anga tushmasin yomon ko'z.
Jon pardasidin yopib parandi,
Ko'z mardumidin sochib sipandi.
Etgach yoshi to'rt-u besh arosi,
Ta'lim so'zin solib atosi.
Istatti qaboyil ichra piri,
Ta'lim berurga benaziri.
Kim, maktab aro xujasta farzand,
Bo'lg'ay bori ilmdin barumand.

CHun ilm ila arjumand bo'lg'ay,
Ofoq aro sarbaland bo'lg'ay.
Ey piri muallim-u muaddab,
Aql o'ldi qoshingda tifli maktab.
Bu tifl iligiga bir varaq ber,
Lekin manga ishqdin sabaq ber

(Bobning nasriy bayoni)

Qaysning yo'qlik majlisidan qutulib, vujud beshigiga tutilgani; qon yutmoqdan yemish va ishq doyasidan parvarish topgani; ishq zoti bahrasidan el ko'ziga shirin va azaliy dard haroratidan xaloyiq nazariga issiq ko'ringani

Bu bo'g'ovlar halqasidagi g'amging kishining zanjirlari shunday sado beradi: Arab yerida badavlat kishi bo'lib, u Arabistonga hukmronlik qilardi. Necha-necha qabi-lalar uning hukmida edi, barcha qabilalar uning iqbolini ko'zlab ish ko'rishardi. U bechora xalqning mushkulini oson qiluvchi, hamisha dasturxonni yozug'liq, mehmon-do'st kishi edi. Osig'liq qozoni o'choqdan tushmas, tun-kun gulxanida o't pasaymas edi. Sahroda yo'lini yo'qot-ganlarga bu o't qorong'u kechadagi yorug' yulduz bo'lib ko'rinardi. U bilimni kasb qilib, saxovatni hunar qilib olgandi. Bilim bilan saxovat ko'rsatardi. Ot, tuya, qo'y-qo'zilar son-sanoqsiz.

U tez o'tuvchi umridan kuygan, bolasi yo'qligidan juda qayg'urardi; moli ko'p, o'zi keksaygan, farzand orzusida edi. Insonning hayot libosi eskib, umr daraxti ham qulay deb qolganda, yonida go'zalligi sanavbarga o'xshagan yosh mevali nihol bo'lsa edi. SHu azamat daraxt tubidan ko'chib ketsa, bu nihol o'sib soya solardi; ya'ni yo'qolgan sadafdan bir dur qolsa, uning qabilasi shu durdan nur olardi. Agar bir merosxo'r bo'lsa, uning moli dunyoda sovurilishdan saqlanardi. Umr quyoshi botar ekan, uning o'rniga yana yorug' quyosh - farzand kerak. U quyosh yuksalib, butun qabilalarni yoritar edi.

Bilgilki, guliston quriganda bulbul sayramaydi, doston aytmaydi. Ha, g'am tunida nur taratuvchi sham o'chib qolsa, parvona bilan uy yorishmaydi. Biror maqsadni ko'zlaganda, shuni o'yla, agar yetolmasang, sabr qil.

Qabila boshlig'i tangriga ko'p yolvorib, istagan umidiga yetdi, ya'ni uning maqsadi farzand edi, xudo unga voris berdi... U vorisgina emas, ishq ahlining murod qabilasidir. Ishqning tug'ilishi bir bashariy qatradan ekan, o'sha modda ma'no sadafning ishq gavharidir. SHu qatra tan xazinasining yashirin qimmatbaho kumushi, jon gulshanining yorug' shabadasidir.

Muhabbat oyati uning yanog'ida tovlanib, vafo farmonlari esa yuzida ko'rinardi. Ishq mulkining shohi ko'kdan yergacha hukm qildikim, shodmonlik bilan osmon gumbazigacha ziynat berib bayram qilsinlar. Ko'kdagi abadiy dard shodiyona nag'masini chalsin. Dunyodagi g'am lashkarlari talvasaga tushib, sevgi qo'shini qo'zg'alib toshdi.

Balo sel ofatiga yo'l ochaman, deb qo'li bilan uning ko'zini ochdi. Bebosh firoq uning boshini silab, "bu bosh ustiga tosh yog'diraman" dedi. Dard harn uning og'zini yuvib, "bu yerdan oh o'tlarini falakka o'rlata-man" dedi. Ishq esa "bundan boshqa pok manzil yo'q", deya uning ko'ngliga moyil bo'ldi.

Alqissa, otasi bu durni topganidan faxrlanib, ko'p gavharlar sohib, tortiqlar berdi. O'g'lining nomini Qays qo'ydi, bu - o'z otasining nomi edi. Bir necha doylalar uni boqib asradilar, ulg'aytirishga kirishdilar. Qimmatbaho matolar bilan yo'rgaklab, g'uncha kabi yuzlab qavat libos bilan o'radilar. Gul yaprog'i asalga tushgandek, uni beshikka bog'ladilar, Uni baxt bilan saodat doya singari odat bo'yicha tarbiyaladilar; bir lahza ham undan bexabar qolmay, ko'z qorachig'idek saqladilar. Uni ko'z yoshini saqlagandek ko'zda asradilar.

Bodomning ichida mag'iz saqlanganidek, bu bola ham ko'z beshigida farog'atda yashardi. Uning atrofini o'rab olgan el, u tomonga sovuq shamolni esgani qo'ymasdilar. Uning bo'g'zidan sut o'tishi bilan qonga aylanar, bu vajdan bag'ri ham qonga to'lar edi. Beshikka tang'ilish bilan uning tani qiynalib, azoblana boshladi. Yerda yurishga o'rganmagan juda kichik chog'idan boshlab emaklashga harakat qilar, o'tni ko'rganda uni ishq o'ti gumon qilib, unga yashirincha mayl qilar edi. Dard va g'am bir lahza ham undan g'ofil bo'lmay, hamisha uni ulg'aytib borar edi. Go'dak beshikda fig'onlar tortar, afg'onida esa dardning nishonalari sezilar edi. Uning tili chiqib gapirar ekan, har bir gapi ta'sirli bo'lib, gaplashganda uning so'zlari elning hushini yo'qotar edi. Yuzida malohat shu'lalari, nutqida fasohat nash'alari bor. Uning har bir ma'noli so'zi el ko'ngliga ta'sir qilardi. Uning fikrlari aqlga ma'qul, boshdan oyoq manzur edi.

Qabilalar har tomondan xabar topib, Qaysni ko'rmoqqa oshiqar edilar. Atrofdan kelgan kishilar bu ajoyib bolani talashib tomosha qilishardi. Ba'zilar uning yuzidan hayratda qolsalar, ba'zilar so'zidan o'yga cho'mib qolardilar. Benavolar uni jondan sevar, har kim ko'rsa duo qilardi. U yuzlaracha qarilarni o'z vasfida lol qilgan shunday ajoyib bola edi.

Ota-onasi uni birday sevar, go'yo ma'shuq bitta-yu, oshiq ikkita edi. Undan behad ajoyib so'zlar eshitganlar "yomon ko'z tegmasin" derdilar, Uni jon yo'rgagiga o'rab, ko'z qorachiqlarini isiriq qilardilar. U to'rt yarim yashar bo'lganida, otasi uni o'qitish niyatiga tushdi. Qabilalar ichida tengi yo'q ta'lim beruvchi ustozni qidira boshladi. Toki o'g'li maktabda o'qib, baxtli bo'lsin, ilm-ma'rifatdan bahra olsin, ilmlar bilan aziz bo'lib, jahonda nom chiqarsin. Ey odob o'rgatuvchi ustoz, aql sening qoshingda talaba bo'ldi. Bu bola qo'lga bir varaq tutqiz, menga bo'lsa, ishqdin saboq bergin!

Qaysning xirad maktabida ulum avroqin evurgoni va ishq tundbodi yetib, ul avroqni sovurg'oni, ya'ni Layli husni gulshanidin za'f xazoni kanora qilib, sihat bahori nasimidin latofat gullari ochilib, maktab azmi qilg'oni va ul gullardin Qays ko'ngli ayog'ig'a oshiqlik tikanlari sonchilg'oni

So'z darsini ulki berdi ta'lim,
Bu nav' etti fasona taqsim

Kim, Qaysg'a ilm uchun murag'g'ib,
Bar yon chu tilattilar muaddib.
Topildi hunarvar ustode,
Odam ichida malak nihode.
Lek asru hay ichra erdi pobast,
Dars ichra topib kalomi payvast.
Ul turfa qabilada sarafroz,
Har ishda hay ahlig'a navosoz.
SHaxse edi bas azim shoni,
Rif atda sipehrdin nishoni,
Qahr etsa dami samum yanglig',
Xoro iligida mum yanglig'.
Xoni karamida mehri xovar
Bir qursi fatirdek muhaqqar.
Tun atlasig'a chu yo'q garona,
Xaylida bir eski xaylxona.
O't qahrig'a bo'lmayin hamovard,
El xaylidin elta olmayin gard.
Qo'ymay g'ami dardin tabohi,
Ul elga ihotayi panohi.
Ganjida ko'p erdi gavhar-u dur,
Bir durdin etib, vale tafoxur.
Bo'stonida yuz gul erdi xudro'y
Bir guldin aning dimog'i xushbo'y.
Bir mash'al ila ko'zi munavvar,
Kim uchquni erdi mehri xovar.
Bir sham' ila hujlasi muzayyan,
Kim charx uyi andin erdi ravshan.
SHam'iyu ne sham', chashmai nur,
Nuriki, yomon ko'z olidin dur.
Naxli-yu ne naxl, sarvi ozod,
Sarvi-yu, ne sarv, rashki shamshod.
Oyi-yu ne oy, badri tole',
Badri-yu, ne badr, mehri lomi'.
SHahd ikki labi, vale ratabno'sh,
Badr ikki yuzi, vale qasabpo'sh.
Zulfi tunida uzori xurshed,
Xurshed uza zulfi shomi ummed.
Ne shomki chun ochib savodin,
Qo'ymay ko'ngul ichra subh yodin.
Boshkim qo'shub ikki egma qoshi,
Husn ichra ikisining taloshi.
CHun voqif o'lub bu mojarog'a,
Mushkin xutaba kirib arog'a
CHun vusma berib alarg'a tazyin,
Minoyi o'lub hiloli mushkin.
Yo'qkim iki sarvi nav damida,
Har sori nasimidin xamida.
Ko'zlari iki sho'x kofiri mast,
Har qaysig'a boqsa uyqu hamdast:
Ul sarvlar ostida uzolib,
Uyqu tamaig'a soya solib.
Mujgon safining qaro balosi,
Ko'zlar uza soyaning qarosi.
Yo'q soyaki, to'rt saf chekib zang,
Majmuyi libosi surmayi rang.
Ochquncha yumub ko'z ul sipah tez,
Bir-birga tegib qilurg'a xunrez.
Dema bu sipahni xayli hindu.

CHin dashti kiyiklariga mo'ndu.
Mushk oncha sohib bu ohuyi CHin,
Kim aylabdi mo'ndularni mushkin.
Yuz, ravzayi xulddin nishona,
Xol andin fireb etarga dona.
Ul donag'a sayd o'lub bir odam,
Bu donag'a borcha ahli olam
SHahdi labidinki komi shirin,
Andin kelibon kalomi shirin.
La'lida yig'ib zaxirayi jon,
Og'zi so'yi anda shirayi jon.
Jon topibon ulki o'psa oni
Mundin debon obi zindagoniy.
Ham jon kelib ikki la'l maygun,
Ham tavqi zavqan kelib anga nun.
Bir toza niholi sarv qomat,
Kim jilvasidin solib qiyomat.
Ne ayb qiyomat etsa hardam,
Ko'rganga yetar chu o'zga olam.
Bel rishtayi joni zor yanglig',
Jon pardasi ichra tor yanglig'.
Toriki yopib libosi oni,
Jon pardasida bo'lub nihoni.
Ham gavhari rishta shug'lidin pok,
Ham la'lig'a yo'q gazandi hakkok.
Pok erdi nechukki rostda'vi,
Bikr erdi nechukki xos ma'ni.
Yo'q ikki sochi tuniga g'oyat,
Ya'ni iki layli benihoyat.
Andin bo'lib oti jilva oroy,
Andoqki barotu qadr aro oy.
Kimniki bo'lub demakka may,
Malfuz o'lmay bag'ayri Layli.
Guldek yuz ila bu toza gulshan,
Aylab otaning ko'zini ravshan.
Bir uy qilibon ota rnurattab,
Kim, bo'lg'ay ul uy bu oyg'a maktab.
Lutf ichra nechukki xirgahi moh,
Sokin bo'lub anda mohi xirgoh.
Uyni yorutub dabiri mazkur,
Ta'lim olibon farishtadin hur.
Atfol tutub ul uy ichin jum,
Ko'k xirgahini nechukki anjum.
Ul xayl aro mohi majlis oroy,
Andoqki nujum arosida oy.
CHun Qays so'zi deyilmish erdi,
Kim, volidi fikr qilmish erdi.
Ustodg'a qilmoq oni taslim,
To qilg'ay anga ulum ta'lim.
Yo'q erdi qabilalarda maktab,
Bu maktabdin o'qurg'a ansab
Andoqki bo'lur arabda ma'hud,
Aylab neki rasm bo'lsa mavjud.
Topshurdilar oni nuktdong'a,
Gavhami muhiti begarong'a.
CHun topti bu nav' gavhari pok,
Bahr o'ldi bu zavqdin tarabnok.
Soatni chu ixtiyor qildi,
Lavh uzra sabaq nigor qildi.

Aylab anga lavhi siym taslim,
Filhol etti sabaqni ta'lim.
Ta'limig'a belni chust qildi,
Ne ul dedi, bu durust qildi.
Har necha sabaq debon fuzunroq,
Go'yoki bilib endi burunroq.
Hamdarslari bu holatidin,
Ojiz edilar xijolatidin.
Bir kun edi ham sabaqqa ham tak,
Ikinchi kun o'tmish erdi beshak.
Kun bor edikim besh-o'n sabaqni,
Anglab evurur edi varaqni.
Oz vaqtda ayladi zamona,
Ani bori ilm aro yagona.
Ul vaqtgi ul zamona fardi,
Maktabg'a kelurni boshlab erdi.
Layli demay, ul buti parizod,
Bir oriza birla erdi noshod.
Tab'ida quyosh kibi harorat,
Ayshig'a solib edi marorat.
Har tab'ki zoti o'lsa mahrur,
Oz hirqat etar tanini ranjur.
Zoriki, o'chuk yonar charog'i,
Bot o'rtanur ortiq o'lsa yog'i.
Kun qumni qilur necha qiziqroq,
O't yonsa bo'lur yana isig'roq.
Bor erdi quyosh mizoji nori,
Qumning ham esib nasiymi hori.
Marg'ubi edi ratab bila shahd,
May ichgali ham qilur erdi jahd.
SHahd-u mayu tab' ila havo to'rt,
CHun mushtail o'ldi soldilar o'rt.
Jisminki, bor erdi yosimin gul,
Hummo qilur erdi otashin gul!
Terkim gulidin bo'lib ravona,
Uyni qihbon gulobxona.
G'uncha kibi hullalarda noyob,
Xurda kibi o't anga solib tob
Kam bo'lsa mizojig'a harorat,
Titratma qilur erdi sharorat.
SHamshodig'a titratmak padidor,
Tong yelidin o'ylakim sapidor.
CHu zilzila bo'ldi ersa xora,
Bo'lur nafas ichra pora-pora.
Ul tang'aki lutfdin edi gul,
El titraturiga ne tahammul.
Boshi uza jam' o'lub ahibbo,
Hozir qilur erdilar atibbo,
Bemorg'a mushkil erdi parhez,
Andoqki ko'zi qilurda xunrez.
Bu hoi ila erdi sarvi gulxad,
Kim, bo'ldi mizoji za'fi mumtad.
Har necha sipehr edi hasadgor,
Ham bo'ldi tabiati madadgor.
Za'f ichra tabiat o'lsa mushfiq,
Behroqki tuman tabibi hoziq!
Yo'q ersa mizojidin muvoso,
Jon bersa ne sud elga Iso.
Kim bo'lsa tabiati muolij,

Jismidin etar marazni xorij.
CHu qildi tabiati muruvvat,
Za'f o'ldi gumu yetishti quvvat.
Yor o'ldi hakimning iloji,
Sihhat sori qo'ydi yuz mizoji.
Mayl etti mizojig'a salomat,
Tab'ig'a yuz urdi istiqomat.
La'li labi no'shxand bo'ldi,
Naxh qadi sarbaland bo'ldi.
May tab'ig'a bo'ldi ishratangez,
Qon to'kmak uchun ushatti parhez.
Bo'ldi yana ul uzori gulgun,
Husn ichra burung'idin ham afzun.
Bir kun erikib mahi muaddab,
Tushti boshig'a havoyi maktab,
Mashshotayi husni olam aro
Oroyishin etti oshkoro.
Ul husnki zebi olam erdi,
Zeb ustiga yona zeb berdi.
Zulfu yuzi xad yonidag'i dol,
Fam nuqtasi og'zi ustida xol.
Aylab yuz o'tin yoqorg'a ta'jil,
Ougurd o'ti yuzda har taraf nil.
O'tdin gul ochib chu gulistong'a,
Ul gul bila o't solib jahong'a
Farqi uza zulfi anbar olud,
Guldom o'tig'a anbarin dud. -
Oraz uza zarvaraq nigori,
Ul o'tu, bu dudning sharori.
Yuz uzraki, o't yoqib jabini,
Axgar anga la'li otashini.
Jodulig'i birla xoli hindu,
La'li o'tida nihon qilib su.
Yo'qkim labi obi zindagoniy,
Suv ichra o't aylabon nihoni.
Ul la'l o'tidin jahong'a kuymak,
Yo'q, yo'q, ne jahonki, jong'a kuymak.
O'tlug' iki ko'zi surmaolud,
Ul o'tg'a dag'i bu surmadin dud.
Bu o'tlar aroki orazi g'arq,
O'rtarg'a jahonni hosilan barq.
Ne barqki barqi ofat ul yuz,
Yo boriqayi latofat ul yuz.
Yuz girdida iqdi gavhar andoq,
Kim, oy ila bo'lg'ay axtar andoq.
Mi'jar sochi uzra tori noyob,
Ul nav'ki vasl shomi mah tob.
Husn ichra ayog'idin boshi xub,
Boshdin ayog'ig'a tegru mahbub
Ko'rgach bu baloyi javidona,
Qo'zg'olmay naylasun zamona.
Bu shakl ila ul jahong'a oshub,
Solib sekiz osmong'a oshub.
Kenida necha kanizi hamqad,
Borcha gul ro'yu arg'uvon xad.
Maktab sori jilva ayladi soz,
Boshtin ayog'ig'a husn ila noz.
Kim, sayr ila ko'ngli xurram o'lg'ay,
Hamdarslarig'a hamdam o'lg'ay.

Xurram ko'rib oni famix ustod,
Qilg'ay bori sarvlarni ozod.
Qizlar bila azmi gulshan yetgay,
Gulshanni jamoli ravshan yetgay.
Maktabni yorutg'ach ul pari chehr,
Andoqki sipehr gunbadin mehr.
Borcha qilib ehtiromin oning,
Yuqori yasab maqomin oning.
SHod o'ldi jamolidin dabiston
Andoqki bahordin guliston
Lekin bu bahori zindagoni,
Bir nahlni ayladi xazoni.
Yo'q, yo'qki tutoshdi sarbasar o't,
Boshtin ayog' o'ldi ul shajar o't.
Yo shu'laki har biriga yetti,
El bargi xazon tasavvur etti.
Ya'ni ko'rub oni Qaysi mahzun,
Ruxsorini qildi kahrabogun.
Ham chehrasi rangi kahrabodek,
Ham ko'nglida qo'zg'alon sabodek.
Hardam yiqilurg'a jismi moyil,
Hushi dog'i lahza-lahza zoyil.
Topib anga jismi notavon za'f,
Ko'nglida dog'i zamon-zamon za'f.
Tag'yirpazir ko'zga holi,
Ko'zga neki, har dam o'zga holi,
CHun zo'r keturdi ishqiqi bebok,
Avval qadah oldi hushini pok.
Bal may isi biila mast bo'ldi,
G'am xaylig'a zeri dast bo'ldi.
Ko'p sa'y o'ziga qildi hamdast,
To bo'lmadi yerga soyadek past.
Ko'rgach ham ani nigori zebo,
O'z ko'nglini topti noshikebo.
Nozuklik ila chu qildi mafhum,
Kim erkanin etti yaxshi ma'lum.
Qolmadi havosida qarori,
SHavq o'tig'a tushdi joni zori.
Oning dog'i bildi iztirobin,
Ishqi o'tida ichida tobin.
Bildiki, gar etmas ishga chora,
Ul hoi o'lur elga oshkora.
El solsalar iztirob arog'a,
Bir nav tushar hijob arog'a,
Kim yor o'za olmay anda sokin,
Bo'lmas diydor umedi mumkin.
Ta'jil ila qo'pti lu'batil shang:
"Kim bog' sori qilurbiz ohang".
Atfol dog'i bilib g'animat,
Oning bila qildilar azimat.
Taklif etti buti shakarlab,
"Kim, har kishi bo'lsa ahli maktab:
"Bir kungina tarki dasht qilsun,
Gullar bila bog' gasht qilsun".
CHun kirdi arog'a bo'yla surat,
Azm ayladi Qays ham zarurat.
CHun Qays alarg'a bo'ldi yoldosh,
Gulshan ichidin chiqordilar bosh.
Ey gulshani ishq bog'boni,

Gulgun qadahe ketur zamoni.
To gulki bu gulshan ichra sochqung,
Ma'lum etayin ne gullar ochqung

11 (Bobning nasriy bayoni)

Qaysning donolik maktabida ilmlar varaqlarini o'g'irgani; ishq izg'irini yetib, u varaqlarni sovurgani, ya'ni Layli husni gulshanidan xastalik xazoni chetlashib, salomatlik bahori yelidan latofat gullari ochilib, maktabga yo'l olgani va u gullardan Qays ko'ngli oyog'iga oshiqlik tikanlari sanchilgani

So'z darsidan ta'lim beruvchi kishi afsonani shunday tahlil qildi: Qaysga odob va ta'lim beruvchi kishini har tarafdan izladilar. Odamzod ichida malaksimon yaratilgan bir hunarmand ustod topildi. Biroq u ustod qabiladan hech yerga jilmasdi, dars berishda yuksak kamolot sohibi edi. U ajoyib kishi qabilada izzat-hurmatli bo'lib, bar ishda hay ahliga yordamlashuvchi edi. Zo'r sha'n-shavkatga ega, martabasining yuksakligi ko'kka teng bir shaxs edi. Qahri kelganda nafasi garmseldek, metin toshlar qo'lida yumshoq mumga aylana edi. Uning karam dasturxonini oldida quyosh qora kulchadek qadrsiz; cheksiz bo'lgan tun osmoni uning qabilasida eski bir otxona edi. O't uning qahriga teng kelolmas, yel bo'lsa uning qabilasidan bitta gardni ham uchirib ketolmasdi. Eliga olam ofatlari tushmas, chunki u o'z elining panoh qo'rg'oni edi. Xazinasida dur-u gavharlar ko'p bo'lib, lekin bu durdan alohida faxrlanar; bo'stonida yuzlarcha chiroyli gullar bor bo'lsa-da, ularning biridagina uning dimog'i xushbo'y edi. Bir mash'aldan uning ko'zi yorug'langan ediki, uning bir uchquni sharq quyoshi edi. Turar joyi bir sham bilan bezangan; jahon uyi ham o'shandan ravshan bo'lgan edi. Uni sham dema, balki nurlarning chashmasidir, uning nuri yomon ko'zlar makridan yiroqdir. Uni nihol dema, balki sarv kabi xushqomatdir, sarv ham dema, balki shamshodga rashk soluvchidir.

Uni oy dema, balki to'lgan oydir, to'lin oy ham emas, balki porloq quyoshdir. Ikki labi asal, lekin xurmo mazalik; ikki yuzi to'lgan oy-u, biroq niqobda. Qora zulflari tunida yuzi quyoshdek, gajaklari esa shu quyosh-ning ustidagi umid shomi edi. Yo'q, shorn emas, balki ko'ngildan tongning yodini chiqaruvchi qorong'ulikning yoyilishidir. Tutashgan ikki qoshi o'zaro husn talashib niojaro boshlagan chog'da, qora xoli voqif bo'lib oraga kirgan. O'sma ularga ziyinat berganda, yangi oyga o'xshagan qora qoshi ko'kimtir bo'lib tovlanar yoxud yangi o'sib chiqqan ikki sarv niholi shabadadan ikki tarafga egilib turgandek tuyulardi. SHo'x, rahmsiz ikki ko'zi esa, mast kofirlardek uyqusirab, haligi sarvlar ostida uyqu umidi bilan cho'zilib yotgandek.

Kiprik saflari qora balodek, qora ko'zlar ustidagi soyaning qorasi kabi. Soya ham emas, balki to'rt qator saf tortgan surmarang kiyingan zangi qo'shinlaridir. Ko'z ochib yumguncha kipriklar ikki qo'shindek qon to'kmoq uchun bir-biriga tashlanadi. Bularni hind lashkari dema, balki chin dashtining kiyiklariga qo'yilgan qator qopqonlardir. CHin kiyiklari shu qadar mushk sochdiki, u qopqonlarni ham muattar qilib yubordi. Yuzi jannat bog'laridan nishona bo'lib, undagi xol aldamoq uchun donadir. Jannat donasiga birgina Odam Ato ilingan bo'lsa, bu yuzdagi xol donasiga butun jahon ahli ovlangandir. Labining bolidan og'zi shirin bo'lgani uchun so'zlari ham shirin edi. Labiga jon zaxiralari yig'ilgan, og'zining suvi jon shiralaridir. Uni o'pgan kishi undan jon topadi> shuning uchun uni obi hayot deyilgan.

Ikki qizil labi jon bo'lsa, iyak ostidagi baqbaqalari "jon" so'zining "nun" harftidir. U shunday sarv qomat, nozik niholki, jilvasi qiyomat qo'poradi. Uni ko'rgan kishi o'zga bir olamga o'tib qolar ekan, u har dam bir qiyomat qo'porsa nima ayb? Belining nozikligi jon pardasidagi ingichka torlarsimon, libosidagi o'rish-arqoqlar jon pardasidagi yashirin iplardandir. Uning pok gavhari hali ipga tizilmagan, la'li esa zargar qo'lidan zarar ko'rmagan; to'g'ri da'vo kabi toza, ochilmagan ma'nodek ohorli edi. Ikki qora sochining uzunligi intihosiz ikki qorong'u kecha. SHuning uchun uning isrni barot (hijriy yil hisobida sakkizinchi oy bo'lgan sha'bonning o'rtasi, bayram kuni.) va qadr (ramazon oyining "Laylat ul-qadr" (qadr kechasi) deb ataladigan 27-qutlug' kuni.) kechasidagi to'lin oydek jilvalanardi. Kimki uning ismini aytishni istasa, Layli boshqa so'zni tilga olmas edi. Bu toza gulshan - Layli guldek yuzi bilan otasining ko'zini ravshan qilgan edi. Otasi Layliga maktab bo'lsin deb bir uyni jihozlagan edi. U xona nafosatda oy doirasiga o'xshar, Layli shu uyda oydek o'tirardi. Boya aytilgan ustoz shu maktabning muallimi bo'lib, farishtadan hur ta'lim olardi. Ko'k yuzini yulduzlar qoplaganidek, u xona bolalar bilan liq to'lgan edi. Yig'in guh" Layli esa talabalar orasida yulduzlar ichra oydek o'tirardi.

Qaysga kelsak, otasi uni bir ustozga topshirsa-yu, ustoz unga ilm o'rgatsa, degan fikrga kelgan edi. Qabilalarida Laylining maktabidan boshqa munosib maktab bo'lmaganidan, arablarda bo'lgan rasm-rusumlarga muvofiq, gavharni cheksiz dengizga tashlagandek, Qaysni ham bilimdonga topshirdilar. Bunday pok gavharni topgan dengiz juda zavqlandi. SHu soatda uning ta'lim taxtasiga sabog'ini yozib berdi, ya'ni oldiga kumush lavh qo'yib, darhol unga ta'lim berdi. O'qituvchi ta'limga qattiq bel bog'ladi, Qays uning aytganlarini yaxshilab bajardi. Unga qancha ko'p saboq berilsa, go'yo ilgari bilgandek o'qirdi, hamdars bolalar o'z holatlariga xijolat tortar edilar. Qays bir kun sheriklari bilan saboqdosh bo'lsa, ikkinchi kuni albatta o'zib ketardi. SHunday kunlar ham bo'lardiki, besh-o'n saboqni o'qib, anglab, yangi varaqlar ochardi. SHu yo'sinda zamona uni tez vaqt ichida hamma ilmlar bo'yicha yagona qilib qo'ydi.

Zamona yagonasi - Qays maktabga kela boshlagan vaqtda, Layli demayin, ul sanamdek parizod, bir kasalga chalingan edi. Tabiatiga tushgan quyosh kabi harorat uning osoyishini barbod qilgandi. Har ko'ngilki, aslan kuygan bo'lsa, ozgina harorat ham uning tanini azoblaydi. CHirog'i o'chayozgan bechoraning chirog'iga yog* quyilsa, yana yonaveradi. Quyosh qumni qancha qizitsa, unga o't yoqilsa, yana ham alangalanadi. Ul quyosh - Laylining mizoji issiq bo'lib, qumlarning esa garmseli yurgan edi. U xurmo va asalni yaxshi ko'rar, may ichishga ham oshiqardi. Asal, may va o'zining issiq tabiati hamda

havoning harorati - to'rtalasi shu'lalanib unga o't soldilar. Uning oq gulga o'xshagan jismini isitma qizil gulga o'xshatib yuborgan edi.

Gul yuzidan oqqan terlar uyni gulobxona qilib yuborardi. U bo'lsa, g'uncha kabi harir pardalarga o'ralgan, isitma unga gul zarralaridek o't solgan. Mizojida harorat kam bo'lsa, uni isitma qaltirardi. Tong yelidan teraklar titraganidek, uning shamshod qaddi bezgakdan titrardi. Zilzila bo'lgan chog'da qoya toshlar bir nafasda pora-pora bo'lib ketse, noziklikda gulday muloyim badan shamol titratishiga qanday dosh beradi? Uning boshida do'stlari yig'ilishib, tabiblar hozirlashar edilar. Qon to'kuvchi ko'zlariga chidash qanday qiyin bo'lsa, uning uchun parhez qilish ham shunday mushkul edi

SHu ahvolda u gul yuzning kasali uzoqqa cho'zildi. Falak qancha hasad qilmasin, uning tabiati ham shun-cha yordam berar edi. Kasallikda tabiat mehribonligi o'ta tajribali tabibdan yaxshiroqdir. Agar uning mizoji tuzalishga ko'maklashmasa, Isoning elga jon bag'ishlashidan nima foyda? Kishining tabiati kasalliklarni quvib chiqaradi. Layliga tabiat muruvvat qilgach, xastalik yo'qolib, quvvatga kirdi. Hakimning ko'rgan chora-lari kor qilib, uning mizoji tuzalishga yuz tutdi. Mizojiga salomatlik kirgach, tabiatida ham tinchlik tug'ildi. La'li labi jilmayib, qomatining niholi yuksaldi. May ta'biga xursandchilik bag'ishladi, badaniga qon yugurtirmoq uchun parhezni ushatdi. Yana o'sha gul yuzli go'zallik-da burungidan ham ziyoda bo'ldi.

U odobli oy bir kun zerikib, maktabga borish havasiga tushdi. Olamga zeb berguvchi go'zallik pardozchisi uni bezantirdi. Olamning zeb-ziynati bo'lgan husn yana zeb ustiga zeb berdi. Uning sochi "xad" (yonoq) yonidagi "dol"ga; "fam" (og'iz) kalimasidagi nuqta og'zi ustidagi xolga o'xshaydi.

Yuzining o'tini yoqmoq uchun gugurt - qora qoshlar nildek har tomonga tortilgan edi. CHEhrasi gulistonida ochilgan olovrang gullar bilan jahonga o't soladi. Uning boshidagi anbar hidli qora zulflari - gulrang yuzida qora tutun, manglayidagi tilla qoshi go'yo o'tdan chiqqan alangalardir. Uning lablari peshonasi yuziga yoqqan o'tning cho'g'lari edi. Undagi hindu xol jodugarlik bilan o't ichiga suvni berkitgandek yoki obi hayot labi suv ichiga o't yashirgandek edi. U la'ning o'tidan jahon, yo'q, yo'q, balki jon kuyadi. O'tli ikki ko'zi surma yuqi, u surma esa bu o'tning tutunidir. Bu o'tlar orasida g'arq bo'lgan yuzi jahonni kuydirmoq uchun chaqin edi. Qanday chaqin, ofat chaqini yoki u yuz go'zallik ravshanligidir, Yuzi atrofidagi gavhar shodasi ayni oy tevaragidagi yulduzlar. Uning sochlari ustidagi durrasi vasl shomidagi oydinlikka o'xshardi. Go'zallikda boshdan oyog'igacha chiroyli, sevimlidir.

Bu abadiy baloni ko'rgan vaqtda, zamona qo'zg'olmay nima qilsin!

Jahon ofati shu suratda sakkiz osmonga sho'rishlar solib, gul yuzli, arg'uvon chehrali bir necha bo'ydosh kanizlarni orqasiga ergashtirdi. Hamdarslariga hamdam bo'lib sayr-u sayohat bilan ko'nglini xursand qilsin uchun boshdan oyog'igacha husn va nozga to'lib, maktab tomon jilva solib jo'nadi. Muborak ustoz uni quvnoq ko'rib, barcha o'quvchilarni ozod qilib yubordi. Toki u qizlar bilan boqqa borib, gulshanni o'z jamoli bilan ravshan qilsin.

Ko'k gumbazini quyosh yoritgandek, maktabni ham u parichehra yoritdi. Barchalari uni hurmat qilib yuqori-ga o'tkazdilar. Bahordan gulistonlar xursand bo'lga-nidek, maktab ham uning jamolidan shod bo'ldi. Lekin hayot bahori - Layli bir niholni xazon qildi. Yo'q, yo'q, butkul o't tutashib, u daraxt boshdan oyog'igacha kuydi, olovga aylandi. Bir-biriga o'ralib ketgan shu'lalarni el xazon bargi deb tasavvur qildi. Hazin Qays uni ko'rib, yuzi qahrabodek bo'ldi. CHEhrasi ham qahraborang, ko'nglida ham sabodek tug'yon. Har dam yiqilishga moyil bo'lib, har nafas hushidan ketay derdi. Uning vujudi zaiflanib, ko'nglida ham borgan sari xastalik ortardi, Qaysning ahvoli ko'zga o'zgarib turgandek ko'rinar, ko'rinargina emas, holi ham nafasi o'zgacha edi. Rahmsiz ishq zo'rlik qilgani uchun birinchi qadah-dayoq hushidan ayrildi. Balki u may isi bilan mast bo'lib, g'am to'dasidan yengildi: g'am lashkarlariga bo'ysundi. Ko'p urinishlar tufayli soyadek yerga yiqilmay o'zini zo'rg'a ushlab qoldi.

Uni ko'rgach, zebo nigori ham o'z ko'nglini sabrsiz topdi. Muloyimlik bilan uning kim ekanini yaxshilab fahmlab oldi. Uning ishqida qarori qolmay, bechora joni shavq o'tida yonardi. Qaysning ham o'z ishqida o'tga tushib, iztirobga qolganini; shu ishga chora qilmasa, holning elga oshkor bo'lishini bildi. El bu ahvolni payqab, o'rtaga iztirob solar, oraga bir parda tushib qolar. U paytda Qays bu yerda turolmaydi, undan keyin diydor ko'rishish ham mumkin bo'lmaydi. SHo'x qo'g'irchoq - Layli tezlik bilan turib, "Boqqa boramiz" degan havasga tushdi. Bolalar ham bu vaqtni g'animat bilib, u bilan birga boqqa jo'nadilar. U shakarlab sanam taklif qildiki, kimki maktab o'quvchisi bo'lsa, bir kun-gina dashtni qo'yib, bog'da gullar bilan gasht qilsinlar. SHunday taklif bo'lgach, Qaysning ham ular bilan bori-shi zarur bo'lib qoldi. Qays ularga yo'ldosh bo'lgach, barchalari baqamti gulshanga borib yetdilar.

Ey, ishq gulshanining bog'boni, bir nafas gulrang qadahingni keltir! Bu gulshanga qanday gullar sochishingni, qanday gullar ochilishini ma'lum qilayin.

JAHON OTIN UVAYSIY (1789-1850)

Uvaysiy, yuz jaf o'rsang haqiqat yoridin doim,
O'gurma yuz anga, ham solma ko'z o'zga dildora.

Iste'dodli shoira shirin lutf bilan nozik va nafis g'azallar, muxammaslar va boshqa ko'plab quvnoq, sho'x va shu bilan birga mahzun ash'orlar bitgan. Jahon Otin Uvaysiy 1789-yilda Marg'ilonning CHilduxtaron mahallasida dunyoga keldi. Otasi Siddiq kosiblik bilan shug'ullansa-da, madrasa ko'rgan ziyoli, she'r va musiqaga oshno kishilardan edi. Hofiz laqabi

bilan o'zbekcha va tojikcha she'rlar bitardi. Onasi CHinnibibi maktabdor otin bo'lib, qizlarga dars berardi. Akasi xonanda va sozanda bo'lgan. Bunday oila muhiti bo'lajak shoirada adabiyotga, san'atga muhabbat uyg'otdi. Juda erta savodi chiqdi, otasi ko'magida arab, fors tillarini o'rgandi. Otasi vafot etgach, mustaqil ravishda Hofiz, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil kabi SHarq she'riyatining buyuk namoyandalari ijodini o'rgandi, o'zi ham ijod qila boshladi.

Uvaysiyning dovrug'ini eshitgan Nodirabegim uni saroyga taklif qiladi. Uvaysiy to Nasrullo bosqinigacha Qo'qon muhiti shoiralari hamda Nodirabegimga ustozlik qildi.

U taxminan 1850-yilda vafot etgan.

SHoiradan bizga bir necha she'riy devon qolgan. Uning link qahramoni - pokiza, olijanob qalb egasi. Mumtoz she'riyatda shaxdam va shaddod ayol obrazi kam uchraydi. Oshiq har turli yo'llar bilan bo'lsa-da, o'z sevgisini izhor eta oladi. Ammo ayol sevgisi davosiz dard. Ular tiralib yotgan qalbdan chiqayotgan dudning achchig'iga ko'zdan oqqan yashirin tomchilar orqaligina sevgi hislarini bayon eta olganlar:

Qolganda menga o'zni chunon ayladi jallod,

Lutfmi raqiblarga ayon ayladi jallod.

Qurboni qoshing bo'lg'ali ilkingda umidim,

Furqat o'ti ko'ksimni nishon ayladi jallod.

SHoira lirikasi mavzulari rang-barang. Uning qahramonlari goh sevgiday og'ir, ammo lazzatli bir dardni tarannum etsa, goh muhabbat alangasida o'rtangan qalb nolalarini tasvirleydi, goh zamon kulfatlaridan faryod chekadi. Uvaysiy otashin misralarda davr nohaqligi, adolatsizligidan nola qiladi, qon bo'lgan yurak dardlarini, ko'zyoshlarini to'kib yozadi.

Uvaysiy o'zining chistonlari bilan ham mashhurdir. Quyida uning ijodidan namunalar bilan tanishasiz.

G'AZAL

Ruhing uzra ikki gisuyi shabranging tutoshibdur,
Ki bir ganj ustida go'yo iki ajdar taloshibdur.
Gul ermas gulshan ahlin ko'zlari qon ila to'ldirmush,
Tegib g'amzang o'qi nechunki har yondin qaroshibdur.
SHafaq ermas yuzing hijronida xurshid-u xovardur,
Ani o'tlug' tanidan charxni o'ngri tutoshibdur.
Qoshing savdosi men devonani boshig'a tushguncha,
Sirishkim sell tug'yoni falak toqidin oshibdur.
Tanimga o'qlaring muhlik emas, balki mador istab,
Bu to'rt devorg'a har yondin cho'plar taloshibdur.
Tarahhum birla Vaysiyga, nigoro, manziling ko'rguz,
Bu muhliq vodiya ushbu musofir yo'l adoshibdur.

Gisu - soch.

SHabrang - qora.

CHISTONLAR

Ul na gumbazdir eshigi, tuynigidin yo'q nishon,
Necha gulgunpo'sh qizlar anda aylabdur makon.
Sindurib gumbazni qizlar holidin olsam xabar,
Yuzlariga parda tortig'liq turarlar, bag'ri qon.
Ul nadurkim, sabz to'nliq, yoz yog'ochning boshida,
Qish yalong'och aylagay barcha xaloyiq qoshida.
Barcha qushlarning so'ngoki ichida,
Ul na qushdirkim so'ngoki toshida.
Ikki mahbubini ko'rdim, bir-birisin ko'rmagan,
Ikkisining o'rtasiga, do'stlar, qil sig'magan.

XX ASR ADABIYOTI NAMUNALARI

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY (1889 - 7929)

Hamza 1889-yilda Qo'qonda tabib oilasida tug'ildi. Uning otasi ma'rifatli, ilg'or ziyolilardan bo'lgan. Hamza avval eski maktabda, so'ngra rus-tuzem maktabida, madrasada o'qidi. Fors, arab, rus tillarini o'rgandi. Fuzuliy, Navoiy, Hofiz kabi mashhur SHarq shoirlari asarlarini mustaqil mutolaa qildi. Ulardan ilhomlandi va "Nihon" taxallusi bilan she'rlar yozdi.

Hamza o'zining pedagogik faoliyatini 1910-yilda Toshkentda Qashqar mahallasida maktab ochib bolalarni o'qitishdan boshladi. SHunday maktablarni 1911-yilda Qo'qonda, 1914-yilda Marg'ilonda ochdi. U mazkur maktablarda dars berdi, ayni chog'da ular uchun "Engil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" darsliklarini (1914-1915) ham yozdi.

Hamza 1913-1914-yillarda chet ellarda: Afg'onis-ton, Hindiston, Suriya, Turkiya mamlakatlarida, Makkada sayohatda bo'ldi, u mamlakatlarda bo'layotgan o'zgarishlar, yangiliklar bilan tanishdi. U maorif ishlarida usuli savtiyani islom bilan bog'lab, xalqni ilm-ma'rifatga, yangilikka da'vat etdi. Hamza "Yangi saodat", "Gul" turkumidagi to'plamlarini, pedagogik mavzudagi va boshqa ko'plab asarlarini xalq tilida - sodda va ravon uslubda bayon etdi. U ilm-ma'rifatni targ'ib qilishda teatrdan ham unumli foydalandi. "Feruzaxonim", "Ilm hidoyati", "Loshman fojiasi" kabi qator komediyalar yozib, ayrimlarini o'zi tuzgan "Havaskor truppa"da sahnaga qo'ydi.

Hamza o'zining qizg'in ijodi va faoliyati bilan ma'rifatchilik va jadidchilikning faol ishtirokchisiga aylangan, miistamlaka zulmiga qarshi xalq orasida ma'rifat tarqatishda tinimsiz kurashgan. U bir maqolasida: "Agar bu ahvolda yashayversak, bir muddatdan so'ng bu bid'atlar prasida bir millat tug'ulib, butun islom faqat ismi bor, Jismi yo'q bir holg'a kelib qolur... o'zimizdan keyingi avlodlarimizning xurshid saodatlarin zavolga yetkurmaylik va hozirdan bu dardlarning davosiga kirishub, chorasini izlayluk... Buning kabi bid'at va majusiyat odatlarini yo'q qilmak uchun yolg'iz ikki kalima so'zni yaxshi tushunmoq lozim: o'qimoq va o'qitmoq", - deb yozgan edi.

Hamza "Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari", "Istibdod qurbonlari", "Maysaraning ishi" dramalari bilan tragediya, komediya janrlariga asos solgan.

Hamzaning "Boy ila xizmatchi" dramasi 1918-yilda yozilgan bo'lib, o'sha yili o'zi tomonidan sahnaga qo'yilgan. Dramada o'zbek mehnatkashlarining o'tgan asr boshlaridagi og'ir hayoti, mahalliy boylar va chor hukumati istibdodi ostida ezilganligi, insoniy huquqlarining poymol etilganligi tasvirlangan. Drama o'zbek adabiyotida yaratilgan ilk realistik asar hisoblanadi.

Hamza o'z asarlarida erkinlik, hurriyat, baxt-saodatga o'qish-o'rganish, birlashish, mehnat va kurash tufayli erishish mumkinligini ta'kidlagan. U o'z ijodi bilan o'zbek milliy adabiyotining taraqqiysi, o'z xalqi, vatanining farovonligi, ma'naviy rivoji yo'lida charchamay ishladi. U to'g'ri so'zligi, haqiqatg'o'yiligi va murosasizligi bois biror yerda muqim ishlay olmadi. 1929-yili 18-martda fojiali o'lim uni hayotdan olib ketdi.

BOY ILA XIZMATCHI

Drama

Ishtirok etuvchilar:

G'ofir - boyning xizmatkori, 30 yoshlarda.

Jamila - G'ofirning xotini, 16 yoshda.

Solihboy - 50-60 yoshlarda.

Xolmat - boyning xizmatkori, 30-35 yoshlarda.

Hoji ona - boyning onasi.

Poshshaoyim, Xonzoda, Gulbahor - boyning xotinlari.

Qodirqul - mingboshi.

Rahima xola - Jamilaning onasi.

Hasan - ellikboshi.

Oyxon - Gulbahorning onasi.

Sifat buvi.

Imom.

To'ra.

Pristav.

Qozi va boshqalar.

Asarda yozilishicha, zolim Solihboy yoshligidan qo'lida xizmat qilib o'g'li qatori bo'lib qolgan G'ofirni o'zi uylantirib qo'yadi. Kelini Jamilaga ko'zi tushgach, qo'sha-qo'sha xotinlari bo'lishiga qaramasdan, xizmatkorining xotiniga ko'z olaytiradi. Sotqin qozi, mulla va ellikboshilar boyning pullariga uchib, unga shariat bo'yicha "yo'l" topib beradilar. Begunoh G'ofirni o'g'irlikda ayblab qamatadilar, shahar hokimi ham boyning aqchalariga sotilib, bechora xizmatkorni Sibirga surgun qildiradi.

Boy Jamilani majburlab, kuch ishlatib unga uylanadi. Sevgan kishidan ayrilgan, boyning qo'pol muomalasi va xatti-harakatlari oldida ojiz qolgan Jamila zahar ichadi.

Quyida dramaning so'nggi to'rtinchi pardasi keltiriladi.

To'rtinchi parda

Jamila. Qush edim, qanotimni qayirdilar, gul edim, bulbulimdan ayirdilar. Sibir... Sibir... Qanday qo'rqinchli, xunuk bir ot... Tilga olsam, etlarim junjikadi. U qanaqa joy bo'lsa ekan! Borsammikan? He, men nima deyapman?! Qaerga ham bora olaman! Meni bu temir qafasga soldilar, ixtiyorimni qo'limdan oldilar. Aylanamda qancha poyloqchi, qancha qorovullar bor. (Kulib.) Men endi boy xotinman, ha, ha, ha. Boy xotin! G'ofirjon menga nomahram! O'ho', qancha yig'ladim, yig'layersang ko'zingning yoshi ham tugab qolar ekan, ko'nikib ham qolar ekansan kishi. Mana endi yig'lamayman ham. Ko'zimga qatra yosh ham kelmaydi. O'limga tik qarab tura beraman. Ne qilay? Yashash uchun kurashdim, olishdim, boshimga tuproq sochib, faryod ko'tardim, foydasi tegmadi, ko'z yoshlarimning ariqda oqqan suv chog'lik qadr-u qimmatini

bo'lmadi. Birov, nimaga yig'laysan, deb so'ramadi. Ha, menday baxti qaroning kimga keragi bor! Xonzoda bo'lsa xuddi qarg'aday go'shtimni poylab, tepamda uchadi. He, shu ekan-da!

Hoji ona kiradi.

H o j i o n a (kulib). Qizim Jamilaxon! Menga, keling, demaysan? Hoji onangga salom bermaysan?

Jamila salom beradi.

Barakalla, qizim, barakalla... Men ikki yo'l haj qilgan, xudojo'y, batavfiq xotinman! Musulmonlarga yomonlikni aslo ravo ko'rmayman. Dilozorni xudo bandam demas-a. Men seni o'z onangdan ziyoda yaxshi ko'raman. Senga ikki og'iz shariatdan - tariqatdan gapiray, deb kirdim, bolam.

Jamila. Gapiring, Hoji ona, gapiring... Ko'nglim shunday qorong'i... zora yorisa...

Hoji ona. Qizim, hali o'n gulingdan bir guling ochilgani yo'q. Hoji onaday taqvodor, mehribon, badavlat xotinga kelin bo'lish har qanday qizning baxtiga uchramaydi. SHukur qil, bolam! Endi o'sha G'ofirni esdan chiqar! Kundoshlaringga ehtiyot bo'l... Ular bergan ovqatlarni yema! Eringni yaxshi hurmat qil! Uni ko'rganda bosh egib salom qil! Darrov borib, salla, to'nini ol! Mahsisini o'zing tort. Eringga sekin gapir, tovushingni kimsa eshitmasin. Unga sira tik qarab gapirma, guhoh bo'ladi. Ering bilan bir qatorda meni ham hurmat qil, savob bo'ladi. SHunday qilsang baxting ochi-ladi! Mana senga ko'rmana! O'z bisotimdan! (Arzimagan bir narsani beradi.) Seni namoz o'qimaydi deyishadi... Besh vaqt namozni kanda qilma! Bo'lmasa uyingdan parishtalar qochadi. (Hoji ona namoz o'qir.) Men endi chiqay. Eringni bugun xursand qil, tuzukmi, bolam. Xudo, mo'minlarga taviq ber, ko'pning qatorida imo-nimni basalommat saqla! (CHiqar.)

Xonzoda (vazmin kirib). Xo'sh, javob o'yladingmi?

Jamila. Ayajon, axir men buni qanday qilaman?

Xonzoda. Gap bitta! Sen qilasan! Bilaman, sen boyni yomon ko'rasan, yolg'iz men seni undan qutqaraman. Sen boyning xotini emassan. Nikohning qimmatini yo'q, chunki rozi bo'lmagansan, to'g'rimi?

Jamila. To'rg'i, ayajon!

Xonzoda. Yana qaytarib aytaman! Sen boyning xotini emassan!

Jamila. Aytganingiz kelsin, ayajon!

Xonzoda. Sen boyning chipchirig'iday merosiga -da'vogar bo'lmaysan.

Jamila. Boyning merosi, mol-u dunyosi sizniki.

Xonzoda. Ko'zingni och, boy bugun sening ishingni tugatadi. Boshqa gap yo'q!

Jamila. Ayajon, qo'rqitmang! Boyning menga kuchi yetmaydi!

Xonzoda. Devona, unga Sifat buviga o'xshagan yalmog'iz kampirlar yordamlashadi.

Jamila. Ayajon, qanday vahima gap aytdingiz!

Xonzoda. Sen shu ishni bajar! Boydan qutulasan, men bo'lsam o'z maqsadimga yetaman.

Jamila o'yga botadi.

Jamila. Ayajon, xo'p, unadim, bering.

Xonzoda. Mana. (Bir shishada zahar beradi.) Bordi-yu sen meros to'g'risida og'iz ochsang?!

Jamila. Yo'q, ayajon, yo'q. Ko'nglingizni to'q tuting. Hech qanday meros, moi, (ta'kidlab) dunyo menga kerak emas.

Hammasi sizniki bo'lsin.

Xonzoda. Men senga mastava kiritaman, shunga sol, boyga ichir. Xayr, hushyor bo'l, qo'rqama! (CHiqadi.)

Jamila. Qanday yaxshi bo'ldi-ya! Zaharli ilon chuchuk tillarini qaltiratib menga marhamat qildi, marhamat! (Dorini bekitadi, boyning tovushi eshitiladi.) Ana azroil! Kelayapti! Jonimni olmoqchi. Yuragim o'ynaydi. Xudo, kuch-quvvat ber! SHarmanda qilma! SHu zolimning panjalarida meni halok qilma! Yo'q, qo'rqaman! (Pauza.) Jamila! O'zingni tut, qo'rqama, bo'shshama, mahkam bo'!! (Boy kirar.)

Boy (Jamilaga yaqin borar). Oppog'im, jonginam, kel endi! Axir, xunob qilding-ku. Tasaddug'ing ketay! Seni olguncha, seni qo'lga tushirguncha ozmuncha dunyo sarf bo'ldimi? Bitta hokim to'raning og'ziga ikki ming so'lkavoy ketdi, nahotki besh kundan beri meni qiynasang?! Mayli, alami esdan chiqsin, yupansin, dedim. Sabr qildim, bugun oxirgi kun! Kel! (Tortadi.)

J a m i l a. Yo'q, yo'q! Yaqin kelmang! Qo'rqaman! Nari boring!

Boy. G'ofir o'g'ridan ham qo'rqarmiding? Kel, ko'p tarang qilaverma! (Hirs bilan osiladi.)

Jamila. Yana uch-to'rt kun sabr eting! Erimning dardini biroz unutay!

Boy. SHunaqami? Bitta gado uchun shuncha aza-bozlikmi? Endi G'ofirni og'zingga olma! Uni esingdan chiqar! Senga u nomahram! Sening ering men bo'laman!

Jamila. Siz erim?!

Boy. Ha, sening ering men bo'laman! SHuncha bergan azobing bas!

Jamila. Yo'q.

Boy. Sening nolishingga qaramayman!

Jamila. Yo'q, tegmang. Qoching!

Boy. Qanday yaramas, o'jar xotinsan!

Jamila. Bo'lganim shu!

Boy. SHunaqami? Ko'nmaymanmi?

Jamila. Ko'nmayman.

Boy yo'lakka borib imlaydi. Sifat buvi kiradi.

Sifat buvi. Aylanay Jamilaxon! Boyni xafa qilma, taqdirga tan ber!

Jamila. Yo'qol, jodugar!

Sifat buvi. SHundaymi? Toshday og'ir qo'llarim bor, bunga hech kim turish berolmagan. Qani, boy, dadil bo'ling, keling! (Jamilaga tashlanadilar, qiynaydilar.)

Jamila. SHoshmang, boy ota, shoshmang! Xudo xayringizni bersin, shoshmang! Axir, meni eshitasizmi, men, boy ota, axir... (Yig'laydi.)

Boy. Nima deysan?

Jamila. Xo'p, xo'p. Men roziman! Boy ota, roziman. Ammo hozir juda qo'rqdim. O'zimni picha bosib olay.

Boy. Yo'q, bo'lmaydi!

Sifat buvi. Bu o'lgur sizni yana aldaydi

Jamila. Agar aldasam niyatimga yetmay o'lay. Men bugun sizniki bo'laman. Endi taqdirimga tan berdim, lekin hozir emas, biroz turing, boy ota! Onamni chaqiring, uning ham oldidan bir o'tay.

Boy. Onang ko'ngan.

Jamila. O'z og'zidan eshitay.

Boy. Xo'p, bu safar ham unadim. Bor, kampir, chaqir.

Jamila. Siz endi, boy ota, biroz xoli qo'ying, onam bilan gaplashay.

Boy. Xo'p! (CHIqadi.)

Rahima xola kiradi.

Rahima xola. Jonim qizim!

Jamila. Onajon! (Quchoqlashadilar.) Onajon, siz rozimisiz?

Rahima xola. Qanday qilaylik, qizim, rozi bo'lmay ilojimiz qancha, bo'lar ish bo'ldi, endi ko'nasan-da, bolam.

Jamila. Siz rozi bo'lsangiz bas! Aytgancha, ukam Olimjon necha yoshga kirdi?

Rahima xola. O'n birga endi qadam qo'ydi, bolam.

Jamila. Hali yosh ekan, ro'zg'or tebrata olmas ekan, onajon! G'ofir sizni boqar edi, boy juda xasis, o'zim uchun emas, siz uchun yig'layman, siz uchun. Endi siz kimlarga zor bo'lasiz, kimlarning ko'ziga mo'ltirab qolasiz, kimlarga bir burda non uchun qo'l cho'zasiz, onajon! (Osilib yig'laydi.)

Rahima xola. Bolam, nima deganing bu?

Jamila. Yo'q, onajon! Yo'q, yo'q! O'zim shunday, onajon, shunday. Boy xasis, sizga hech narsa orttirib berolmayman.

Rahima xola. Mayli, qaramasang ham qizim. Omon bo'lsang, shuning o'zi katta davlat.

Jamila. Onajon, ukamni boylarning xizmatiga bermang, bir iloj qilib, birovga berib o'qiting, men uchun koyimasangiz ham bo'ladi, meni qarg'amang, qarg'amang badbaxt qizingizni, onajon! Qanday issiq, mehribon ko'krak bu! (Boshini Rahima xolaning ko'ksiga qo'yar, yig'lar) Nima qilay, ilojim yo'q. (Birdan qo'rqinchli bir flkr kelar.) Onajon! Bolam nima bo'ladi, bolam?! Axir, men unga zo'r umidlar bog'lagan edim, men uni o'qitarman degan edim, u menga G'ofirjondan bir xotira edi, axir, ona, o'zingiz o'ylang, bolam kundoshlar qo'lida xo'rlandimi?

Rahima xola. Meni ko'p yig'latma! Qanday qilasan?! Bolangga ehtiyot bo'! Anavi kampir o'lgur boyning buyrug'i bilan bolangni ezib tashlamoqchi ekan!

Jamila. A? Ezib tashlamoqchi?

Rahima xola. Bolangni o'zim yelkamda ko'tarib katta qilaman, boyga zor qilib qo'ymayman, unga tirnog'ini ham ko'rsatmayman, charx yigirib boqaman, eshitganmisan, bolalik uy bozor, bolasiz uy mozor. Men unga hali, mana, do'ppichalar tikib qo'ydim. (Ko'rsatadi.)

Jamila (do'ppini bag'riga bosib). Aylanay, oyimdan, qanday chiroyli gullar solibsiz! Ha, mayli, boyning aytganiga ko'naman, siz rozimisiz?

Rahima xola. Roziman, bo'lak ilojimiz yo'q. bolam, taqdirga tan ber. (Quchoqlashadilar.)

Jamila. Bas, onajon, bas! Menga shunisi bas. (Rahima xola yig'lab chiqib ketadi. Jamila darrov ko'rpa qatidan zaharni oladi.) Bechora bola, bezovtalanadi... Sezadi shekilli... Bilmayman, o'g'ilmiding, qizmidning, kiprikларing uzun bo'larmidi? Qanday yaxshi odam bo'lar eding? Yoki G'ofirdek baxtsiz, onangdek peshanasi sho'r bo'lib tug'ilarmiding? Onang badbaxt, onang berahm, onang odamxo'r, lekin ne qilayki, ilojim yo'q, bo'lak yo'l yo'q! (Zaharni ichadi.) SHo'ring qurg'ur, biz xotinlarning kuchi shunga yetadi. Bag'ritosh ona, nima qilding?! Ana, dod deydi! O'zini uradi. Ana, jim qoldi! Tilkalandi bola bechora! E, og'u! Navbat menga keldi, kuchingni ko'rsat! Yuraklarimni o'y, tomirlarimni qirqib tashla! O'pkalarimni tesh! Barakalla! Barakalla! Zo'r ekansan! Bo'g'ilaman, bo'g'ilaman!

Boy (kirib). Jamila!

Jamila. Boy! Mana Jamila tayyor! Sen bir yolg'iz meni emas, yosh bir go'dakning ham uvoliga, qarg'ishlariga qolding, zolim boy!

Boy. Hay, odam bormi, odam

Rahima xola, Xonzoda, Sifat buvi va boshqalar hovliqib kiradilar.

Jamila. Onajon!

Rahima xola. Voy bolam! (Quchoqlaydi, hushidan ketadi,)

Bo'y. Bu nima gap? Bu qanday gap?

Xonzoda. Jamila! Jamila!

P o s h s h a o y i m (hovliqib kirib). G'ofir o'g'ridan ham qo'rqarmiding? Jamilaxon, nima bo'ldi?! Jamila!

Boy (sarosimada). Bu qanday balo, bu qanday ofat!

H a s a n (tashqaridan). Boy ota! Sizni hokim to'ra chaqiryapti! Tez borar emishsiz!

Boy. Nima gap?

H a s a n. G'ofirning do'stlari saroyingizda, zavodingizda ish tashlaganlar! Qo'zg'olon ko'targanlar!

Jamila. G'ofirning do'stlari!

B o y. Bu qanday balo! Ularning hammasini bo'g'ish kerak! O'ldiraman, bo'g'aman! (CHiqadi.)

H o j i o n a (kirib). Yana kim o'ldi? Bu qanday balo?!

Jamila (xotinlarga). Yo'qol hammalaring. Yo'qol nomus, yurak o'g'rilari, ko'zimdan yo'qol! Qassoblar, bag'ri qora kaltakesaklar, ilonlar, chayonlar! (Qo'lga kirgan narsalami ularga otadi. Xonzoda, Sifat buvi yiqilib, turtinib qochib ketadilar.)

Onajon! G'ofirjon! Unutma meni! Bolangni o'ldirgan, xotiningni xazon qilgan boyning, butun boylarning jazosini ber! Zamonasiga o't qo'y, yondir! G'ofirjon!.. G'ofirjon!.. (Kuchsizlanadi, o'ladi.)

Parda.

ERKIN VOHIDOV

(1936-yilda tug'ilgan)

Erkin Vohidov 1936-yili Farg'ona viloyati Oltiariq tumanida o'qituvchi oilasida tug'ilgan. Uning otasi Oltiariqning o'qimishli, obro'li odamlaridan bo'lib, dilkash, so'zga chechan kishi bo'lgan. Erkin Vohidov urush tufayli otasidan barvaqt judo bo'lgach, 1945-yilda onasi bilan Toshkentga keladi. SHoir o'sha davr qiyinchiliklarini shunday eslaydi: "Otam frontda ekanida onam qishloq kengashida kotiba bo'lib ishlar, qiyinchilik bilan kun kechirar edik. Jo'xori poyasini shimib tilimni qonatganim, bolalarga qo'shilib kunjara yeganim uchun onam yuzimga shapaloq urgani va o'zi kechgacha yig'laganini unutmayman".

E. Vohidovning dastlabki she'ri "Mushtum" jurnalida, u 7-sinfda o'qiyotgan davrida chop etilgan. Lirik shoir mumtoz adabiyot janrida go'zal, betakror g'azallar bitdi. SHunga qaramay kitobxonlaridan "Kulmangiz ne bor deb senga, Mir Alisher yonida" deya kamtarona o'tinch qildi. G'azallarini "Yoshlik devoni"ga jamladi. Bu haqda xalq shoiri A. Oripov shunday yozadi: "Yoshlik devoni"ni o'qir ekansiz, shoir qalbidan sizib chiqayotgan ma'sum tuyg'ular go'yo sirli, sehrli so'zlarga aylanadi. SHoir ukparday mayin bu so'zlarni to'zg'itib o'ynaydi-yu, ulardan go'zal, o'ynoqi ohanglar yaratadi, so'ngra esa ular asta o'rni-o'rniga tushadi, xuddi dastgohdan chiqayotganday, quyma, betakror satrlar paydo bo'layotganday taassurot qoldiradi kishida:

Tun bilan yig'labdi bulbul,

G'uncha hajri dog'ida.

Ko'z yoshi shabnam bo'lib

Qolmish uning yaprog'ida.

Ona tilimizdagi ipakdek mayin, kamalakdek rang-barang, g'oyat nozik lutf, beozor qochirimlar, goh hazin, goh samimiy tabassum uyg'otuvchi tashbehtar, o'tkir xulosalar - bular bari ulkan shoirimiz qalamiga mansub betakror fazilatlaridir"

Erkin Vohidovning hassos shoir bo'lib kamolga yetishuvida G'ayratiy rahbarligidagi adabiyot to'garagi hamda tog'asi xonadonida bo'lib turadigan adabiy sunbatlar katta ahamiyat kasb etdi. Bu haqda shoir shunday eslaydi: "Tog'am kasbi yurist bo'lsa ham adabiyot va san'atga qiziqqan, she'riyatni nozik tushunadigan kishi edi.

Uyimizga tez-tez kelib turadigan shoir CHustiy, xonandalar - aka-uka SHojalilovlar, Ma'rufxo'ja Bahodirov, buyuk olim va tarjimon AHxon Sog'uniy, oddiy pochta xizmatchisi Mulla SHukurjon, savdo xodirni Akmalxon akalarning zukko bahslariga mahliyo bo'lib o'tirardim. Ular Hoflz, Navoiy, Bedil, Fuzuliy baytlarini tahlil qilib, bar birlari o'zlaricha talqin qilishardi. Bu suhbatlar ichkiliksiz, faqat she'r va qo'shiq kayfi bilan, askiya zavqi bilan muzayyan bo'lardi."

Erkin Vohidov qizg'in ijod bilan birga "Yosh gvardiya", G'afur G'ulom nomli nashriyotlarda muharrir, "Yoshlik" jurnalida bosh muharrir lavozimlarida ishladi. T. Gyote, S. Yesenin, L. Ukrainka, M. Svetlov asarlaridan qilgan tarjimalari, sahna uchun yaratgan asarlari, ayniqsa, "Oltin devor" komediyasi adibga katta obro' va shuhrat keltirdi.

2000-yilda E. Vohidov ellik yillik ijod mahsulini saralab to'rt kitob tartib etdi: "Ishq savdosi" (o'smirlik va yoshlik asarlari), "She'r dunyosi" (o'rta yoshda bitilgan asarlar), "Umr daryosi" (ellik yoshdan keyingi bitiklar), "Ko'ngil nidosi" (turli yillarda yozilgan risola, badiiy lavha va tahlillar).

Samarali mehnatlari uchun hukumatning bir qator mukofotlariga sazovor bo'lgan. U O'zbekiston xalq shoiri, O'zbekiston Qahramonidir.

Uning sizga taqdim etilayotgan "Ruhlar isyoni" dostoni XX asr adabiyotining yorqin namunalaridan bin hisoblanadi. "Doston o'zining isyonkor she'rlari bilan butun Hindistonni erk uchun, ozodlik uchun kurashga ruhlantirgan otashin bengal shoirining orzu-armonlari, jasorati, fojiviy qismati haqida. "Ruhlar isyoni" garchi Nazrul Islom haqida bo'lsa-da, unda men shoir hayoti bahonasida o'zimning umuman shoirlik, insonlik, fidoiylik, erkka tashna ijod ahlining zamonasi, xalqi bilan murakkab munosabati, qolaversa, inson hayotining ma'nosi, hayotning ham shafqatsiz, ham adolatli haqiqati haqidagi o'y-mulohazalarimni kitobxon bilan baham ko'rishga intildim", - deydi E. Vohidov dostonning yaratilishi to'g'risida

RUHLAR ISYO NI

(Dostondan parcha)

Muqaddima

Tug'ilgansan ozod, mudom

Ozod bo'lib qol!

Nazrul Islom

Bu dunyoning

Quvonchi kam,

Dard-u g'ami - ziyoda...

G'alayon. Kalkutta, 1926-yil

Kalkuttani Quchdi g'ulu,

Bosh ko'tardi olomon.

Qutlug' jang, deb turdi hindu

G'azot, dedi musulmon.

Barahmanlar dovul qoqdi,

Fatvo berdi Imomlar.

Ko'cha to'lib qonlar oqdi

To'qnashganda imonlar.

Farzandidan ona ayru,

Otasidan - qiz, o'g'lon,

Budda haqqi,

Bos, der hindu,

Alqasos, der musulmon.

Hindu ishi tahqir bo'ldi,

Muslim ishi - tahdidlar.

Butxonalar vayron bo'ldi,

Yakson bo'ldi Masjidlar.

Rikshami bu, sohibmi bu,

Gadomi yo zodagon - Farqsiz.

Faqat - Bir yon hindu,

Bir yon esa - musulmon.

Sirtga chiqdi

Asrlik kin

Va ming yillik kudurat.

Ikki jondosh el aro din

Yana soldi adovat.

Aslida-ku Hayot og'u,

Turmush o'zi - zimiston.

Aybdor emas bunga hindu,

Gunohkormas musulmon.

Aslida-ku...

Beiztirob

Ho'plab qaro qahvoni,

Derazadan oq tan janob

Kuzatar mojaroni.

U ko'p xursand,

Labda kulgu,

Ko'zi chaqnar komiron

Musulmonni so'kar hindu,

Hindni esa musulmon.

Janob shodon,

Ushalmoqda

Niyatining eng ulug'i.

Hosil bo'ldi shu tuproqda

Ekkan nifoq urug'i.

Bo'lmasin, deb qilar orzu,

Bu nizoga hech poyon.
Mayli,
Ko'proq o'lsin hindu,
Ko'p qirilsin musulmon.
Nazrul Johil olomonga
Qaradi-yu oh chekib -
O'zni otdi tik maydonga
Yoqasini chok etib.
Faryod qildi: "Ne vahshat bu,
Bas, xaloyiq!
Al omon!
Qotillikni to'xtat, hindu,
G'azotni qo'y, musulmon!
Hind, musulmon - Birodarmiz,
Farzand Odam Atoga!
Haq oldida barobarmiz,
Ayting,
Ne bor nizoga!
Xunrezlik qil demagan-ku,
Na veda-yu Na Qur'on!
Tig' uradi nega hindu,
Bosh kesadi musulmon?
Farq - kim mehrob, kimsa butga
Sig'inib bosh qo'yadir.
SHu farq uchun
Yoqib o'tga
El bir-birin so'yadir.
Bas, endikim,
Jangni qo'ying, odamlar!
Sizning asli yovingiz kim -
Bilib qo'ying, Odamlar!
Ular Uzoq yurtdan kelib,
Erga bukib shonimiz,
Bizni bizga dushman-qilib
So'rmoqdalar qonimiz.
Bosqinchining
Qadimdan oq
Falsafasi ayondir.
El ichida bo'lsa nifoq,
Demak, zolim omondir.
Ular Mazlum vatanida
Bo'lmasin der sobitlar.
Alangali bu nolaga
Quloq tutdi Hindiston.
Keksa Thokur shukr aytdi shod,
Oq soqolin siladi.
Yosh shoirga
Jaholatning gulxanida
Isinadi zobitlar.
Eldan omad ketsa
Dastlab hamjihatlik yo'qolgay.
Bunda elni, Sirtmoq tashlab,
Har bosqinchi yiqolgay.
Bu adovat Nahot mangu?
Nahot bitmas bu qiron?
Do'st bo'lolmas Nahot, hindu -
Jigariga musulmon?
Sen hindmisan,
Muslimmi yo,

Birlik chog'i bu choqdir.
Bosqinchini, yeng avvalo,
Hind bahriga uloqtir.
So'ng ushlagay
Barcha orzu,
Yashar ozod, tinch, omon.
Vataniga ega hindu,
Yurtida bek - musulmon...
Nurli ijod,
Bezavollik tiladi.
Bu dunyoga Nazrul ammo
Olov bo'lib kelgandi.
O'z o'tida yonib ado -
Bo'lishini bilgandi.
Asroldi
na xalq, na Thokur,
U sig'madi zamonga.
Isyonkorlik
Nazrul Islom bo'ldi mahbus,
Tunda uydan oldilar.
El ko'zidan uzoq, maxsus
Bir xonaga soldilar.
Ishi qiziq bu jahonning,
Hakamlar hukm etdilar:
SHoirni ul g'alayonning
Sababkori, dedilar.
Aybnomani tinglang, hatto -
Faryod qilar toshlar ham,
"Hindu bilan muslim arc
Qutqu solgan - shul odam!"
Oils yurtidan kelgan birov
Ayb qo'ydi beandisha!
"Nazrul Islom - Xalqiga yov,
Nifoq istar hamisha".
Bu dunyoda bor qabohat,
Bu dunyoda bor yolg'on.
Ammo bunday oshkor tuhmat
Bo'lmagandi hech qachon.
Nazrul Islom nomi oxir
Alqissakim,
Juda qadim
Jaholatlik zamonda,
Bir kuni oxir
Olib keldi zindonga.
Ming baloga taqaldi.
El uchun Jon tikkan shoir
El dushmani ataldi.
Hukm o'qildi: Bosh egib u
Asta borar hibis tomon. Ajab!
Soqchi - bir yon hindu,
Bir yon esa musulmon.
Uni turtar musulmon ham,
Siltaydi hind havodor.
- Qirpichoqda o'ldi akam,
Senda ekan ayb murdor!
- Ko'p azoblar chekdi hindu,
Ko'p qon to'kdi musulmon.
Sen kabilar yo'qolsa-ku,
Yashar edik Tinch, omon...

Asta qadam tashlar Nazrul,
O'ylaridan ogoh yo'q.
Soqchilardan ranjimas ul,
Jaholatda gunoh yo'q.
O'tgan ekan jahonda.
U kun bo'yi Giyoh terib
Kezib tog'-u biyobon,
Odamlarga shifo berib
Jaholat to'g'risida rivoyat
Yashar ekan
SHodumon.
Unga
Ming bir mushkul dardning
Ayon bo'lib davosi,
Bora-bora
Odamlarning
Ortaverdi ixlosi.
Tabobatga
Qalban,
ruhan
Fido qilib o'zini,
Hatto bir kun Nashtar bilan
Ochmish ko'rning ko'zini.
Rivoj topmish Sohib hikmat,
Donish, mehnat madadkor,
Ammo qayda bo'lsa shuhrat,
Yonboshida Hasad bor.
Duoxonlar, parixonlar,
O'quvchilar chilyosin... Xullas,
Yurtda bor nodonlar
Boshladilar ig'vosin. Tinmay
Kecha-yu kunduzi
Topib Nabi so'zidan. Dedilar:
"Dard bergan - O'zi!
Davosi ham O'zidan!
Bandasiga bermak doru
Yaratganga isyondur. Demak,
Hakim ishi makr-u, Uning o'zi
SHaytondir.
Bu so'zlarni chin deb bildi
Nodon, johil olomon.
Donishmandni sazo qildi,
Kaltakladi beomon.
CHo'g' temirda
Ko'ksin dog'lab,
Dorga osmoq bo'ldilar.
So'ng bo'yniga xarsang bog'lab
Suvga bosmoq bo'ldilar. Keyin
Suvni, arqonni ham
Hayf bildilar "shayton"ga.
"Yoqing, - dedi Eng bosh hakam,
- Olib chiqib maydonga!"
Keng maydonga Ko'mib ustun,
Bog'ladilar hakimni,
So'ng temirni o'tga qo'yib,
Dog'ladilar hakimni.
Buyurdilar: "Yoqing shitob,
Azozilning oshnasin.
Kerak bo'lsa Kimga savob,

CHo'p keltirib tashlasin".
Savob uchun Birov o'tin.
Birov tashlar dona xas. Hakim
Boshin baland tutib
Johil elga qaramas.
Bir payt
Gulxan sari bir chol
Asta kela boshladi.
Quchog'ida bir bog' poxol
G'aram uzra tashladi.
Dedi:
"Asli tug'ilgandan
Basir edim men o'zim.
Sen joduning tig'i bilan
Ochib qo'yding ko'r ko'zim.
Yaratgan ko'r,
Davo qilding ne uchun?
So'roqda men - manglayi sho'r -
Nima deyman Mahshar kun?
Haq yo'lidan ozgan odam,
Ko'zim ochib ne berding?
Meni bir yo'l
U dunyo ham -
Bu dunyodan ayirding.
Ko'rligimda
Bu olamni
Tasavvurda ko'rardim.
Dunyodagi bor odamni
Mushfiq bilib yurardim.
SHafqat ila
Kim non-u kim
CHaqa tashlab ketardi.
Men ham shunga ko'ngan edim,
Menga shu ham yetardi.
Qornim to'ysa - saodatim,
Yo'q tuman xil tilaklar.
Hamsuhbatim, Ham ulfatim
Jajji shirin go'daklar...
O'ylar edim: Dunyoda bor
Musaffolik, soddalik
Ko'zim ochib ko'rdim ilk bor
Berahmlik,
Soxtalik.
O'g'rilig-u fahshni ko'rib,
Jim yurarkan odamlar.
O'z do'stiga
Kulib turib,
Tig' urarkan odamlar,
Bir yonda aysh
Ko'kka chirmash,
Bir yonda boq oh-u voh...
Bukun mening ko'nnglimda g'ash,
Imonimda - ishtiboh.
Derdim:
Yurtni bir bor ko'rsam.
Ko'rdim. Orzum to'q endi.
Yo'lda yotgan ko'rchalik ham
E'tiborim yo'q endi.
Bu dunyodan to'ydim oxir,

Ado bo'lsam mayliga.
Yo qaytadan. O'sha basir,
Gado bo'lsam mayliga!"
Bu so'zlarni Eshitdi-yu
Faryod qildi donishmand.
"Yoqing, - deya so'radi u, -
Olov bo'lsin sarbaland.
Tezroq ketay Bu dunyodan,
Hech toqatim qolmadi.
Mendan shifo oldi odam
Olam - shifo olmadi.
Xurofotning zahri tekkan
Nodon, johil, gumrohlar -
Davosiga ojiz ekan Men kashf etgan giyohlar.
Ko'r ko'zlarga Mehrgiyodek
Nur baxsh etdi nashtarim.
Qalblar ko'zin ochmoqqa lek
Kamlilik qildi Hunarim.
Odamlarga men
Yaxshilik - Qilmoq bo'ldim,
Netayin, Manglayda shu ekan bitik,
Yoqing, Kuyib ketayin!"
O't qo'ydilar. Yondi gulxan.
Qaro bo'ldi samovot.
Jaholatning hukmi bilan
Qurbon bo'ldi Buyuk zot.
Gulxan yondi Ko'kka o'rlab.
CHO'g'i bar yon sochildi.
SHu olovdan Elning ajab,
Aql ko'zi ochildi.
O'kindilar.
Aza tutib
Yig'ladilar, kuydilar.
Donishmandga
Yillar o'tib
Oltin haykal qo'ydilar.
E voh,
Olim ko'zi bilan
Ko'rsaydi bu hurmatni,
Ammo hakim o'zi bilan
Olib ketdi hikmatni.
Ozodlik
Bayroq qilib,
El qo'zg'aldi -
Nazrul Islom ismini.
Tor zindondan uni oldi,
Ammo faqat
Jismini.
Nazrul Islom
Ozod,
Ammo
El qanoti qayrifdj
Yosh, navqiron tirik siymo
SHoiridan ayrildi.
Nazrul Islom SHE'ri butun Hindistonda yangrardi.
Ammo shoir uni bugun Na tinglar,
Na anglardi
SHoirini qo'ymay -
Qo'lda -

El ko'tarib eltardi.
Na quvonar
Nazrul bundan
Va na parvo etardi.
Bir yonidan quchar hindu,
Bir yonidan musulmon.
Ammo
Hushdan ayrilgan u,
Unga yotdir bu jahon.
Tabriklaydi
Uni Thokur,
"Ozodliging muborak!"
Ro'znomalar qutlov yozur,
Bular unga ne kerak?
U na uyg'oq,
Va na uxlar,
Hissiz boqib turardi.
Ruhi uning
Oliy ruhlar
Dargohida yurardi.
SHoir topti
Erk chinakam,
Ozod bo'ldi tamoman.
Bir yo'l unga dardi olam
Barbod bo'ldi tamoman.
U bir yo'la
SHo'rishlardan,
Savdolardan qutuldi.
Jabr-u jafo ko'rishlardan,
Nizolardan qutuldi.
Qutuldi
U sig'olmagan,
Sig'dirmagan jahondan,
Xolis bo'ldi
Ham zindondan,
Ham zindondek zamondan.
Ham tark etdi
fiir yo'l uni
El dardidek og'ir yuk.
Bu dunyoda qoldi tani
Behush, beruh va buyuk.
Qirq yil o'tdi,
Uzoq qirq yil.
Bu dunyodan begona
Nazrul Islom
Yashar bedil,
Yashar darvish,
Devona.
Qirq yil ichra
Nelar ko'rib,
Nelar chekdi
Hindiston,
Ammo ko'zi ochiq turib,
G'ofil o'tdi yoniq jon.
Bosqinchilar Yurtdan ketdi
- El g'azabi
Quvoldi.
SHoir Buni
Na his etdi,

Na ko'rdi,
Na quvondi.
Nazrul Islom
Bu dunyoda
Etmish besh yil
Yashadi.
Ammo
O'ttiz ikki yoshda
Bu dunyoni
Tashladi.
SHoir umri
Qoldi she'rda,
Qoldi
Yoniq dostonda.
Bitganlari
Uning - yerda, Ruhi esa osmonda

O'TKIR HOSHIMOV
(1941- yilda tug'ilgan)
MASHAQQATLI SAFAR
(Tarjimayi holim)

Bolaligimni eslasam, iliq yoz kechalari ko'z oldimga keladi...

"Dunyoning ishlari" qissasining bir bobini shu so'zlar bilan boshlanadi. CHindan ham bu asar deyarli avtobiografik qissa. Faqat ba'zi odamlarning ismi o'zgargan. Aslida har qanday asarda ham ma'lum ma'noda qalamkash biografiasining bir boblagi aks etadi (hatto tarixiy romanlarda ham). Bir qarashda bu g'alati tuyulishi mumkin. Lekin aslida baribir shunday. Yozuvchi o'zi yozayotgan asarga qalbini bag'ishlaydi.

Menga qolsa, ijod jarayonida qandaydir ilohiyot bor, degan bo'lur edim. Haqiqiy ijodkor Xudo ko'ngliga solganda qo'lga qalam oladi. CHinakam badiiy asar yozilmaydi, tug'iladi! "Dunyoning ishlari" kitobi ham allanechuk iztirob bo'lib, dard bo'lib tug'ilgan. "Bahor qaytmaydi" va "Ikki eshik orasi"da ham, "Tushda kechgan umrlar" va "Inson sadoqati"da ham shunday holat ro'y bergan...

Mening bobolarim o'z davrining mashhur kishilari bo'lishgan ekan. Jumladan, bobokalonlarim - bobo'ning otalari Abulqosimxon eshon Turkiston tarbda chuqur iz qoldirgan ulug' shaxslardan bo'lgan ekanlar.

Toshkentda, Xalqlar do'stligi saroyi bilan Oliy Maj-lisning muhtasham binosi o'rtasida qadimiy obida - madrasa bor. Bu dargohda elimizning atoqli adibi Abdulla Qodiriy tahsil olgan. Mana shu obidani 1832-yili Abulqosimxon eshon bunyod etgan ekanlar. Bu zukko inson o'zbek tilidan tashqari arab, fors, rus va boshqa tillarni mukammal bilgan, Turkistonning chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishiga qarshi kurashning g'oyaviy rahnamalaridan biri bo'lgan ekanlar. 1899-yili Sankt-Peterburgda nashr etilgan "Musulmonlikka oid materiallar to'plami" kitobida bunday deb yozilgan: "1892-yili vafot etgan Abulqosimxon eshonning Toshkent va boshqa shaharlarda o'n minglab muridlari bo'lib, ulardan kelgan mablag'lar va vaqf yerlaridan tushgan daromadlar hisobidan eshon 30 ming oltin so'mga madrasa qurdirgan. Bu madrasada 100-150 talaba tahsil olgan... Uning aholi orasidagi nufuzi nihoyatda baland bo'lgan..." Madrasada faqat diniy emas, dunyoviy ilmlar ham o'rgatilgan.

...1892-yili Toshkentda vabo kasali tarqaldi. Ustiga-ustak kelgindilar zulmidan tinkasi qurigan xalq qo'zg'olon ko'taradi. Tarixga "Vabo qo'zg'oloni" nomi bilan kirgan milliy ozodlik harakati boshlanadi. CHor hukumati askarlari eski shaharga bostirib kirib, qirg'in solgan chog'ida Abulqosimxon eshon muqarrar o'limnibo'yniga olib, o'sha paytdagi Turkiston general-gubernatori Vrevskiy nomiga rus tilida ariza yozib, uning oldiga boradi. Bosqinchi askarlar Toshkentning mahalliy aholi yashaydigan qismidan (eski shahardan) olib chiqilmasa, oqibati ikkala tomon uchun ham fojiali bo'lishini tushuntiradi. Gubernator buyrug'i bilan "sallotlar" shahardan olib chiqiladi.

Keyin esa undan ham g'aroyib hodisa ro'y beradi...

1892-yil 30-iyun kuni, Abulqosimxon eshon Xo'ja Ahror jome machitida ming-ming odamlar orasida va'z aytib, Toshkent ahli bir balodan qutulgani - bosqinchi askarlar shahardan olib chiqilgani bilan xaloyiqm qutlaydi va tag'in bir ofatni - vaboni o'zi bilan olib ketish niyatida ekanini aytib, Ollohga iltijo qiladi. "Turkiston viloyatining gazetisi" muharriri N. Ostroumov "Fon Kaufman - Turkiston o'lkasining tashkilotchisi" degan maqolasida bu hayratomuz hodisa haqida shunday deb yozadi: "Munkillagan yoshida so'nggi kunlardagi voqea-lardan ("Vabo qo'zg'oloni"dan demoqchi) qattiq larzaga tushgan muhtaram Abulqosimxon shundan so'ng tez-da - 4-iyulda vafot etdi. Qiziqarlisi shundaki, vabo barham topdi, toshkentlik sartlar buni uning vafotiga nisbat berdilar..."

Ajdodlarim to'g'risida bu qadar batafsil to'xtalganimning sababi shundaki, ellik yoshga chiqqunimcha bobolarimning kirm bo'lganini bilmaganman. 1991-yil taniqli olirn va jurnalist Sirojiddin Ahmedov shajaramiz to'g'risida ma'lumotni qo'limga topshirdi. Keksa yoshdagi qarindoshlarimdan bu dalillarni nega menga aytishmaganini so'raganimda, juda asosli javob

eshitdim. Gap shundaki, agar bu gaplarni bilganimda qaerdadir aytishim yoki yozishim muqarrar edi. SHO'ro siyosati esa "xalq dushmanlari"ga aloqador bo'lgan odamni ko'kartirmasligi aniq edi..

Otam Atoulloxon Hoshimov tazyiqlardan bezor bo'lib Do'mbirobodga ko'chib kelgan, xarobagina kulbada tirikchilik qila boshlaganlar... Faqat ro'za kunlari sahar pallasi chiroyli qiroat bilan Qur'on tilovat qilganlari yodimda. Otam eski kitoblarni ham, zamonaviy adabiyot va gazetalarni ham muntazam o'qib borar, o'ta haqparast, nohaqlikni ko'rsa yonib ketar edilar...Onam - Hoshimova Hakima esa otamning aksicha, nihoyatda yuvosh, juda mehribon edilar. Oyim qancha sodda bo'lsalar, shuncha donishmand ham edilar! Iloji boricha hammaga yaxshilik qilishni xohJar, o'ta oqko'ngil, gina-kuduratni bilmaydigan ayol edilar. ("Dunyoning ishlari"da qanday tasvirlangan bo'lsa, onam xuddi shunday edilar.)

Men 1941-yil 5-avgustda Toshkent biqinidagi Do'mbirobod qishlog'ida tug'ilgan ekanman. Qishloqda, tag'in, poytaxt biqinidagi qishloqda tug'ilganirn taqdirning hadyasi bo'lsa ajab emas. Negaki, ijodkorda qishloqning qalbi, shaharning aqli bo'lishi kerak.

Oilamizda bir qiz, to'rt o'g'il bor edik. Men uchinchi o'g'il edim...

Otamdan qattiq hayiqar edik. Otam biron marta ham birontamizni bir tarsaki urgan emaslar. Otamni qattiq izzat qilishni onam o'rgatganlar: "Hozir adang keladilar, uyni supurib qo'y", "Adangni jahllari yomon, tinch o'tiringlar", "Adangni ketmoniga tegma", "Adangni soatiga qo'l tegizma..."

Bilmadim, balki hozirgi - zamonaviy oilalarga biz-ning holat "feodallik" bo'lib tuyular. Ammo bizning oi-lamizda ota shaxsiga sig'inish farzandlarga ziyon keltir-ganini eslay olmayman...

Etti yoshga to'lar-to'lmas, akalarimga ergashib, Do'mbiroboddagi maktabga bordim.

Qissaga atoqli adib Abdulla Qahhor nihoyatda xayrixohlik bilan xat yozganidan keyingina o'zimga ishonch paydo bo'ldi. Mendan yozuvchi chiqishi mumkin ekan, degan xayolga bordim.

1966-yildan 1982-yilgacha "Toshkent oqshomi" gazetasida bo'lim mudiri, 1982-yildan 1985-yilgacha G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida bosh muharrir o'rinbosari bo'lib ishladim. Bu davr men uchun eng hayajonli, eng sermahsul damlar bo'ldi. "Bahor qaytmaydi", "Qalbingga quloq sol", "Kvazarlar" qissalari, "Nur borki, soya bor" romani, "Inson sadoqati", "Vijdon dorisi", "To'ylar muborak" sahna asarlari, ko'plab hikoya va hajviyalar, publitsistik asarlar shu yillar yozilgan... Har gal yangi kitobim chiqishi bilan birinchi nusxasini Onamga taqdim etardim, "Birinchi ustozim Oyimga" deb yozib berardim.

1985-yildan 1995-yilgacha "SHarq yulduzi" jurnalida bosh muharrir bo'lib ishladim. "Ikki eshik orasi", "Bahor qaytmaydi", "Tushda kechgan umrlar" romani, "Ikki karra ikki - besh" kabi asarlar shu yillari yaratildi. Jurnal sahifalarida muqaddas Qur'oni karimning ma'no tarjimasini tarixda birinchi marta o'zbek tilida bosildi...

1995-yildan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Matbuot va axborot qo'mitasi raisi bo'lib ishladim... Bu yillarda "Nurli dunyo", "Umr savdosi", "Daftar hoshiyasidagi bitiklar", "Osmondan tushgan pul", "To'ylar muborak" kitoblarim nashr qilindi.

Xudoga shukr, shu paytgacha 50 dan ortiq kitobim turli tillarda 2 milliondan ko'proq nusxada chop etildi.

Yozuvchi sifatida bir narsani allaqachon anglab yetganman va bu qoidaga qat'iy amal qilaman. Qalamkash, avvalo, Inson bolasining quvonch va iztiroblarini, muhabbati va nafratini, buyukligi va tubanligini haqqoniy tasvirlamog'i lozim. SHundagina uni kitobxon tan oladi, kitobini bag'riga bosib o'qiydi.

... Hamisha bir orzu bilan yashayman. SHunaqa kitob yozsangki, uni o'qigan kitobxon hamma narsani unutsa, asarni o'qib bo'lgan kuni kechasi bilan uxlolmay, to'lg'onib chiqsa. Oradan yillar o'tib asarni qaytadan qo'liga olganida tag'in hayajonlansa...

BAHOR QAYTMAYDI

(Qissadan boblar)

Bo'ston qishlog'iga og'ir-vazmin qadamlar bilan kuz kirib keldi. Tumanlik qo'ynida jimgina mudragan tonglar, ilk sovuq og'ushida junjikka seryulduz oqshomlar boshlandi. Havoga yelpig'ichday qat-qat bulutlar chiqdi. Quyoshning iliq, tansiq nurlari odamlarga xush yoqadi-gan bo'lib qoldi. Havoda ananas isi aralash yong'oq xazonlarining o'tkir hidi gurkiradi. Yoz bo'yi meva tu-gish dardida yashnagan bog'lar, shodon shovillagan terakzorlar hayotning mangu, beshafqat haqiqati oldida o'ychan, g'amgin bosh egdi. CHor atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'ldi.

Sumbula tug'di. Qishloqni halqaday o'rab oqayotgan anhor birdan tiniqlashdi. Telba to'lqinlar endi jilovlanib, yuvosh bo'lib qoldi.

Odamlar qilichini ko'tarib kelayotgan qishdan cho'chiganday shosha-pisha harakatga tushdilar. Kimdir chorbog'idan o'tin arraladi, kimdir qo'shnisining torn suvog'iga hasharga chiqa boshladi.

Hamma yagona bir tashvish bilan - kuz tashvishi bifan turib, kuz tashvishi bilan yotadigan bo'ldi.

Faqat bitta hovlida - qishloq chekkasida, shundoqqina anhor yoqasida joylashgan hovlida sukunat hukm surar, faqat bir kishi yolg'iz o'z tashvishi bilan band edi.

U past-baland qoyalar orasidan ot choptirib borayotganmish. Ot yeldek ucharmish, tog'-u toshlar chirpirak bo'lib orqada qolib ketarmish. Birdan hammayoqni zulmat qopladi. Ot allanimaga qattiq qoqilibdi-da, qop-qorong'u jarlikka munkib ketibdi. U otni bo'ynidan mahkam quchoqlab olganicha shuvillab pastga tushib ketayotganmish-u, yerga hech yetmashmish. Nafasi bo'g'ziga tiqilib, dahshatdan oyoq-qo'llari toshday qotib qolganmish.

- A-a-a!

Aiimardon o'z ovozi o'zi cho'chib uyg'onib ketdi- Anchagacha qaerda yotganini bilolmay, ko'zlarinikatta-katta ochganicha shiftga tikilib qoldi. A'zoyi badani o't bo'lib yonar, peshanasini muzday ter bosgan, bir tutam sochi ter aralash qoshlariga yopishib qolgan edi.

U anchagacha behush tikilib yotdi-da, vassajuftlari sarg'ayib ketgan shiftni, tokchadagi lagan-tovoqlarni, burchakdagi shkaf ustida turgan, chaqa solinadigan ganch mushukchani ko'rib sekin uf tortdi. Xayriyat, uyda ekan!

Bir lahzadan keyin ko'z o'ngidagi narsalar tag'in siyrak tumanlik ichida yo'qoldi-yu, yana alahlay boshla-di. Zum o'tmay tag'in ko'zini ochdi. Bora-bora fikri tiniqlashib, shiftga tikilib qoldi.

Alimardon shu yozda onasi o'lganidan keyin hovli-dan fayz ketganini hozir, ayniqsa, chuqur his qildi. Onasi necha yildirki, uni uylantirishni orzu qilar, ammo Alimardon unamas edi. Rost, u ko'p qizlarni ko'rgan, lekin hech biri bilan birga bo'lishni xayoliga ham keltirmagan edi. "Avval konservatoriyani bitirib olay, u yog'i o'zi topilib ketadi", deb o'ylardi. Alimardon diplom yoqlashidan bir hafta oldin onasi qazo qildi. U orzusiga yetolmadi: kelinining qo'lidan bir piyola choy icha olmadi.

Alimardon yuragining bir burcbida uyg'ongan chidab bo'lmas hasratdan entikib qoldi.

- Anvar ham kelmabdi, nomard! - pichirladi u g'ijinib.

Alimardon betob bo'lib qolganidan beri goh Anvar, goh onasi har kuni kelib, uning holidan xabar olib tu-rishardi. Bugun kelmabdi. "Birovning go'riga birov tusharmidi! Anvarning men bilan nima ishi bor!" U jahl bilan ko'zlarini chirt yumib, ko'rpani boshiga tortdi.

Yana ko'zi ilinayotgan edi, gurs-gurs qadam tovushi eshitildi. Alimardon ko'rpani ko'tarib qaraguncha, allakim deraza yonidan lip etib eshik tomonga o'tib ketdi.

Anvar! Alimardon eshikning ochilishini kutib, burilib qarab yotdi.

Anvar pastak eshikdan boshini egib kirdi-yu, qo'lidagi qog'oz xaltani bir chekkaga qo'yib, shimming pochasini qoqa boshladiEngashib turganicha boshini ko'tarib qaradi-da, jilmaydi.

- Tuzukmisan?

Alimardon indamadi, qoshini chimirganicha tikilib yotaverdi.

Anvar har kelganida shunday jilmayib qarar, xuddi shunday past, mehribon ovozda undan hol so'rar edi.

Hozir Alimardon uning tez yurganini, ko'ylagining tugmalarini yechib yuborganini, ichidagi maykasi terlab badaniga yopishib qolganini ko'rdi.

Anvar tufflisining bog'ichini shosha-pisha yechdi-yu, tez-tez yurib uning tepasiga keldi. Karavot yoniga cho'kkalab, peshanasiga muzday kaftini qo'ydi.

- Isitmang yo'q-ku, - dedi yana jilmayib. Alimardon uning qo'lini peshanasidan olib tashladi. "Yolg'on aytyapti!"

- Yo'lda o'lib qoldingmi degandim.

Anvar do'stining bo'g'i ovozidan uning xafa bo'lganini tushundi, ko'z milkklarining cheti tirishib, qizarib ketdi. Uning sal narsaga qizarishi ham, qizlardek tortinchoqligi ham, chiroyli chehrasi ham ko'pincha Alimardonning jig'iga tegardi.

- Keen qoldim-a? To'g'rimi? - dedi Anvar uzr so'ragan ohangda.

Keyin begunoh ko'zlarini Alimardondan uzmay yana o'sha past, o'ychan ohangda gapirdi.

- Ishga bordim. Hech ilojini qilolmadim. Birinchi kun...

Alimardon uning o'ziga emas, shiftning bir chekkasiga qarab so'radi:

- O'sha telestudiyagami?

Anvar do'stining gap boshlaganidan quvonib ketdi.

- Ha. Bilasanmi, muzika redaksiyasiga! - U se-vinchdan chehrasi yorishib, o'rnidan turdi. - Sen sog'ayishing bilan studiyaga borasan. Hozir u yerdagilar yosh artistlarga juda muhtoj ekan. - U do'stiga sinchik-lab qarab qo'ydi.

Alimardon miyig'ida kuldi-yu, indamadi. Ko'nglida g'ijinishmi, adovatmi, allaqanday xira bir tuyg'uuyg'ondi. O'zidan oldin Anvar ish boshlagani, quvonch bilan gapirishi unga yoqmad.

Uning o'zini ham shahardagi musiqa maktabiga o'qituvchi qilib tayinlashgan, ammo hali ish boshlama-gan edi.

Anvar do'stini ranjitib qo'yganini payqadi shekilli, indamasdan borib qog'oz xaltani ochdi.

- Uzun yeysanmi? - dedi turgan yeridan burilib qarab. Alimardonning javobini ham kutmay hovliga chiqib ketdi. Zum o'tmay to'rtburchak patnisda ikki bosh uzum ko'tarib kirdi. Yana karavot oldida cho'kkaladi.

- Ol, juda shirin ekan...

Alimardon ko'z qiri bilan qarab qo'ydi. Sap-sariq husaynilar tovlanib turar, shudringday suv tomchilari tarang, tekis uzum donalari ustida jilolanar edi.

Anvar ikki dona uzumni uzib oldi.

- Og'zingni och!

Alimardon uzumni karsiltatib yer ekan, beixtiyor jil-maydi.

- SHaharda nima gaplar?

- Tinchlik... - Anvar qizlarnikiga o'xshagan tim qora ko'zlarini suzib qo'ydi.

Alimardon uning qiziq bir yangilik aytishga og'iz juftlab turganini sezdi.

- Gapiraver! - dedi jilmayib. Anvar yalt etib unga qaradi.

- Muqaddam shu yerga - Bo'ston guzaridagi doktorxonaga hamshira bo'lib kelibdi...

"Ha, shuning uchun og'zi qulog'ida ekan-da!" Alimardonning ko'nglida yana o'sha chalkash tuyg'u uyg'ondi. Anvar bu qizni yaxshi ko'rishini ko'p gapirar edi. "Buyog'i ham besh bo'libdi... Qiziq, bir xil odamlarning ishi o'z-o'zidan yurishib ketaveradi. Meniki-chi?" - Alimardon ichida xo'rsinib qo'ydi.

- Yaxshi! - dedi xushchaqchaq gapirishga urinib. - Bizni kelinning o'zi davolar ekan-da?

- Aytдим unga... - Anvar bir shingil uzumni unga tutqazdi. - Bugundan boshlab har kuni kelib turadi. -

U to'satdan esiga tushganday so'radi: - Mastava qilib beraymi... Aftingni burishtirma, yaxshilab pishiraman...

Saldan keyin Anvarning oshxonada gursillab o'tin yorgani eshitildi. Zum o'tmay deraza orqasida Anvarning o'zi ko'rindi. U maykachan bo'lib olgan edi...

Alimardon uyg'ondi-yu, o'zidan bir necha qadam narida turgan qizni ko'rdi. Qiz bosh yalang, sochlari turmaklangan, oppoq xalat kiygan edi. U katak-katak dasturxon yopilgan stol ustida biqirlab qaynayotgan yaltiroq sterilizatoridan pinset bilan ignalarni avaylab olar, sovutish uchun bo'lsa kerak, bir chekkaga qo'yar edi. Qiz yonlamasi bilan turgani uchun Alimardon uning chehrasini yaxshi ko'rolmas, ammo derazadan yog'ilayotgan long nurida qirra burni, silliq, xushbichim yuzining bir tomoni, mayin tukli lablari aniq ko'rinardi.

"Muqaddam, - deb o'yladi u qizdan ko'z uzmay. - Anvarning kuyib yurganicha bor ekan".

U ko'p qizlarni ko'rgan, ammo bunaqa jozibador qizni uchratmagan edi. Yuragi gupillab ura boshlaganini sezib, boshini ko'tardi.

Qiz karavot g'irchillaganini eshitib, burildi.

- Uyg'ondingizmi? - qiz jilmayganida uzun, qayrilma kipriklari tutashib, yana ham chiroyli bo'lib ketdi.

"Farishtaday ekan..." Alimardon ham beixtiyor jilmaydi.

- Siz Muqaddamxonsiz-a? - U yana nimadir deyish kerakligini o'ylab, so'radi. - Anvar ketdimi?

- Men kelsam, ketgan ekanlar, - dedi Muqaddam yana shprislarni olib. - Ishga ketgan bo'lsalar kerak...

"Kelganiga ancha bo'lgan ekan-da..." Alimardon nima uchun quvonayotganini o'zi bilmasa ham qizdan ko'z uzolmay qoldi.

Muqaddam flakondagi dorini shprisga tortib oldi-da, ignasini yuqoriga ko'tardi. Igna uchidan tizillab dori otildi.

- Bilagingizni chiqaring... - dedi u Alimardonga qaramay.

Alimardon uning uyalayotganini sezib turardi- Qo'rqaman-da... - u ataylab ko'rpaga burkanib oldi. Ko'rpa tagidan mo'ralab qaradi-yu, Muqaddamning qizarib ketganini, o'zini jiddiy tutishga urinayotganini payqadi.

- Bo'ling! - Muqaddam hamon igna uchidan otilayotgan doridan ko'z uzmay, quruqqina ohista buyur-di. - CHang qo'nsa, shprislarni boshqatdan qaynatishga to'g'ri keladi.

Alimardon hamon undan ko'z uzmay, ko'ylagining yengini shimardi.

- O'lib qolsam, o'zingiz javob berasiz!

U ukolning og'rig'ini sezmedi ham. Tepasida engashib turgan Muqaddamga tikilib yotaverdi.

Muqaddam shpris porshenini avaylab bosar, qo'llari bilinar-bilinmas titrar, Alimardonning emas, o'zining joni og'riyotganday labining bir burchini qimtib turardi. Alimardon uning oppoq yuzidan ko'z uzolmas, xalating ochiq yoqasidan ko'rinayotgan bo'ynidagi xoli ham, qunduzday qoshlari ham yuragini o'rtar edi.

- Mana, bo'ldi. - Muqaddam igna o'rnini spirtli paxta bilan artib jilmaydi. - SHunga qo'rqib o'tiribsiz...

U sekin-sekin stol oldiga yurib bordi-da, ignani chiqarib sterilizator qopqog'iga tashladi.

Alimardon uning har bir harakatini diqqat bilan kuzatar, miyasi g'uvillab ketgan, tuyg'ular ichida to'l-qinlanar edi.

Muqaddam anjomlarini yig'ishtirib bo'lgunicha u bir qarorga keldi-yu, chaqirdi.

- Nima qilib qo'ydingiz... - dedi hayajondan ovozi titrab. - Hammayog'im olov bo'lib yonib ketyapti-ku!

- Nima! - Muqaddam cho'chib o'girildi. Uning chehrasida qo'rquv bor edi.

- Ishonmasangiz peshanamni ushlab ko'ring!

Muqaddam shoshilib kelib, uning peshanasiga kaftini bosdi. U endi gapirishga og'iz juftlagan edi, Alimardon bo'ynidan mahkam quchdi-yu, siltab pastga tortdi, lablaridan, yuzidan o'pa boshladi.

Muqaddam bir lahza gangib qoldi. U o'zini yo'qotib qo'ygan, Alimardonning og'ushida talpinar, ammo ketolmas edi. Qiziq, shuncha oylardan beri Anvardan kutib yurgan keskin harakatlarni Alimardon qilar, bu ayyor yigitni urib yuborishni ham, indamasligini ham bilmasdi. Ammo Anvarni eslashi bilan siltanib qaddini rostladi, Alimardonning yuziga tarsaki tushirdi.

- Uyatsiz! - U ko'z o'ngini to'sgan yosh pardasidan hech nimani ko'rolmay, tasmollab stol yoniga bordi.

SHosha-pisha sterilizatorni yig'ishtirayotganida orqa tomondan Alimardonning bo'g'iq ovozi keldi.

- Kechiring...

Muqaddam yoshli ko'zlari bilan unga qaradi. Alimardon karavotda ma'yus bosh egib o'tirardi.

- Kechiring, Muqaddam, - dedi u bo'g'iq ohangda. Kevin unga tik qarab turib ta'kidladi. - Meni ifloslik qilyapti, demang. Siz baribir meniki bo'lasiz!

Muqaddam ko'ksini toshirib yuborayotgan yig'idan bo'g'ilib, tashqariga otildi.

Ko'cha eshik g'iyqillab ochilib-yopilganidan keyin Alimardon o'zini yostiqqa tashladi. Vijdonining tub-tubida yengil bir azob uyg'ondi.

"Yaxshi bo'lmadi... - U shiftga bir lahza tikilib yotdi-da, o'ziga tasalli berdi. - Nima bo'пти?! Qizlar ham mard yigitlarni yaxshi ko'radi. O'sha lattadan kam joyim bormi?!"

...SHU kuni tushda Tqbol xola osh olib kelganda Alimardon u bilan sovuqqina salomlashdi. Anvarni so'ramadi ham...

- Men keldim, opa... - dedi. Doktor yozayotgan anketasidan bosh ko'tarib jilmaydi.

- Bugun yana xonadonlarga qatnaysiz, - dedi doktor hamon jilmayib.

"Yana Alimardonning uyiga boramanmi?" deb o'yladi Muqaddam. O'sha kungi voqeani, kecha Anvar akasi bilan sovuq xayrlashganini esladi-yu, choyshab to'shalgan divanning bir chekkasiga bo'shashibgina o'tirdi- Boshqa odam borsa bo'lmaydimi? - dedi u choyshabni g'ijimlab. Him opa o'ziga sinchiklab qarab turganini sezsa ham boshini ko'tarmay o'tiraverdi.

- Kim boradi?

Muqaddam ko'z qiri bilan qaradi-yu, doktorning ko'zlaridan ajablanayotganini payqadi.

- Xadicha opangiz borolmaydi-da, - dedi doktor xotirjam ohangda.

Muqaddam o'zining lov etib, qizarib ketganini sezdi. U ishga kirgan kunidanoq Xadicha ta'tilga chiqishi kerak edi. Ammo Muqaddam hali tajribasiz bo'lgani uchun og'iroyoqligiga qaramay u hamon qatnab turar, ish o'rgatardi.

Muqaddam stol ustidagi shisha bankaga, tashqarida derazaga ohista urilayotgan yomg'ir tomchilariga jur'at-sizgina qarab qo'ydi-da, shivirladi:

- Uyalaman...

Doktor shu qadar beg'araz qah-qah urib yubordiki, Muqaddam beixtiyor boshini ko'tarib qaradi.

Doktor kula-kula xalatining yengi bilan ko'zlarini artdi.

- Texnikumda Ibn Sinoning gapini aytishmaganmidi? Bemordan seskangan tabib - tabib emas. Siz birovga ona, birovga opa, birovga singil bo'lishingiz kerak.

Muqaddam o'sha tanish, pastak eshik tagiga yet-ganidan keyingina tez yurganini, yuragi allaqanday qarama-qarshi tuyg'ularga to'lib-toshganini payqab qoldi. Eshikni qiya ochib, hovliga kirdi-da, yerda yotgan bir qarich yong'oq cho'pini olib, tuflisiga yopishgan loyni sidirib tushirdi.

U devor tagidagi quruq yo'lkadan uch-to'rt qadam yurib, to'xtab qoldi. Ichkaridan rubob ovozi eshitildi. Avvaliga hissiz, erinchoq ting'illab turdi-yu, keyin birdan jo'shqin sadolarda jaranglab ketdi, Muqaddam bir nafas quloq solib, bu kuyni avval hech qaerda eshitma-ganini sezdi. Ha, bu yangi kuy edi. Unda endigina yer-dan bosh ko'targan boychechaklarning nozik shivirlashi ham, tantanavor bahor shalolalari ham, quyoshdek tiniq tuyg'ular ham bor edi. Muqaddam beixtiyor jilmaydi. "O'zi chalyapti". U jcu y og'ushida erkanib yana uch-to'rt qadam yurdi. Endi deraza yoniga yetganida kuyga xuddi torlarning o'ziday tiniq bir ovoz qo'shildi. U qo'shiqning birinchi satrlarini yaxshi anglab ololmadi-yu, keyin aniq eshita boshladi:

...Yaxshi qol, ey dilbarim, dilda kadar, ketmoqdaman,

Ishq aro endi holim ier-u zabar, ketmoqdaman.

Na ishonch-u, na quvonch-u, na ko'ngildan ochma gap,

Barchasidan ushbu kun yo'qdir samar, ketmoqdaman...

Ovoz shu qadar tiniq, dilrabo ediki, Muqaddam hayajondan entikib ketganini sezdi, qo'shiq uni allalar, shirin tuyg'ularga g'arq etardi. U yoqasidan muzday suv quyilib kirayotganini anchadan keyin sezdi. Bo'g'otdan bir qulochcha chiqarib qo'yilgan tarnov tagida to'xtab qolganini bilib, deraza oldiga yaqinroq bordi. Ichkari qorong'iroq bo'lgani uchun Alimardonning yuzini aniq ko'rolmasa ham, uning karavot yonida tik turganicha rubob chalayotganini ko'rdi. U o'z kuyidan o'zi mast edi, deraza tomonga qayrilib ham qaramasdi.

Men quyosh yuzlimga, deb tun kechalar berdim yurak,

Oqibat olganda tong qondir jigar, ketmoqdaman.

SHuncha kunlar o'tdi, ammo so'rmading holimni bir,

Oxirida hoi so'rab kelsang magar, ketmoqdaman.

Muqaddam to'xtab qololmadi. Tez-tez yurdi-da, yo'lakdan o'tib, eshikni ochdi. Alimardon uni ko'rib, bir lahza to'xtadi. Lekin zum o'tmay, yana rubob jarangla-di. U qo'shiqning oxirgi baytini Muqaddamdan ko'z uzmay aytdi:

Kelganingda dedilarki, bu yigit koni iararf Ketmagimdan oxir, ayt, bormi zarar, ketmoqdaman.

U negadir yengilgina xo'rsinib jilmaydi:

- Muqaddam...

Muqaddam uning quvonch to'la ko'zlari parpirab ketganini, xo'rsinganini sezdi.

- Keldingizmi? - dedi Alimardon, xuddi uning albatta kelishini bilganday.

Muqaddam yomg'irpo'shini eshik oldidagi mixga ildi.

- CHalavering...

- Eshitasizmi? - Alimardon shodlik to'la ko'zlari bilan unga boshdan oyoq razm solib chiqdi. - O'tiring. Ivib ketibsiz...

Muqaddam katak-katak adyol to'shalgan karavotning bir chekkasiga o'tirdi.

Alimardon uning yoniga og'ir cho'kdi-da, qoshlarini chimirdi.

- CHalaymi?

Muqaddam indamasdan bosh silkidi. Pastak shift ostida yana torlar nola chekdi. Alimardonning qo'llari pardadan pardaga yengilgina ko'char, toshqin sadolar tekis parvoz etar edi.

Kuy tamom bo'lgandan keyin Alimardon unga yana qoshini chimirib qarab qo'ydi.

- Rahmat! - Muqaddam unga mehr bilan tikilib qolganini payqab, darrov ko'zlarini yashirdi.

- O'sha kuni shunaqayam urgan ekansizki, uch kungacha yuzim lovillab yurdi. - Alimardon kuldi.

- Yaxshi chalar ekansiz, - dedi Muqaddam unga yana tezgina qarab olib.

- Siz kuydan ham yaxshisiz.

Muqaddam uning qo'llari chakkasidagi sochlariga tekkanini sezib, cho'g' tekkanday seskandi. Ammo turib ketmadi.

- Mana shu ashula siz uchun yozilgan... - Alimardonning ovozi negadir titrab ketdi. Muqaddam xavotirlanib unga o'girildi-yu, shu ondayoq Alimardonning qaynoq, titroq lablari yopishganini his etdi. Muqaddam ojizgina talpinar, ammo uning og'ushidan chiqib ketolmasdi. Bu daqiqalar unga ham lazzatli, ham azobli tuyu-lar edi. Anchadan keyin u karavotdan sakrab turdi-da, teskari qarab qo'llari bilan yuzini yashirdi.

- Yaxshimas, nima keragi bor, Alimardon aka... - dedi bo'g'iq ovozda,

SHu ondayoq yellicalariga yana uning og'ir qo'llari tushganini payqadi. Siltanib, burchakdagi shkaf tagiga borib oldi. U yuzlarini kafti bilan yashirgancha turar, oyoqlaridan mador ketib qaltirardi.

- Muqad...

U Alimardonning ovozini yana quloqlarining tagida eshitib, kaftini tushirdi-da, uning allaqanday hayajonli, o't yonib turgan bejo ko'zlarini ko'rib qo'rqib ketdi.

- Qo'ying! - U Alimardonning ko'krigidan itarib yubordi. - Xudo haqqi, tegmang...

Lekin Alimardonning baquvvat qo'llari beliga chir-mashganini ko'rib, dahshat ichida shivirladi.

- Qoching, hozir dodlayman!

Ikkovlari gandariklab borib shkafga urilishdi. Shkaf ustidagi ganch mushukcha ag'darilib Alimardonning yelkasiga, undan yerga tushdi-da, qarsillab chil-chil bo'ldi.

- Qoching! Uyatsiz. - U Alimardonning yuz-ko'ziga urar, tipirchilar edi. Yana bir lahzadan keyin Muqaddam karavotga uchib tushdi. - Nima qilyapsiz, - dedi qo'rquvdan ko'zlarini katta-katta ochgancha pichirlab. Keyin kuchi boricha yulqina boshladi.

Alimardon uni bo'shatmas, hadeb bir gapni qayta-rardi...

Muqaddam o'z darvozasi oldiga yetib kelganida tun yarmidan og'gan, oy allaqachon botib ketgan edi. Derazalarda ham, darvozada ham chiroq ko'rinmasdi.

- Adang ishdan kelmabdilar, - dedi Muqaddam xuddi tushunadiganday SHavkatga qarab. U yo'lda uyg'ongan, ammo g'ingshimay jimgina kelayotgan edi.

Muqaddam darvoza peshtoqidagi teshikchaga cho'zilib qo'l suqdi. Kalit yo'q edi.

"Tashlab ketmabdilar-da, - dedi u pichirlab. - Voy, esim qursin, o'zimda ham bor-ku", U ketayotganida kalitning bittasini tashlab ketganini, ikkinchisini plashi-ning cho'ntagiga solib olganini esladi.

Havo ochiq bo'lgani uchunmi, salqin shamol esib turardi. Muqaddam bolaning shamollab qolishidan cho'chib, shoshapisha eshikni ochdi, g'ishtin zinalardan ayvonga chiqdi. CHiroqni yoqdi. Xuddi shu payt yotoqxona ichida ham chiroq yongani eshik oynasidan ko'rindi. Ichkarida kalit shiqirlab, eshik lang ochilib ketdi.

Muqaddam qo'rqqanidan birdan orqaga chekindi. Bolani tashlab yuboray dedi. Eshik oldida ich kiyimda-gi Alimardonning gavdasi ko'rindi.

- Odamning yuragini yorib yuboray dedingiz! - Muqaddam erkalash ohangiga to'lgan ovoz bilan Alimardonni koyidi. Keyin jilmayib SHavkatni baland ko'tardi. - Mana bizlar keldik...

U Alimardonning chehrasiga qaradi-yu, qo'rqib ketdi. Erining turqi shu topda dahshatli bo'lib ketgandi. Uning rangi quv o'chgan, negadir titrar, ko'zlarining qorachig'i kichrayib, dum-dumaloq bo'lib qolgandi. Nihoyat, uning tili kalimaga keldi:

- Muqad...

Muqaddam hayron bo'lib, ichkariga mo'raladi. Avvaliga hech nima tushunmadi. Divan-karavot ustida qo'rquvdan shumshayib o'tirgan yarim-yalang'och xotinni ko'rdi-yu, birdan hammasiga tushundi.

- A-a-a! - deb qichqirib yuborgancha, dahshat ichida orqasiga chekindi. Ayvonning burchak-burchak-lari, jimjit hovli iztirobli chinqiriqdan larzaga keldi.

- A-a-a!!

SHavkat qo'rqib ketib, chirillab yig'lay boshladi. Muqaddam uni bag'riga bosganicha hovliga otildi...

...Alimardon turgan yerida haykalday qotib qolgan, hozir nimadir qilish kerakligini, qandaydir muhim, juda muhim bir ish qilish zarurligini bilar, ammo o'ylab topa olmasdi. Ha, topdi! SHavkatni olib qolishi kerak!

U o'zi qilib yurgan ishlari uchun qachondir javob berishga majbur bo'lishini oldindan bilar, ammo bu Jcun xuddi shu bugun yetib kelishini bilmagan edi. "Kelmayman deb ketgan odam darrov qaytib kelishini kim bilibdi?!" Bir lahzada uning xayolidan bir kechalik huzur uchun Klarani uyiga olib kelib, kechirilmas xato qilib qo'ygani, endi hammasi tamom bo'lgani chaqmoqday yaraqlab o'tdi. Bu xato boshqa bir fojiani bosh-lab kelishini, Muqaddam uni hech qachon kechir-masligini endi aniq tushundi. Oxirida eng katta fojiani

ham tushundi. Yo'q, u o'g'lini, o'zi uchun shu qadar yaqin bo'lib qolgan, yuragining bir parchasiga aylangan SHavkatni endi hech qachon ko'rolmasligini o'yladi-yu, zinadan yalangoyoq pastga otildi. Yo'q, yalinib-yolvorib bo'lsa ham to'xtatib qolish kerak.

Alimardon zax yerda sakrab-sakrab Muqaddamning ketidan yugurdi, Darvoza tagida yetib oldi.

- Muqad... - dedi halloslab.

Muqaddam birdan o'girilib qaradi. U entikib nafas olar, qorong'ida o't bo'lib yonib ketgan ko'zlari charaqlar edi.

- Muqad... - dedi Alimardon qo'l cho'zib. -

Men...

- Qoch, vijdonsiz! Yo'qol, iflos! Yuvuqsiz! - dedi Muqaddam chinqirib. Birdan qo'lidan SHavkat sirg'alib tushib ketayotganini sezib qoldi-da, ko'tarib mahkam bag'riga bosdi.

Eshikdan otilib chopib chiqib ketdi. U yig'lagisi kelar, ammo yig'lay olmas, turtinib-turtinib chopib borar, bola chirillab yig'lar edi. Bir yerga borganda oyog'i toyib ketdi. Ammo SHavkatni qo'yib yubormadi. CHo'kkalab olgancha bolani mahkamroq bag'riga bosdi. Beixtiyor orqasiga qaradi. Kattakon uy vahima ichida qorayib ko'rinar, bitta, faqat bitta derazadan iflos nur to'kilib turardi.

SHundagina u SHavkatning boshiga yuzini bosgancha o'ksib-o'ksib yig'lab yubordi. Ha, u sezar edi. Erining sayoqligini, o'ziga xiyonat qilayotganini sezar edi. Ammo bu xayoldan dahshatga tushib, o'zini aldar, uni pok deb o'ylashga majbur etandi o'zini.

Bir vaqtlar mana shu uyga yor-yor bilan kirib kel-ganini haligina orziqib eslamaganmidi!

Ha, bu yuvuqsiz boshidan uni baxti qaro qilgan edi. Oxirida ham baxtsiz qildi! SHuncha yillardan beri bir so'zini ikki qilmay hukmiga bo'ysunib kelganida, vaqti kelib allaqanday xotinlar bilan to'shagini harom qilishi-ni bilganida edi!

Munchalar sho'r bo'lmasa bu peshanasi!

U hamon hiqillab-hiqillab borar, qayoqqa ketayotganini o'zi bilmas, uyiga qaytay desa, badjahl otasiningg'azabidan qo'rqrar, osmoni falakda osilib turgan yul-duzlar sovuq ko'z yosh to'kib yum-yum yig'lar, faqat SHavkat ovunib qolgan edi. U onasiga nima bo'lganini tushunmoqchiday qorong'ida ko'zlarini javdiratib borar-di...

* * *

Mudhish bir tumanlik ichida adashgan ikki yil o'tdi. Alimardon qancha may ichganining, qancha ayollar bilan ulfatchilik qilganining hisobiga yetmadi. Bir ko'ngli Klaraga uylangisi keldi-yu, aynidi. Endi u televizorda kam ko'rinar, konsertlarda onda-sonda chiqib qolar, odamlar o'zini olqishlamayotganini ko'rib jini qurishar, lekin odamlar ham endi unga zor emas edi!

Vokzal gavjum, maydonchadagi skameykalar to'lib ketgan.

Alimardon kimdir o'zini chaqirganini anchadan keyin eshitdi. Burilib qaradi-yu, qarshisida xiyol egilib turgan Mutal Qodirovni ko'rdi. Mutal sportchilardek tarang kulrang jemper kiyib olgan, shuning uchun bo'lsa kerak, gavdasi yanayam ixchamroq ko'rinardi.

- Birovni kutyapsizmi?

Alimardon uning gaplashgisi kelib turganini payqab yana ijrig'andi.

- Odamlarni tomosha qilyapman. Ular sizni har kuni tomosha qiladi. Siz ham bir tomosha qiling, axir. Odamlarni yaxshi ko'rasiz-ku! - U Mutalning ko'zlariga tikandek qadalib so'radi. - Yaxshi ko'rasizmi, axir?

Mutal boshini ohista silkitdi.

- Ana, barakalla! - Alimardon huzur qilib kuldi. - SHular orasida bugun sizga guldasta tutib, ertaga unutib yuboradigan beburdlar borligini bilasizmi?

Mutal boshini quyi solgancha kafti bilan stol ustidagi non ushoqlarini bir chekkaga yig'ishtira boshladi. Uzoq o'ylab turdi-da, bir qarorga kelgandek ishonch bilan bosh ko'tardi.

- Bilaman! Lekin shular orasida ming yillardan buyon "Munojot"ni, "CHO'li iroq"ni chalib kelayotgan, N avoiyning g' azallarini bolasiga o' rгатib kelayotgan odamlar ko'p-ku! Axir o'zingiz xalq qo'shiqlarini yaxshiko'rasiz-ku! SHunaqa ashulalarni qayta-qayta aytgansiz-ku!

Alimardon u bilan hech qachon shunaqa dangal gaplashmagan edi. "Tiling burro-ku!" - deb o'yladi hamon ermak qilib jilmayib turarkan. Keyin parvo qilmagandek qo'l siltadi. SHosha-pisha vokzal binosiga yopirilib kirayotgan odamlarga imo qildi.

- Mana shularning ichida bulturgi olmani uch bahosiga pullash, xuddi o'ziga o'xshagan odamlarni laqillatish uchun chiqqanlar yo'qmi? Erining qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirib, begona erkakning sochini iskash uchun kurortga ketayotgan xotinlar yo'qmi? Nechtasini topib beray?

Mutal bu safar ham unga xotirjam qarab qo'ydi.

- Bor...

Alimardon mamnun qiyofasida stolni shatillatib urdi.

- Har kim o'zining baxtini o'ylaydi. Siz xalqqa xizmat qilyapman, nom qozonyapman, deb kerilib yuribsiz. Bular bo'lsa sizni sahnaga chiqarib qo'yib, yuragining hovurini bosadi.

Mutal sekingina xo'rsinib qo'ydi. Bolalarcha sodda yuzida armon ko'lankasi paydo bo'lganini ko'rib, Alimardon ich-ichidan kuldi. "So'taksan hali, qo'g'irchoqsan! Payti kelib ko'zing moshdek ochiladi!"

- Qishlog'imizning tepasida Qodirobod degan bog' bor, - dedi Mutal uning gapini eshitmagandek. - Kecha o'sha boqqa bordim. Bir vaqtlar otam adirdan yuz gektar joy ochib, bog' qilgan ekan. O'lganidan keyin bog'ni otamning nomiga qo'yishgan. - U derazadan maydonga o'ychan qarab qo'ydi. - Mardon aka, men otamni tanimayman. Faqat bitta surati qolgan. Dengizchilarning kokilli shapkasini kiyib tushgan surati... Urushdan keyin bir odam otamning qanday o'lganini onamga gapirib berganini eshitib qolgan-man. - IJ negadir horg'in qiyofada jilmayib qo'ydi. - Zerikmadingizmi?

- Gapiiravering, - dedi Alimardon yana ermak qilib. - Siz bilan ko'pdan buyon gaplashmaganmiz. Mutal uning kinoyasiga parvosizgina qarab qo'ydi. - Otam suv kemasida xizmat qilarkan. Bir kuni qirg'oqqa razvedkaga chiqishibdi. Nemislar otam bilan o'sha odamni ushlab olibdi. Keyin otamning oyog'ini osmondan qilib, qayiq orqasiga bog'lashibdi-da, suvga tashlashibdi. Otam tipirchilab-tipirchilab tinchib qolganidan keyin dengizga uloqtirib yuborishibdi.

Alimardon bo'g'ziga suv tiqilib tipirchilayotgan odamni to'satdan ko'z o'ngiga keltirdi-yu, vujudi muz-lab ketdi.

- O'sha paytda, - dedi Mutal o'ziga-o'zi gapirayotgandek sekingina, - otam siz aytayotgan iflos odamlarni emas, chinakam insonlarni o'ylagan bo'lsa kerak... Otamning bitta xatini doim asrab yuraman. - dedi Mutal anchadan keyin xo'rsinib. - "Dunyoda odamlarni yaxshi ko'rishdan ham kattaroq baxt yo'q", degan ekan.

Oraga jimlik cho'kdi. Hali kun erta bo'lgani uchunmi, qahvaxonada odam siyrak, stollar bo'sh, atrof jimjit edi.

- Onam boshqa turmush qurmadi, - dedi Mutal o'ylanib. - Avvaliga bu narsada hech qandoq sir yo'q-dek edi. Onam bo'lganidan keyin men uchun yashasin-da, deb o'ylardim. Mana, o'zim ham uylandim. Bolalik bo'ldim. Onamning qadrini endi bila boshladim. Meni deb hamma narsadan voz kechish oson bo'lmaganini endi tushundim.

"Nima keragi bor shu gaplarning?" deb o'yladi Alimardon birdan ko'ngli cho'kib. U boyagi ermak qi-luvchi kulgilari birdaniga yo'qolganini, Mutalning gapla-riga ilk mana jiddiy e'tibor bera boshlaganini o'zi ham sezmay qoldi. Uning ko'z o'ngida onasi jonlandi, qiziq, u hech qachon onasini o'ylamagan ekan. O'lganidan keyin ham, onam men uchun yashagan edi-ku, degan gap xayoliga kelmagan ekan. Axir uning otasi ham urushda o'lgandi-ku! Uning onasi ham, shu bolam odam bo'lsin, deb yarim ko'ngil bilan o'stirgan edi-ku! Nahotki mana shu bola bilgan gapni u tushunmasa!

- Bunaqa onalar ko'p bo'lsa kerak, - dedi Mutal uning xayolini uqib turgandek. - Bilmadim, nimagadir men shunaqa deb o'ylayman Alimardon shu topda nimadir deyish kerakligini bilar, ammo gapirolmas edi. Uzoq vaqtlardan beri, onasi vafot etganidan beri birinchi marta uning ma'yus boqishlarini aniq tasavvur etdi. Keyin negadir SHavkat-nj - o'zining SHavkatini ko'z o'ngiga keltirdi-da, tag'in ko'nglida oksha ayovsiz sog'inch dardi uyg'ondi.

- Men odamlarni yaxshi ko'raman, - dedi Mutal unga parvo qilmay. - Yo'q, otamning vasiyati tufayli emas. O'zim yaxshi ko'raman. Odam bolasi tug'ilgan paytida pokiza bo'ladi-ku. Uning umrbod shunaqa po-kiza bo'lib qolishi sizga, menga, hammaga bog'liq emasmi?

Alimardon yana allanima demoqchi bo'ldi. Mutal yana gapirtirmadi.

- Alimardon aka, men sizning qo'shiqlaringizni o'rganib artist bo'lganman, - dedi Mutal unga ma'yusgina boqib.

Alimardon uning rost gapirayotganini bir qarashdayoq payqadi. Ammo hech nima demadi. CHamasi, Mutalga ham bularning hammasi baribir edi.

- Sizga nasihatgo'ylik qilishga haqqim yo'q. O'zingiz bilasiz, dunyoga kelgandan keyin biron-bir maqsadi bo'lishi kerak-da odamning, siz aytganday tomosha-binning qarsagini eshitish, nom qozonishga ishqiboz emasman. Dunyoda hamma narsa o'tkinchi. Yana ellik yildan keyin birov meni eslaydimi, yo'qmi, unisini bilmayman. Menga buning qizig'i ham yo'q. Men yuragimdagi xursandchilikni ham, alamimni ham odamlarga - tomoshabinlarga to'kib solaman. Mening ashula aytishdan maqsadim shu... ..

...Alimardon Mutalning qachon turib ketganini bil-madi.

SHu topda alamli bir muammo uning yuragini o'rtar edi. Nahotki mana shu bola, kuni kecha o'zining qo'shiqlarini o'rganib, sahnaga chiqqan mana shu go'dak bilgan narsani Alimardon bilmasa? Nahotki Alimardonning shuncha mehnatlari bemaqsad ketgan bo'lsa?! Nahotki u dunyoga kelib, durustroq niyat bilan yashamagan bo'lsa? To'y tarqay deb turgan edi. Birdan shamol ko'tarildi-yu, zum o'tmay bo'ronga aylandi. SHamol shiddat bilan quyunday yopirilar, hovlidagi olchalarning shoxlarini qarsillatib, ayqash-uyqash qilar, uzun stol ustidagi dasturxonlarni shartta ko'tarib, taqsimchalarni chil-chil qiiib yuborardi Odamlar chuvillab qolishdi. Kuyov-kelin o'tirgan joydagi palak uzilib tushdi...

...Mashina peshanasidagi oynaga chirsillab yomg'ir tomchilari urildi. Yana yuz qadamcha yo'l bosganlari-dan keyin sharros jaiaga aylanib ketdi. Tomdan oqib tushayotgan suv oynani butunlay to'sib qo'ygan, yol yaxshi ko'rinmas, g'ildiraklar tagida suv shovillab oqardi.

Aiimardon boyadan beri xayolini chuvaltirib yuborgan fikrlardan bir qarorga keldi-yu, tormozni bosdi. SHodivoyga qarab qo'ydi-da, iloji boricha xotirjam gapirishga urinib so'radi:

- Kabirning uyi qaerda? - u ovozining titray boshlaganidan g'ijjinib, bir lahza jim qoldi. Yanayam xotirjamroq gapirdi. - Agronom Kabir...

- O'rmonchini aytasizmi? - Alimardon qorong'ida SHodivoyning hayrat bilan tikilib turgan ko'zlarini aniq ko'rdi. - Nimaga edi?

Alimardon teskari qarab oldi.

- Ko'rmoqchi edim, - dedi bo'g'ilib. - Eski ta-nishmiz.

SHodivoy yana o'sha beg'araz ohangda shang'illadi:

- Qo'ysangiz-chi, mehmon! Bugun biznikida qo'-noq bo'lasiz.

Alimardon qat'iyat bilan ta'kidladi:

- Yo'q! Kabirnikiga tushaman.

Mashina suv shovillab oqayotgan toshloq ko'chadan yana avaylab yurib ketdi, Alimardon yo'ldan ko'z uzmay borar, ammo hech nimani ko'rmas, hayajondan tomog'i qaqrab yutinalmas, rul chamberagini ushlagan qo'llari qaltirar, hozir qandaydir noxush, mudhish bir voqea ro'y berishini sezib, yuragi titrardi.

Devori oqlangan do'kon oldidan o'tganlaridan keyin SHodivoy Alimardonning qo'lga sekin turti. - Keldik.

Yana bir chaqmoq chaqdi-yu, tor ko'cha yorishib ketdi.

- Hizrni yo'qilasangiz bo'larkan, mehmon, - dedi SHodivoy momoqaldiraq ovozi uchun hayqi-rib. - Ana, Kabirning o'zi!

- Mehmon olib keldim. Toshkentdan...

Alimardon yuragini kemirib tashlayotgan azobli g'ashlikni yengib, gindiraklagancha yurib ketdi. U o'zining raqibini ko'rib qo'ygisi kelar, uning nimasi o'zidan ortiqroq ekanini, Muqaddam bu odamning nimasiga uchganini bilib olishga urinardi.

"...To'pori qishloqi-ku! - U g'ijini yuzini burdi. - Hali shu hayvon mening o'g'limga ota bo'lib yuribdi-mi?"

Alimardon istehzoli jilmayib qo'ydi-da, qo'lini tortib oldi. Kabir hamon undan ko'z uzmay turar, chamasi, qayerda ko'rganini eslay olmas edi.

- Oynatoqqa chiqqandim. - Keyin u Alimardonga qaradi-da, tag'in qaytardi. - Marhamat!

- Bolmasa men to'yxonaga qaytaveraymi? Alimardon SHodivoy o'zidan ruxsat so'rayotganini anchadan keyin tushundi.

- Boravering! - dedi qayrilib qaramay.

Ular pastak eshikdan egilib, hovliga kirishdi. Tag'in chaqmoq chaqdi. Hovlidagi besh-olti tup olmalarning yomg'irdan qizargan shoxlari, etakdagi qorong'i otxona bir zum yorishib ketdi.

Uning yuragi gupillab ura boshladi. Tubsiz alam, nafrat, allanechuk o'kinch tuyg'ulari aralashib uning vujudini larzaga solar, uech nimani ko'rmas, tussmollab qadam tashlab borardi. Kabir otni qo'yib yubordi-da, o'zi oldinga o'tib yo'l boshladi. Derazadan tushib turgan qizg'ish nurni kesib o'tib, eshik oldiga borishdi.

- Qani, - Kabir eshikni ochdi. - Bemalol kirave-ring.

Alimardon endi engashib, tuflisining bog'ichini yechayotgan edi, ichkari tomondagi eshik g'iyqillab ochildi-da, do'mboqqina bola yugurib chiqdi.

- Ada! Ada! - dedi u yangroq, ingichka ovoz bilan Alimardon ko'pdan buyon izlab yurgan narsasini bir-daniga topganday beixtiyor qaddini rostladi. Bu ovoz, o'zi hali hech qachon eshitmagan, ammo o'ziga shu qadar qadrdon bo'lgan yangroq ovoz uning quloqlariga o'qday kirdi.

Bola maykachan bo'lib olgan, qop-qora ko'zlari shodlikdan porlar, peshanasidagi bir tutam sochi o'ziga quyib qo'yganday yarashib tushgan edi.

- Ada! - dedi bola tag'in o'sha yangroq ohangda. Keyin qo'lchalarini keng yozgancha chopib kela boshla-di. SHu topda u onasining og'zidan don olayotganida qanotlarini pirpiratib turgan qushchaga o'xshardi.

Kabir kavshandozga cho'nqayib olgancha qulochini keng yozdi.

- Qani! Qani! Otosh bolam, bobosh bolam! Achom! Achom!

- Ato-om! - dedi bolakay ham shirin til bilan.

O'g'li quchog'iga kelib urilishi bilan Kabir dast ko'tarib oldi-da, yuz-ko'zlaridan o'pa boshladi. Bolakay dadasining mo'ylovi tekkanidan qitig'i kelgan bo'lsa kerak, hadeb qiqirlar, boshini orqasiga tashlagancha qotib-qotib kulardi.

Alimardon suratday jonsiz bo'lib qolgan, ko'zlari o'tday yonib, ularga tikilib turardi.

- Qani, amaqingga salom ber-chi. - Kabir bolani yerga qo'yib, maqtanganday Alimardonga qarab qo'y-di. - Katta yigit-da, bu! Har kuni dadasining ishdan kelishini poylab, uxlamay o'tiradi.

Ammo bolakay Alimardonga yotsirab qarab qo'ydi-da, kattalarday qoshini chimirib, hurpayib oldi.

- Voy tentagey, salom berishni esingdan chiqarib qo'yingmi? - Kabir kuldi. - Yovvoyi-da, amakisi, yovvoyi bu. - Keyin Alimardonga qarab iltifot qildi. - Qani yechining, chiqing. Men otni arqonlab qo'yay. Hammayoqni payhon qilib tashlaydi. - U ichkaridagi eshikka qarab qichqirdi. - Hoy, onasi, mehmon keldi!

Kabir chiqib ketishi bilanoq Alimardon beixtiyor bolaga talpindi.

- SHavkat! - dedi pichirlab. U butun borlig'i bilan bolaga talpinar, shuncha yildan beri yuragining tubida o'z titrab turgan nozikkina bir tor bor ovozi bilan jaranglay boshlagan, eng baland avjiga chiqib vujudini larzaga solar, turgan yerida yaproqday qaltirar edi.

Alimardon bir qarashdayoq otalik mehri bilan shu bola SHavkat ekanini, o'zining o'g'li, yagona ovunchog'i ekanini aniq bilib olgandi.

U tuflisini ham yechmay, namatga oyoq qo'ydi. Ikki qo'lini olg'a cho'zib chaqirdi.

- Beri kel-chi, - dedi ovozi titrab. - Menga o'g'il bo'lasanmi?

Bola undan hurkkanday yonlamasi tisarilib-tisarilib tokcha oldiga borib qoldi.

Alimardonning ko'ksini to'ldirgan bir nido bo'g'zidan otilib chiqdi;

- SHavkat!

Bola allanarsani sezgandek shartta burilib qaradi. Alimardon uning ko'zlarida o'zining ko'zlarini aniq ko'rди, qichqirib yubordi:

- O'g'lim!

Lekin shu ondayoq vahimaga to'la yana bir qichqiriq burilib qarashga majbur qildi uni. Bu oh chekishmide, qo'rqinch to'la nidomi, harholda yurakni o'rtab yubo-ruvchi bir un edi. Alimardon qotib qoldi. Ostonada oddiygina ko'ylak kiyib olgan, boshyalang Muqaddam turardi. Uning ko'zlari katta-katta ochilib, rangi devor bo'lib ketgan edi. Ha, bu Muqaddam edi. Bir vaqtlar uning o'ziniki bo'lgan, hozir esa bir olam nariga ketib qolgan begona Muqaddam edi.

Alimardon boshi aylanib ketayotganini, ko'z o'ngida xira halqachalar pirpirayotganini sezib turar, hozir bir ofat bo'lishini, allaqanday dahshat ro'y berishini bilar, ammo tili kalimaga kelmas edi.

- O'g'lim! - dedi u nihoyat pichirlab. Tomog'i xippa bo'g'ilib, gapirolmay qoldi. Telbalarday siltanib SHavkatga talpindi.
- SHavkat, - dedi titroq qo'llarini cho'zib. - Kel, bolam, - u SHavkatning qarshisida cho'kkalab quchog'ini ochdi. - Kel, o'g'lim... - dedi pichirlab. - Bitta bag'rimga bosay Bola labini burib tisarildi. Muqaddamning etagidan ushlab orqasiga yashirindi.

Bu qandoq bedodlik! Bu qanday jazo! O'g'il o'z otasidan tonsa! SHu ondayoq dahshatli bir haqiqat uning yuragini qiymalab tashladi. Nega tonmasin? O'zi ham qachondir bolasidan tongan emasmidi?

Alimardonning shuncha yillardan bed tosh bo'lib ketgan diydasi birdan erib oqdi. Ha, u ko'pdan ben - Muqaddam ketib qolgandan ben bitta dard bilan yashar edi. Bu dard kunduzlari xayolini, kechalari uyqusini olib qochar edi! Endi bilsa - bu otalik dardi ekan. Insonlikning qo'l yetmas baland cho'qqisi ekan! Mana, o'sha dardining malhami! Mana o'g'li! Mana! SHun-doqqina oldida turibdi!

U SHavkatni mahkam bag'riga bosib oldi. Uning yuz-ko'zidan allanechuk tanish bir bo'y - o'z hidi anqib turgan sochlaridan o'pa boshladi. Baxtiyor bir tuyg'udan to'lg'anib negadir jilmaydi.

- Tentagim... Men sening otangman, bildingmi, otangman!

SHavkat birdan lablari burilib yig'lab yubordi.

U chirqillab yig'lar, onasiga talpinar, ammo Alimardonning quchog'Mdan chiqib ketolmas edi.

- Yig'lama, SHavkat... - dedi u pichirlab. Bolaning yuzlaridan o'pa boshladi.

SHavkat battar yulqinib, oyoq-qo'llarini silkitardi.

To'satdan Aiimardon o'g'luga ozor berayotganini tushunib qoldi. Ichki bir kuch majbur qildimi, qo'yib yubordi.

SHavkat yig'laganacha yana onasining etagiga yopishdi. Muqaddam hamon toshday qotib turar, esi og'ib qolganga o'xshar edi.

SHavkat onasini qo'yib yubordi-da, chopqillab narigi uyga kirib ketdi. Aiimardon uning silkinib borayotgan do'mboq qo'lchalarini ko'rди. U bolaning ketidan uch-to'rt qadam yurdi-da, to'xtab qoldi. SHundagina u bu bolaning hech qachon o'ziniki bo'lmasligini his etdi.

- SHavkat! - U ochiq qolgan eshikka qarab oxirgi marta so'nik, umidsiz ovozda pichirladi-da, hammasi tamom bo'lganini tushundi.

SHartta burildi-yu. telbalarcha ikki hatlab ostonaga tushib qoldi. Uning ko'zlari olayib ketgan. ammo hech nimani ko'rmas edi.

Eshikni taraqlatib ochdi-da, hovliga otildi. Zimiston qo'ynida Kabirga urilib ketganini ham, yugurib borib mashmaga o'tirganini ham sezmedi.

Mashinani keskin burdi-da, daryo-daryo suv oqayotgan tor ko'chadan yddirib ketdi.

Mashina shiddat bilan qaltis tog' yo'lidan uchib ketdi. Bir zumda qishloqning tosh devorlari orqada qoldi.

Alimardon hamon gazni bosar barbod bo'lgan umid-lari haqqi. xazonga aylangan umri haqqi, barcha alamlari haqqi ko'zlariga yosh quyulib kelardi. Nimasi qoldi uning Nimasi qoldi axir'. Sahnami? SHon-shuhratmi? Nima qoldi, o'zi! Nima! Oxirgi, eng oxirgi umidi, tanho suyanchig'i yuz o'girdi-ku undan. Tag'in nima kerak endi

U hamon shiddat bilan yelib borarkan, ko'z yoshidan tomog'i xirillab, oxirgi marta pichirladi:

- O'g'lim!

To'satdan u ko'nqlida xushnud bir yengillik sezdi. Qalbi sokin tuyg'ularga tolib-toshganday bo'ldi-yu, rul chambaragini chirpirak qilib chappa burib yubordi.

Mashina bir yonboshiga og'a boshladi. SHundagina u xato qilayotganini, yomon ish qilayotganini tushunib qoldi. Ko'zlari dahshatdan olayib tormozga yopishdi. Ammo mashina allaqachon jahannam labiga borib yetgan edi.

Zum o'tmay dahshatli suron tog'-toshlarni larzaga soldi. G'amgin qoyalar qilib qo'ygan gunohidan o'zi qo'rqib ketganday ingrab yubordi.

... Bir nafas hammayoq jim bo'lib qoldi.

Tosh bag'riga qanchadan qancha sirlarni yashirishga o'rganib qolgan oqsoqol cho'qqilar ko'klami bekor o'tib xazon bo'lgan bolasining qismatiga achinib boshini quyi soldi.

Qop-qorong'i dara ustida shashqator bulutlar uzoq aza tutdi.

ABDULLA ORIPOV

(1941-yilda tug'ilgan)

KO'RGAN-BILGANLARIM

Mening tug'ilib o'sgan, bolaligim o'tgan joylar Qarshi (Qadimgi Nasaf) shahridan besh-o'n chaqirim shimolroq tomondagi Qo'ng'irtov etaklaridadir. Qishlog'imning nomini Neko'z deydilar...

Qishlog'imizda suv nihoyatda taqchil edi... Quduqlarning suvi batamom sho'r, ichishga yaroqsiz. Lekin uni negadir mol-hol ichib yuraverardi. Ayniqsa, bahor oylarida bu yerga yog'in ko'p tushar, Qo'ng'irtov etaklari rning xil o't-o'lan, chuchmoma-yu qizg'aldoq, quyonto'pig'-u ismaloq, qo'zigullar bilan qoplanar, atrof-tevarak jannatiy bir manzara kasb etardi. Bu yerlarga bahorda turna tushardi. Turnalar o't-giyohlarni terib yeb, qo'y-qo'zilarning orasida bemalol, behadik yuraverishardi. SHuningdek, Qo'ng'irtovda u paytlari kiyik ko'p edi. Keyinchalik, atrof-tevarakni odamlar ishg'ol qilib

olishgach, yovvoyi hayvonlar o'z-o'zidan yo'qoldilar. Turnalar, laylaklar kelmay qo'ydi. Kiyikni esa hazrati Insonning o'zi yeb bitirganiga o'zim guvohman...

Endi gapni beriroqdan boshlasak. bu dunyoning voqea va hodisalari xotiramda to'rt-besh yoshlarimdan boshlab qolgan. Urushdan qaytmaganlarning azalari-yu qaytgan mayib-majruh qishloqdoshlarimning qo'ltiqtayoqni to'qillatib yurganlari esimda. Ocharchilik, odamlarning kunjara yeganlarini ko'p ko'rganman. Baiki vaqti-soati yetib men bu ke'chinmalarimni batafsil yozarman. CHunki hozir shu sahifalarga sig'maydigan rang-barang xotiralarim ko'p...

Negadir bolaligimda xotiram juda kUchli edi. Bir o'qiganim esimda qolaverar edi. Radio, televidenie yoxud boshqa tomoshalar bo'lmaganidan keyin ermagim kitob edi-da. Duch kelgan narsani o'qib, duch kelgan narsani yodlab olardim. Bu kitoblar orasida xalq dostonlari ham, Navoiy bobo'liz-u Pushkindan tarjimalar ham, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon she'riyati va yana boshqa ko'p roman-u qissalar bo'lardi. Darvoqe, qish

kunlarida to'ylarga qo'shni tumanlardan nomdor baxshilar kelib, long otguncha doston aytishardi. Biz bolalar baxshini tinglay-tinglay bir-birimizga biqinshib uxlab ham qolar edik. Yanglishmasam, o'shanda Umur shoir degan baxshining dostonlarini ko'p eshitganman.

Bir qo'shnimiz, g'oyat pokdomon Kamolxon eshon degan kishi bo'lardi. Rahmatlikning onasini Bibi momo der edilar. Bibi momo o'ta darajada savodxon buvi edilar. Onam rahmatlikka ergashib, ularning suhbatiga qat-nashib qolardim. Bibi momoning kattaligi sandaldek keladigan kitobi bor edi. Kitobni Navoiy-kitob derdilar. Bibi momo Farhod-u SHirin, Layli-yu Majmlarni chunonam qiroat bilan o'qirdiki, ma'nosini ko'pam tushunmasam ham qiroatdan maza qilardim...

Maktabni oltin medal bilan bitirdim. Akalarim turli shaharlarga o'qishga ketib qolgani uchun otam meni qo'yib yuborgisi kelmasdi... 1958-yil Toshkent davlat universiteti filologiya fakultetining jurnalistika bo'limiga kelib qoldim.

SHe'rlarim avval tuman, viloyat gazetalarida bosilib turgan bo'lsa-da, birinchi marta respublika bolalar gazetasida "Qushcha" degan she'rim bosilib chiqqan...

SHe'rlarim matbuotda tez-tez bosila boshladi. Ozod akaning "oq yo'li" bilan "SHarq yulduzi"da she'rlarim chiqdi. Yozuvchilar uyushmasidagi mushoiralardan bin-da "Munojotni tinglab", "Burgut" degan she'rlarimni o'qidim. O'sha kuni Abdulla Qahhor nazariga tushdim. Mirtemir domla atrofida ko'p shogirdlari qatori saboq oldim. SHayxzodadek donishmand ustozga ergashib, u kishi she'r o'qigan minbardan men ham she'r o'qidim. Esimda, Eski shahardagi hozirgi "Turon" kutubxonasida o'qigan she'rlarimni tinglovchilar juda iliq kutib oldilar. Uchrashuvdan qaytayotganimda SHayxzoda domla bilagimdan tutib, "SHoir, sizga bitta gapim bor. Ehtiyot bo'lgaysiz, ishqilib qarsaklardan taltayib ketmasangiz bo'lgani", degan. Bu gaplar ham mening qulog'imga qo'rg'oshinday quyilib qoldi.

Mening inson va ijodkor sifatida baxtim - O'zbekistonning mustaqilligini ko'rdim va ne baxtkim, ozod Vatanimga baholi qudrat xizmat qilib yuribman...

SEN BAHORNI SOG'INMADINGMI?

Uyg'onguvchi bog'larni kezdin,
Topay dedim qirdan izingni.
Yonog'ingdan rang olgan dedim -
Lolazorga burdim yuzimni,
Uchratmadim ammo o'zingni,
- Sen bahorni sog'inmadingmi?
Uzoqlardan zalvorli tog'lar
Xayolimni keldilar bosib.
Kechdi qancha intizor chog'lar,
Vasling menga bo'lmadi nasib,
Sensiz men ham, bahor ham g'arib,
- Sen bahorni sog'inmadingmi?
Ungurlarda sakraydi ohu,
Na'matakda sa'va mittijon.
G'orliklardan sipqorilgan suv
Dalalarda uradi javlon.
Nigohimdan faqat sen pinhon,
- Sen bahorni sog'inmadingmi?
Mana, bugun navro'zi olam,
Do'stlarimga gullar tutarman,
Qaylardasan, sevgili erkam...
Qo'limda gul, seni kutarman,
Umrin bo'yi chorlab o'tarman:
- Sen bahorni sog'inmadingmi?

BIRINCHI MUHABBATIM

Kecha oqshom falakda oy bo'zarib botganda,

Zuhro yulduz miltirab, xira xanda otganda,
Ruhimda bir ma'yuslik, sokinlik uyg'otganda,
Men seni esga oldim, birinchi muhabbatim,
Eslab xayolga toldim, birinchi muhabbatim.
O'tdi yoshlik zavq bilan, gohi to'polon bilan,
Gohida yaxshi bilan, gohida yomon bilan,
Ayri ham tushdim ba'zan qalb bilan, iymon bilan.
Lekin seni yo'qotdim, birinchi muhabbatim,
Mangu g'aflatda qotdim, birinchi muhabbatim.
Dunyo degan shundayin anglab bo'lmas sir ekan,
Goh keng ekan, gohida tuynuksiz qasr ekan,
Lekin inson hamisha bir hisga asir ekan...
Nechun bilmovdim avval, birinchi muhabbatim,
Parvo qilmovdim avval, birinchi muhabbatim.
Holbuki orzulardan judo ham bo'lganim yo'q,
Yulduzday kulganim yo'q, oy kabi to'lganim yo'q
Erta xazon gul kabi sarg'ayib so'lganim yo'q
Seni eslab yig'layman, birinchi muhabbatim,
Eslab bag'rim tig'layman, birinchi muhabbatim.
Yo'lin yo'qotsa odam - muhabbatga suyangay,
G'ussaga botsa odam - muhabbatga suyangay,
CHorasiz qotsa odam - muhabbatga suyangay,
Men kimga suyangayman, birinchi muhabbatim,
Faqat eslab yig'layman, birinchi muhabbatim.
Nido bergil, qaydasan, sharpangga quloq tutdim,
Sirli tushlar ko'rib men bor dunyoni unutdim.
Tongda turib nomingga ushbu she'rimni bitdim,
Dildagi ohim mening, birinchi muhabbatim,
Yolg'iz ollohim mening, birinchi mudabbatim

TOHIR MALIK (1946-yilda tug'ilgan)

O'zbek adabiyotida Tohir Malik o'zining "Somon yo'li elchilari", "Zaharli g'ubor", "CHorrahada qolgan odamlar", "Falak" va boshqa fantastik, "CHarxpalak", "Bir ko'cha, bir kecha", "So'nggi o'q", "SHaytanat" singari detektiv asarlari bilan tanilgan va kitobxonlarning scvimli yozuvchisiga aylangan ijodkordir.

Bir qator hukumat nishonlari va mukofotlari bilan taqdirlangan, O'zbekiston xalq yozuvchisi Tohir Malik 1946-yil dekabrda Toshkentda ziyoli oilada dunyoga keldi. Barcha tengdoshlari singari u ham urushdan keyingi turmush qiyinchiliklarini boshidan kechirdi. Oiladagi besh farzandning kenjasi bo'lgan Tohir maktabga bormay turib boshqarilgan savodini chiqardi. Uning kitobga ixlosini sezgan akasi birinchi sinfga borgan ukasiga hozirga qadar e'zozlab saqlayotgani - "Mard yigit" ertaklar to'plamini sovg'a qildi.

Taniqli o'zbek adibi va tarjimoni Mirzakalon Ismoiliy Tohir Malikning tog'asi bo'lib, uni 1949-yilda "xalq dushmani" sifatida qamoqqa olishadi. "Kechasi uyg'onib ketib, qaragam, ayam rahmatli qora chiroq nurida do'ppi tikib o'tiribdilar. Qo'llari ishda-yu, ko'zlarida yosh. "Nega yig'layapsiz?" - deb so'radim, javob bermadilar. Sababini oradan yillar o'tib bildim. Tog'amning "xalq dushmani" emasligi ma'lum bo'lib, "oqlanib" chiqqanida ikkinchi sinfda o'qirdim. Dastlabki mashqlarim o'shanda boshlangan. Ammo yozganlarimni talabchan tog'amga ko'rsatishdan cho'chir edim", - deb eslaydi adib.

Dastlabki hikoyasi 1960-yilda "Gulxan" jurnalida chop etiladi. 1963-yilda Tohir Malik Toshkent davlat universitetining kechki jurnalistika bo'limiga o'qishga kirib, kunduzi qurilishda duradgor, g'isht tashuvchi bo'lib ishlay boshlaydi. U ijodga doir mashqlarni davom ettirar ekan, ustoz-tog'aning ikki o'giti - "O'zing bilmagan narsani yozma", "Boshqalar yurgan yo'ldan yurma, o'z yo'lingni top"ga hamisha amal qildi. SHu bois Tohir Malik o'zbek adabiyotida kam e'tibor berilgan fantastika janriga qo'l urdi va bir qator asarlari bilan kitobxonlar e'tiborini qozondi. Uning "Falak" qissasi rus tiliga tarjima qilinib, Moskvada va boshqa respublikalar-da chop etildi.

Tohir Malik "Tong yulduzi" gazetasi, O'zteleradio, "Guliston" jurnali, "G'afur G'ulom", "CHO'lpon" nash-riyotlari, Yozuvchilar uyushmasi, "Yoshlik", "SHarq yul-duzi" jurnallarida faoliyatini davom ettirdi. U qaerda ishlamasin hayotni, insonlarni, ularning tabiatini yaqin-dan o'rgandi. Yozuvchi asarlarini o'qir ekansiz, ularda tasvirlangan eng yomon odamlardan ham ba'zan nafratlanmaysiz, ularga achinasiz. Ncga shunday? CHunki yozuvchi insonlarni, ularning ichki kechinmalarini, ruhiyatlarini sinchiklab o'rganadi va kitobxonni ham mana shu nihiyat olamiga olib kiradi, uni shu holga solgan sabablarni tahlil qilishga va xulosa chiqarishga yo'naltiradi.

"Alvido, bolalik" asari Tohir Malik ijodida alohida o'rin tutadi. Asardagi asosiy mavzu - hech kim jinoyatchi bo'lib tug'ilmaydi, bolani atrof-muhit, jamiyatda-gi turli illatlar jinoyatchiga aylantiradi. Bu haqda adibning o'zi shunday deydi: "Men o'smirlar va yoshlarning jinoyat ko'chasiga kirib qolayotganligiga befarq qarab turolmayman. Bolalar axioq tuzatish koloniyalariga har borganimda yuragim eziladi. Ozod, erkin yashab, o'qib, hunar o'rganadigan bolalar bu yerga qanday tushib qoldilar?! Nahot jinoyat olami ularga jozibali ko'rinsa?! Men jinoyat olamini "SHaytanat", ya'ni shaytonlar yetovidagi zulmkorlar mamlakati deb atab, "ehtiyot bo'ling. jigarlarim, bu ko'chaga yaqin yo'lamang. Boshi berk bu ko'chaning adog'ida faqatgina azobli, xorli o'lim topasiz. demoq niyatida yozdim. Yozganlarimni ogohlantirish deb qabul qilishlarini istardim".

ALVIDO, BOLALIK
(Qissadan parcha)

KECHA QAERDA EDIK yoxud har ehtimolga qarshi topilgan bahonalar haqida hikoya

Adabiyot o'qituvchisi jurnalni stoi ustiga qo'ydi-da, dumaloq ko'zoynagini burni uchiga qo'ndirib, sinfga razm soldi.
- Demak, gap bunday: o'ttizinchi yillar adabiyotini o'rganishni kechiktiramiz. Rayonadan topshiriq bo'ldi. bugun siz bizga "Baxtli bolalik" degan mavzuda erkin insho yozib berasiz.

- Hamma yozadimi?

- Bu nima deganlari bo'ldi? Zoirali bo'tam, sizga alohida taklif lozimmi, yo?

- Inshoni erkin deyapsiz-ku? - Nomi shunaqa, bo'tam. Qani, qog'oz olib, ish boshlanglar. Vaqt ketmasin.

- Samad aka, biz bolalikdan o'tdik-ku, nimasini yozamiz?

- Hali o'tib bo'lganingizcha yo'q. Zoirali bo'tam, endi o'tyapsiz, Qilayotgan ishingizga o'zingiz to'g'ri baho bera olgan oningizdan boshlab bolaligingiz bilan vidolashasiz. Ha, ha, aynan vidolashasiz. Bolalik qaytmas bo'lib ketadi. Bolalik sizning xotirangizga ko'chadi. Vaqti kelib, bu xotira vijdon azobiga soladi, vaqti kelib nimalarnidir qo'msashga majbur qiladi. Xullas, sizni har kuyga soladi. U bilan vidolashishga oshiqmang. Bolalik - hayotning asl pallasi, undan ko'proq bahramand bo'lishga intiling. Asaldan keyin turli achchiqliklarga duch kelasiz.

- Samad aka, shularni yozsak-chi? "Baxtli bolalik" emas, "Alvido, bolalik" desak-chi?

- Bo'tam, ko'p aqlli bolasiz-ku, biroq ayrim vaqt-larda kaltafahmlik qilib qo'yasiz. Tushuning, "Baxtli bolalik" menga emas, Rayonoga kerak. SHu bois men bilan tortishmang. Ishni boshlang.

Bolalar sizlab, yumshoq gapiruvchi bu odam ko'pincha o'z ishini o'zi qiyinlashtirardi. Bolalar uni bo'shang deb bilib, baravar tortishishdan tap tortishmas-di. Ba'zan butun dars tortishuv bilan o'tardi. Kitob o'qishni jonidan ham yaxshi ko'radigan Zoir ko'pincha bans boshlab qolardi.

Samad aka bugungi bahsga barham berish uchun deraza oldiga bordi-da, ,qo'lini orqasiga qilib, hovliga tikilib oldi.

Sinfda shivir-shivir, qog'ozlar shitiri boshlandi. Asror daftar orasidan ikki varaq yirtib olib "Baxtli bolalik" deb yozdi-da, o'yga tildi:

"Zoir to'g'ri aytdi. Insho erkin bo'lganidan keyin hammani majbur qilishning nima keragi bor? Hamma o'zini baxtli deb hisoblaydimi? Ana, Turob, akasining jasadini Afg'onistondan olib kelishdi. Onasi bunga chi-damay jinni bo'lib qoldi. Hozir jinnixonada. Yetti bola otasining o'ziga qolgan. "Men baxtliman..." deb bosh-laydimi inshosini. Manzura-chi? Otasi ketib qolgan Onasi ikkovi turadi. U nima deb yozadi? Otaullaga ham qiyin. "Men baxtliman, chunki otamning puli ko'p" deya olmaydi. Aslida-ku, ular pulning ko'pligini baxt deb bilishadi. Lekin ochiq ayta olishmaydi. Pul dengiz bo'lib mavjlanadi ularning uyida. Biroq o'zlari xohia-gancha ishlata olishmaydi. Bu baxtmi yo baxtsizlik? Harholda nima deb yozarkan u boyvachcha? Bunaqa gaplarga Zoir usta, qotirib tashlaydi. Umuman, baxtli bola u. Ota-onasi injener, uyida o'zi-yu singlisi. Gazetaga xabar yozadi. Nima istasa shunga erishadi. Ergash-chi Otasi aravakash. Dars tugashi bilan somon-bozorga yuguradi. SHuni yozadimi? Agar Dilfuzalarga ham shu mavzu berilsa u nimani yozadi? Ikki oyog'i qirqib tashlangan otasining injiqliklari, onasiz qolishning naqadar baxtsizlik ekanini bayon qiladimi? Xo'sh, o'zim-chi? O'zim nimani yozay, kechagi voqeanimi yo otam bilan to'y-ma-to'y yurishimnimi Otamning o'yinchi xotinga suykalishinimi? Ming la'nat!" Asror xayoliga kelgan fikrdan titrab, o'zini tutolmay qoldi. Ruchkani stol ustiga taq etib urdi, O'ziga tikilgan nigohlarni tuyib, boshini egdi. Ich-ichida nimadir qizib, ko'kragini yondirdi. U sinfda o'tira oimasligini sezib, shart o'rnidan turdi-da chiqib ketdi.

Eshikni yopa turib "Boss kasal bo'pqopti" degan ovozni eshitdi.

Asror hech narsaga qaramay, ko'chaga chiqdi. Kinoteatr qarshisidan o'ta turib yana o'sha joylariga qaradi. Ne ko'z bilan ko'rsinki. Qamariddin sigaret tutatib o'ti-rardi. Yonida ikki yugurdagi. Qamariddin Asrori ko'rib imladi.

- Kecha qaerda eding? - dedi u Asror yetib kelgach.

- Kinodaydim.

- Vo. professor bu, ko'rdilaringmi? Bashkasi ishlaydi. Sen kecha meni ko'rganing yo'q, demak. Qayoqdan ham ko'rarding? Kecha men yo'lda edim. Andijondan keldim bugun ertalab. Poezddan endi tushib turibman. Mana biletim, - u shunday deb ko'krak cho'ntagidan poezd biletini olib ko'rsatdi. "Demak, ertalab vokzalga borgan, biletini o'sha yerda kimdandir so'rab olgan yo o'margan. Ishi pishiq buning", deb o'yladi Asror. - Demak, gap bunday bratishka, hamma qaer-daligini yaxshi biladi. Kecha hech qanday voqea yuz bermadi. Bugun sabanto'y.

- Mening vaqtim yo'q.
- O'zing bilasan. Bilib qo'y: bashkangni yo'qotma. O'zingga qiyin. Meni hech qanday qarmoq ilintira olmaydi. Sen maktabda professor bo'lsang, men u yoqda... - Qamariddin panjalarini panjara qilib ko'rsatdi, - akademik bo'lib kelganman. Onion qolaman, desang, mendan uzoqlashma.
- Salimning yarasini bog'ladingmi?
- Salimning ishi besh, undan xavotir olma. Sen faqat qo'rqmasang bas, bu yog'i "okey" bo'ladi.
Qamariddinning gapidan keyin Asror o'ylanib qoldi. "Hozir bu yerdan ketib qayoqqa ham borardim. Uyga qaytsam hisob berishim kerak. Bir o'zim shaharda san-qib yuramanmi?" SHu fikrga kelib, Qamariddinning yonidan joy oldi.
Asror o'tirishi bilan Qamariddin yonidagi ikki bolani "sigaret olib kelling", deb turg'izib yubordi.
- Darsdan qochdingmi? - dedi Qamariddin, As-rorga diqqat bilan tikilib.
- Qochmadim, chiqib ketdim. - Asror maktabdagi voqeani aytgisi kelmadi.
- Professor, basharangda rang qolmabdi. SHunchalik qo'rqyapsanmi? Sen qo'rqma. O'zim o'tirsam ham seni tortmayman. Bolalarga ham tayinlayman. Sen yo'qsan oramizda. Men baribir qamalib ketaman. Bugun bo'lmasa, ertaga. Senga o'n besh yil vaqt beraman. Agar o'n besh yilda professor bo'lolmasang, o'g'rilarga qo'shib yuboraman.
Qamariddin shunday deb uning yelkasiga sekin mushtladi. Asror uni hazillashyapti, deb o'yladi. Yo'q, Qamariddinning ko'zida quvlik yo'q edi. Qarashlari jiddiy, hatto o'ychan edi.
- O'ninchini bitirib, uyingdan chiqib ket. Gapimga xafa bo'lma. Otang seni o'qitgisi kelmayapti. Seni men o'qitaman. Pulim bor. O'ninchini bitirgan kuning beraman. Ungacha qamalib ketsam, xat bilan ma'lum qilaman. Kitobni falon joydan, falon odamdan olib yubordesam, pulni tushunaver. O'zing olib ishlatasan. O'qimay yurib pulni yeb yuborsang... o'ldiraman.
Qamariddin keyingi gapni sovuqqina qilib aytdi. Asrorning eti seskandi, Qamariddin gapni qanday sovuqqonlik bilan aytsa, shunday sovuqqonlik bilan amalga oshirishi mumkin edi. Asror bunga kecha guvoh bo'ldi. Qamariddin talato'pda shoshib ham qolmadi, hayajonlanmadi ham. O'lgan odamning cho'ntagini kavlab pulini oldi-da, suv bo'yiga sudrab keldi. Keyin to'rt kishi ko'tarib anhora otishdi. Qamariddin shunchaki tosh irg'itgandek otdi. Keyin "jo'nalaring, bugun biz ko'rishmadik", dedi. Ovozida zarracha hayajon, qo'rquv sezilmadi. U kunda, kunora mol so'yib yuradigan qassoblardek xotirjam edi,
Asror uchun Qamariddinning bu himmati yangilik emas. Qamariddin ko'pdan beri "Seni o'qitaman, professor bo'lasan", deb yurardi. Lekin Asror buni hazil deb tushunardi. Asror Qamariddinni avvaliga shunchaki mayda yo'lto'sar, kissavur deb o'ylagan edi. Ayniqsa, uni dastlab chaqirib pul talab qilganida shu fikrda edi. Keyin qo'rquv tufayli unga yaqinlashib qolgach, fikri o'zgara boshladi. Qamariddin yo'lto'sarlik qilmas edi. Ayniqsa, yosh bolalarga tegmas edi. Yonidagi bolalar Qamariddin yo'q paytdagina bu ishga qo'l urishga jur'at etishardi. Qizig'i shuki, Qamariddin yosh bolalarga tegishga yo'l qo'ymasdi, ammo biron-bir bolaning bu ishga qo'l urganini bilgach, uni jazolamasdi ham. Asror uning mana shu jumboqli fe'lidan ajablanardi.
Qamariddinning yonidan sira pul arimasdi. Bolalarni hamisha mehmon qilib yurardi. Uning vujudida ham mehr, ham vahshiylik yashiringan edi. Asror qachon mehr, qachon vahshiylik bosh ko'tarishini bilmas edi. Mana hozir Qamariddin mehr hukmiga bo'ysunib o'tiribdi. U bekordan bekorga gapirmaydi. Aytganini qiladi. Pul beraman deydimi, beradi. Uraman, desa - uradi. O'ldiraman, desa - o'ldiradi, tamom!
Asror ham, boshqa bolalar ham Qamariddinning armonini bilishmaydi. Qamariddinning dardi ichida. Faqat bir marta, kayf qilib o'tirib, Asrorning bo'ynidan ushlab, peshanasini peshanasiga bosib xo'rsingan" Mening ham o'qigim kelardi, student bo'lib yurgim kelardi. Olim bo'lib oq "Volga"larda kerilib yurgim kelardi", degan edi. Ana shunda Asror uning qalbida katta dard, alam borligini sezgan edi.
Hozir Qamariddinning o'sha xo'rsinib aytgan gapla-rini esladi. "Demak, o'zi erisholmagan darajani menga in'om etmoqchi", degan to'xtamga keldi.
- Senga bir maslahat aytay: anavi rnarjaga uylan, yaxshi ko'rmasang ham uylan. Uning yuragi yarimta. Uylangin-u, ammo burningdan ip o'tkazib olishiga yo'l qo'yma.
Qamariddin "marja" deb Dilfuzani nazarda tutgan edi.
- Uni... yaxshi ko'rmayman, bilasan-ku...
Ha, Qamariddin biladi. Sochi kalta qirqilgan, durkun bu qiz bolalar uyidan qaytib, shu maktabga qatnay bosh-lagach, uning atrofida o'ralashadiganlar ko'payib qoldi. Otasi u ahvolda, onasi yo'q, deb unga tinchlik bermay qo'yishdi. Bir kuni ikkitasi qizning yo'lini to'sib xiralik qilayotganida Asror kelib o'rta tushdi. Ikki bola uradigan bo'lsa, Asror bas kelolmas edi. Lekin bolalar Asrorning Qamariddin degan homiysi borligini bilishardi. SHu-shu Asror Dilfuza bilan maktabga birga kelib-ketib yurib, qizni bu balolardan qutqardi.
Dilfuzaning ko'ngli chinakam yarimta edi. Uyda dardini eshitadigan dardkashi yo'q edi. Maktabda ham, ko'chada ham yo'q edi bunday dardkash. SHundanmi, bora-bora Asror uning ko'ziga avliyo bo'lib ko'rina boshladi. Dardini ham, hasratini ham unga aytadigan bo'ldi. Dilfuza yaxshi kiyinib yuradigan sinfdoshlariga havas qilardi. Ammo otasining nafaqasi tirikchilikka arang yetardi. Amakilarini topish-tutishlari yaxshi bo'lgani bilan qarashmas edi. Asror bundan xabar topib, to'yda otasidan yashirib qolgan pullarni Dilfuzaga sarf eta boshladi. Avval chiroyli sumka olib berdi. Keyin tufli... Dilfuza Asrorni mana shu mehribonliklari evaziga yaxshi ko'rib qoldi. U Asrorning rahmdilligi tufayli-gina shunday qiSayotganini tushunib yetmagan edi. Buni Qamariddingina bilardi. Bolalar uyida o'sgani uchun qiz uning ham himoyasida edi. Bir kuni

SHomil Asroryo'g'ida Dilfuzaga tegajog'lik qilganida Qamariddin ko'radiganini ko'rgan edi. "O'z og'ayningga nomardlik qilishni o'rgansalaring kallalarini olaman", deb do'q urgach, Dilfuza guruhda erka singilga aylandi.

- Ma, marjangga ber! - Qamariddin cho'ntagidan bitta yuztalikni olib, Asrorga uzatdi.

- Olmaydi, kechagi odamnikimi?

- Ishing bo'lmasin, beraver, o'zimizniki de. Otasiga yangi arava olish kerak, deyayotuvding-ku?

- Sen xuddi bir yoqqa ketadigan odamga o'xshab gapiryapsan, - dedi Asror pulni olib cho'ntagiga solar ekan.

- Ba'zi gaplarni vaqtida aytib qo'yish kerak. Ketishga hech qayoqqa ketmayman. O'zi safardan bugun keldim-ku? -

Qamariddin shunday deb ishshaydi. Endi u tamom boshqa odamga aylandi. Undagi mehr qayoqqadir yashirindi. Asrorning ko'z oldiga uning kechagi holati - o'likning cho'ntaklarini kavlashi keldi.

- Qamar, sen nimaga o'likning pulini olding? - Asror shunday deb uning g'ilay ko'zlariga tikildi. Bu ko'zlardan biror ma'no uqmoqchi bo'ldi. Qamariddin esa unga javoban yana xunuk ishshaydi:

- Pul - xalq mulki, u suvda chirimasligi kerak.

SHu javob kifoya edi. Asror nafasini yutdi.

Bu orada ikki yugurdak sigaret keltirdi. Asror Qamariddinning maqsadini shunda bildi: Asror biian guvohlarsiz gaplashmoqchi ekan.

Qamariddin "baribir qamalib ketaman" deb to'g'ri aytgan edi. Garchi kechagi voqeadan qutulib qolish chorasini ko'rib qo'ygan bo'lsa ham ertaga yo keyingi oydami yuz berajak voqeada qo'lga tushishiga amin edi. Qadimgi yunonlar odamni hayot ummonidagi qayiqqa, taqdirni esa shu qayiq yelkanlariga urilib suruvchi shamolga qiyos etgan ekanlar.

Qamariddinning kemasi adog'i ufqqa tutash bepoyon dengizda emas, balki atrofi qoyalar bilan o'ralgan ko'rfazda ekanini biladi. U o'zi istagan kengliklarga chiqib ketolmaydi. Yo'q, agar astoydil istasa, chiqib ketishi ham mumkin. Lekin bunga o'zida ishonch yo'q. O'zini o'zi shu ko'rfazga moslagan, taqdir shamoli turib qoyalarga urilishi tayin ekaniga

jshontirgan. Ayni choqda, atrofidagi odamlarga ishonmay qo'ygan. Ayniqsa, kayf qilganida odamlar uning ko'ziga yomon bo'lib ko'rinaveradi. "Eh, siz, to'rganlar!.. deb g'ijinaveradi,

Nima uchun bunday deyayotganini bolalar bilish-maydi, tushunishmaydi. Bilish uchun, Qamariddin bo'lib tug'ilish. Qamariddin bo'lib yashash, u totgan zahar-zaqqumlardan totish kerak.

Qamariddin otasi kimligini haligacha bilmaydi. Onasini uchinchi sinfga borayotganida ilk bor ko'rgan. Bor gapni keyinroq buvisi aytgan. "Tug'ilganingni bilib xursand bo'ldim. Onang chiqadigan kuni guldasta ko'tarib borsam, bir o'zi kelyapti. Maqsadini tushundim. U yosh edi. Umrini badnom qilgisi kelmagan. Turmush qurib yaxshi bo'lib ketar devdim. Seni menga berishmadi. Haqqim yo'q ekan. Lekin ismingni men qo'ygan-man: oydek yuzi yorug' bo'lib yursin, deb Qamariddin qo'yganman, bolam..." Qamariddin buvisining nima uchun haqqi yo'qligini ancha keyin, uning o'limidan keyin bildi. Avvalo u buvi emas, mutlaqo begona - Qamariddinning onasi unikida ijarada turib ona-bola tutinishgan ekan. Ikkinchidan, bu ayol hali uncha qari bo'lmasa ham, sihati yomonligi uchun pensiyaga chiqqan ekan. Qamariddin tug'ruqxonada ko'z ochib, bolalar uyida tetapoya bo'ldi, bolalar uyida esini tanidi. Ota-ona mehri, kindik qoni to'kilgan joy degan tushunchalar unga begona edi.

Qamariddin notanish odamlar kelib bolalarni olib ketishlarini bilgach, qandaydir umid bilan kimningdir kelishini, boshini silashini, mahkam quchoqlab o'pishi-ni intiq kutardi. Odamlar kelishardi, ammo uni olib ketishmas edi. G'ilay bo'lgani, ayiqpolvonday xunuk yurishini yoqtirmaymi, uni hech kim chaqirmas, boshini silamas, mahkam quchoqlamas, o'pmas edi. U faqat buvisidan umid qilardi. Ammo buvisi nima uchundir uni olib ketmas edi.

Ota-onasi kelishidan umidlari uzilganda bolalar to'planib olib afsonalar to'qishardi.

- Mening dadam bilan oyim kosmonavt bo'lishgan. Quyoshgacha uchib borib, qaytib kelishayotganida ben-zinlari tamom bo'lib qolib ponlab ketishgan, uyda rasmlari bor, - deydi uyi bor-yo'qligini aniq bilmaydigan do'mboq qizcha. Qamariddin u bilan o'lynashni yaxshi ko'rardi. Hozir, yillar o'tgach, uning ismini unutgan. Hamisha ota-onam kosmonavt edi, deyavergach, kattaroq bolalar uni Tereshkova, deb chaqiradigan bo'lishgan edi.

Bu afsonalarning yolg'on ekanini hamma bilardi. Lekin hech kim yolg'on deb masxaralamasdi. SHundanmi, ayrim bolalar o'zlari to'qigan afsonaga o'zlari ishonib qolishardi. Qamariddin ham otasining uchuvchi, onasining harbiy vrach ekaniga, ular urushning oxirgi kuni Berlinda halok bo'lishganiga ishonib qolayozgan edi. Sanashni o'rganganidan keyingina o'zining urushdan yigirma yil o'tgach tug'ilganini bilib qoldi. Boshqa afsona to'qishga to'g'ri keldi: ota-onasi Toshkentda yer qimirlaganda odamlarni qutqarayotib halok bo'lishgan. Uchinchi sinfdan o'qiyotganida bu afsona ham barham topdi. Aniq eslaydi: bahor edi. Osmonda pag'a-pag'a oppoq bulutlar suzib yurardi. Hovlidagi daraxtlar gullagan palla edi. Uni direktor xonasiga chaqirdilar. Sochi kalta qirqilgan, lablariga qizil, ko'zlariga surma tortilgan oq shim, oq kurtka kiygan chiroyli ayolni ko'rib "kim ekan bu" degan xayolda unga tikilib qoldi.

- Qamariddin degan azamatimiz shu, - dedi direktor.

Ayol o'rnidan turib, quchoq ochdi.

- O'g'lim, jonim o'g'lim, - deb Qamariddin tomon yurdi.

Qamariddin avvaliga anqayib turdi. Bolalik ongi onasini avval Berlinga, keyinroq Toshkentga dafn etgan edi. Uning tasavvuridagi onasi dastlab fashistlardan ham qo'rqmaydigan qahramon, keyinroq odamlarga kuyu-nuvchi, mehribon ayol edi. Tasavvurdagi ikki ona ham tasavvuridagi qabrda yotibdi. Bu olifta kim bo'ldi? Rostdan onasimi? Bundan olti-etti yil avval shu voqea sodir bo'lsa, balki Qamariddin o'zini uning bag'riga otardi. Hozir uni nima ushlab turibdi? "Qani,

Qamariddin, chop, uning bag'riga, quvon, shodlan, onang keldi!" deydi bir ovoz. "Qamariddin, qochib qol, bu ona emas, yalmog'iz, sendan o'n yil xabar olmagan xotin ona bo'larkanmi?" deydi ikkinchi ovoz.

Ayol Qamariddinni go'dak fahmlab xato qilgan edi. Ota-onasiz o'sayotgan bolalarning hayot falsafasi, hayot haqidagi, beimon otalar, bevafo onalar haqidagi tushunchalari (incha barvaqt shaklianadi. Ularning mini yuraklarida bu beimonlarga, bu bevafo'larga nisbatan nafrat ancha Ugari ko'z ochgan edi. Qamariddinni qochishga undagan ikkinchi ovoz ana shu nafrat ovozi edi. U shu ovozga quloq tutdi. Onasi ikkinchi, uchinchi kelganda ham yaqinlashmadi. Buvisi yo'qlab kelganda "ayting endi ko'rinmasin, o'ldiraman", dedi. Buvisi o'n yashar boladan bunday gap kutmagan edi, qo'rqib ketdi. Ancha nasihat qildi, onasini maqtadi. U o'sha onda bolaning ahdi qat'iy ekanini fahmladi. SHundan so'ng o'zini "ona" deb tanitgan ayol ikki yilgacha kelmay qo'ydi. Faqat bir marta - buvisi olamdan o'tganda kelib olib ketdi. U mehribon kampirning o'limi Qamarid-dinda mehr-shafqat uyg'otar, deb o'ylagan edi. Yo'q, Qamariddin ikki kundan so'ng bolalar uyiga qaytdi.

Qamariddin oltinchi sinfda o'qir edi. O'qishning ikkinchi haftasi edi. Maktab yo'li ikki qavatli kottejlar yonidan o'tardi. Qamariddin bu yerdan o'tayotganda "ana, detdom bolalari" degan haqoratimiz so'zlarni ko'p eshitgan. Bu safar havorang "Volga" atrofida uch bola turgan ekan.

- E, haromi tashlandiqlar, bu ko'chadan yurmala-ring, - dedi ulardan biri. Qamariddin uni tanirdi. Otasi shu "Volga"ning, shu uyning, egasi. O'zi sakkizinchi o'qiydi, umrida ovqat yemaganday ozg'in, rangpar bola. Nimasiga oliftagarchilik qiladi, Qamariddin tushunmay-di. Agar Qamariddin yolg'iz bo'lganida bu gapga balki indamasdi. Yonida uchinchi sinfda o'qiydigan to'rt qiza-loq bor. Ular balki haromi, tashlandiq degan so'zlarning ma'nosiga tushunib yetishmas. Ammo Qamariddin yaxshi biladi bu so'zlarni. U ana shu qizaloqlar oldida haqorat uchun o'ch olishga o'zini majbur deb his etdi. Papkasini yerga qo'yib, bolaga yaqinlashdi-da, jag'iga musht tushirdi. Bu bolaga shuning o'ziyoq kifofo qildi. Ikkinchi bola hamla qilgan edi Qamariddin yelkasidanoshirib otdi. Uchinchi bola unga yaqinlashishga jurat etolmay, qochib qoldi. Bu orada "Volga"ning egasi chiqdi.

- O'zlari boshlashdi, - dedi Qamariddin undan najot kutib. U esa ko'zlari mo'ltillab turgan bolaga tarsaki tortib yubordi.

- Haromi, beadab, turqingni ko'rsatma bu yerda, - dedi so'kinib.

Qamariddin yig'lab yubordi. Qo'rquv bilan qarab turgan qizchalar yoniga qaytib, papkasini qo'liga oldi. U ilojisiz edi, bu odamga kuchi yetmasdi, ammo alamini ham ichiga sig'dirolmasdi.

- O'zing haromisan! - dedi u bor ovozda baqirib. SHundan keyingina biroz yengil tortganday, amlari unutilganday bo'ldi.

Ertasiga Qamariddinning axloqi maktabda ham, bolalar uyida ham muhokama etildi. Qamariddin uch-to'rt kungacha azobda yurdi.

"Nima uchun gunohkor emas, begunoh odam jazolanadi? Aybim ota-onam yo'qligimi, yetimligimmi? Endi hamisha shunday bo'laveradimi? Nima qilishim kerak? Himoyachim kim mening?" Qamariddin ko'p o'yladi. U hayotda bundan battar nohaqliklar ham borligini hali bilmasdi. Uning uchun eng katta nohaqlik - tirik yetimlik. Boshqa nohaqliklar shundan kelib chiqaveradi. Sening himoyaching yo'q, hech kim senga qayishmaydi, nohaqlikka qarshi o'zing kurashishing kerak. O'zingni o'zing himoya qil, kurash, yengib chiq. Kimligingni ko'rsat ularga! Agar yengib chiqolmasang, o'zingni ko'rsatib qo'ya olmasang, o'lib ketganing mirig marta yaxshi! Qamariddin shu qarorga keldi. Aql nuqtayi nazaridan qaralganda bu noto'g'ri qaror, biroq yaxshilar mehriq muhtoj, qalbi zada bola uchun esa birdan bir to'g'ri yo'l shu edi.

Bir kuni kechki ovqatdan keyin haqoratga guvoh bo'lgan qizlarni, hamisha kalaka ostida yuradigan zaifroq bolalarni to'pladi-da, kottejlar tomon boshladi. O'sha kottej, o'sha "Volga", o'sha bolalar... faqat uchta emas, beshta. Hammasi qiltiriq. Qamariddin g'azabga minsa beshoviga bas kela oladi.

- Men senga nima deganman? - dedi tunov kuni musht vegan bola. U sheriklariga orqa qilib gapirgan bo'lsa ham, ovozida hadik bor edi.

- Sendan kechirim so'ragani keldim, - dedi Qamariddin.

- O, detdomda odam tarbiyalaydigan bo'lishibdi,- dedi bola xaxolab kulib.

Qamariddin unga yaqinlashib qo'l uzatdi:

- Kechir.

- Nazimchik, bechorani kechira qol. O'zi shundo-g'am xudo urib qo'yibdi, - dedi bolalardan bin.

Nozim deganlari "ha, mayli" deb qo'l berdi. Qamariddin bu nozik panjalarni mahkam qisib edi, bola ingrab o'tirib qolayozdi.

- Men sendan, haromi, o'sha kuni yaxshilab urma-ganim uchun kechirim so'ramoqchiman!

Qamariddin shunday deb uni o'ziga siltab tortib, chalib yubordi. Nozim voy-voylashga ham ulgurmay o'zini Qamariddinning yelkasida ko'rtdi. Nafas o'tmay esa o'rtoqlari ustiga uchib tushdi. Qamariddin duch kel-gan bolani ushlab uraverdi. Bu orada Nozimning otasi pijama kiygan ahvolda yugurib chiqdi. Endi Qamariddin undan najot kutib turmadi. Katta toshni olib shaylandi. U odamning vajohati yomon edi. Ayni choqda, Qamariddinning ko'ziga ham hech nima ko'rinmasdi - u toshni mo'ljallab, zarb bilan otdi. U odam o'zini himoya qilishga ulgurmay boshini changallaganicha o'tirib qoldi. SHunda Qamariddin yugurib kelib uni tepdi. Kap-katta odam kichkina bolaning tepkisidan cho'zildi. Qamariddin bunga ham qanoat qilmay qo'liga haligi toshni olib mashinaga otdi. Mashina oynasi chil-chil sindi. Qamariddin ana shundan keyingina qochdi. Bolalar uyiga emas, o'zini duch kelgan ko'chalarga urdi. Tunda vokzalga bordi. Yurib ketayotgan poezdga osilib chiqdi. Xullas, uni besh kundan keyin Qizil O'rdada tutib, iziga qaytardilar. Endi u o'zi uchun qadrton bo'lib qolgan bolalar uyiga emas, balki tarbiyasi og'ir bolalarning maxsus maktabiga jo'natildi. Qamariddin atrofi baland devor,

simto'siq bilan o'ralgan maxsus maktabga shu zaylda tushdi. Dastlabki qasos uni dastlabki jazo, dastlabki qamoq bilan mukofotladi. Maxsus maktabda yaxshilik haqida ko'p gaplar eshitdi. Tinglagan nasihatlarini to'plansa, katta bir kitob bo'lar. Biroq u nasihatlarini quloqqa ilmasdi.

Nafrat o'qigani, eng avvalo, bevafo onasi, so'ng beimon otasi duch bo'lishgan edi. Endi ular haqidagi afsona tumanday tarqalib ketgan, ularning asl basharalari quyosh yorug'ida mana man deb turardi. Maxsus maktabning katta, og'ir jigarrang darvozasi bo'lardi. Uning ro'parasidagi o'rindiqqa o'tirib Qamariddin xayol surardi: "Hozir qo'limga miltiq berib qo'yishsa-yu, darvozadan otam bilan onam kirib kelsa, shartta otardim. Ana undan keyin o'zimni ham otib yuborishsa mayli. Yo'q, avval sud bo'lishi kerak. Sudda gapirishim kerak. Bolasini tashlab ketgan ota-onaning jazosi shu, dayman. Tirik yetimlar, hammangiz ablah ota-onangizni topib otib yuboring. Yolg'on gaplar to'qib, ularni yaxshi odam qilib ko'rsatmang bir-biringizga, ayamay otib tashlang, deyman. Tirik yetimlarga miltiq beringlar, deyman! Ana shundan keyin meni otishsa ham mayli".

Qamariddin shunday o'ylagani bilan onasining yoniga qaytishga majbur bo'ldi.

Ularnikiga bir odam serqatnov edi. Dastlab ko'ringanda onasi "dadangning do'sti, bizdan xabar olib turadi" deb izoh berdi. Qamariddin "dadamning o'zi qaerda, nima uchun o'zi xabar olmaydi", deb so'ramadi. U go'dak emaski, bu odamning maqsadini bilmasa. Avva-liga Qamariddin qo'qqisidan kirib qolsa, ichib o'tirganlarini yashirishga harakat qildilar. U go'l emaski, aroqning hidini bilmasa. Keyinroq borib yashirmay ichaverdilar. Bir kuni Qamariddin kelib u kishining ro'parasiga o'tirdi. Ko'chada bolalar bilan musallas ichgan, shi-rakayf edi. Piyolada onasiga quyilgan aroq turgan ekan, shartta olib ichib yubordi-da, yana quyig, deb "otasining do'sti"ga uzatdi.

- Yoshlik qilasan, - dedi u odam piyolani chetga olib qo'yib.

SHu paytgacha Qamariddin u bilan deyarli gaplash-magan edi. Salom berardi-yu, ko'chaga chiqib ketardi. Bugun kayf ta'sirida, qitmirlik qilgisi keldi.

- Sening bolang bormi? - dedi u dabdurustdan sensirab- Bor, - dedi "otasining do'sti" g'azabini ichiga yutib.

- Detdomdami?

- Nimaga detdomda, uyda.

- Tashlab ketmaysanmi?

- Jinni bo'lganmisan?

- Bolalaringni tashlab, onamga uylan. Meni o'g'il qilib ol.

SHu paytda oshxonadagi onasi kirib, ularning suhbatidan lol bo'lib, tosh qotdi. "Otasining do'sti" ham bu taklifdan tamom gangidi.

- Qamarjon, bunaqa masalada hazil qilma.

- Uylansang uylan, bo'lmasa o'ldiraman.

- Qamar! - dedi onasi, uni yelkasidan ushlab. Qamariddin qitmirlik bilan ularni masxaralamoqchi edi. Ammo o'zi kutmagan holda nafrati uyg'onib, g'azabi qo'ziy boshladi.

- Sen ablahsan, odammasan, - dedi u, onasining silab-siypashiga e'tibor bermay.

U odam o'rnidan turib, eshik tomon yurdi. Qamariddin irg'ib turdi-da, yo'lini to'sdi.

- Sen hayvonsan! Sen... san! - deb haqoratlashda davom etdi.

Bu mishiqidan shunday so'zlarni eshitishga ori keldi u odamning: Qamariddinning yuziga shapati qo'yib yubordi. Xuddi o'sha kottej, o'sha "Volga" egasiday urdi. Unda Qamariddin yig'lab yuborgan edi. Bu safar yig'lamadi, kuldi. Bu kulgusida zahar zohir edi. Bu kulgisi yomon bir narsaning darakchisi edi. Qamariddin kulib turganicha uning qorniga kalla qilib bukchaytirib qp'ydi. Tepmoqchi edi, o'rtaq onasi tushdi. Qamariddin "ha, mayli", dedi-da, oshxonaga kirib katta pichoqni oldi. Xonaga kirganida onasi stulda, u odam esa yerda onasining tizzasiga bosh qo'yib o'tirgan edi. Onasi pichoq ushlagan Qamariddinni ko'rdi. Baqirib yubordi. Ammo u odam boshini ko'tarishga ulgurmasdi. Qamariddin otilib kelib uning bo'yniga pichoq sanchdi. Oshxonada, pichoq olayotgan choqda, onasini ham o'ldirishni filer qilgan edi. Ammo onasiga qo'l ko'tara olmadi. Nimaga shunday bo'lganini keyinroq ham ko'po'yladi. Biroq ming o'ylagani bilan sababini bilolmasdi. U bir narsani aniq bilardi: uni o'zi ham sezmagani qandaydir kuch ushlab qolgan edi.

U maxsus maktabda yurganida beimon otasini, bevafo, bemehr onasini o'ldirishni xayol qilardi. Onasini o'ldirolmasdi, biroq begonani o'ldirdi. "To'g'ri qildim, - deb o'ylardi u qamoqda yurgan kezlarida, - bolalari beimon otadan qutulishdi. Bolalarini aldab yurgan odam odammidi?"

Sud bo'ldi. Sudda yillab o'ylab yurgan gaplarini aytdi. Gaplar e'tiborga olinrnadi. U o'zini endi bolalar axloq tuzatish mehnat koloniyasida ko'rdi. Uch yil shu yerda bo'ldi, keyin kattalarning koloniyasiga o'tdi. Qimor ham, aroq ham, nasha ham, bir-birini bo'g'ishlar... hammasi bor edi bu yerda. Yetti yilda o'zi Asrorga aytganday "akademik" darajasiga yetdi. Onasi qamoqdan qutulib chiqqan o'g'ini kutib olmadi. Uyga o'zi bostirib bordi. Unga boshpana kerak edi. Uni kutib turgan birodarlari bor edi. O'shalar bilan ish boshladi.

MUHAMMAD YuSUF (1954-2001)

Yuraklarda yurmagini,

Oh, oldindan bilgan qush.

Har o'zbekning yuragini,

O'ziniki qilgan qush.

Halima Xudoyberdieva

O'zbek xalqining sevimli farzandi, otashqalb shoir Muhammad Yusuf 1954-yil 26-aprelda Andijon viloya-tining Marhamat tumani Qovunchi qishlog'ida tug'il-gan. 1971-yili o'rta maktabni tugatgach, Respublika rus tili va adabiyoti institutida tahsil oladi.

Ijodiy faoliyati 1980-yildan boshlangan. Muhammad Yusuf turli nashriyot va tahririyatlarda, turli lavozimlar-da faoliyat yuritgan. 1997-yildan umrining so'nggi kunlariga qadar esa O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi raisining yoshlar bilan ishlash bo'yicha o'rinbosari lavo-zimida ishlagan.

Muhammad Yusufning dastlabki she'rlari "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida 1976-yilda e'lon qilingan. SHundan so'ng "Tanish teraklar", "Bulbulga bir gapim bor", "Iltijo", "Uyqudagi qiz", "Halima enam allalari", "Erka kiyik", "Saylanma" kabi juda ko'plab she'riy to'plamlari nashr etildi. 1989-yilda "Uyqudagi qiz" she'riy to'plami uchun unga Respublika Yoshlar mukofoti berildi.

U rostgo'y shoir, halol va pokiza qalb egasi. U muhabbat haqida kuylaydimi, bevafo yor haqida qo'shiq to'qiydimi yoki tariximiz va taqdirimiz sahifalarini qalamga oladimi, ularda hamisha hayotga, haqiqatga hamnafaslik sezilib turadi. Uning she'rlari ravon va soddaligi bilan xalq og'zaki ijodiga hamohangdir.

Muhammad Yusuf adabiyotimiz va xalqimizga qilgan fidoyi xizmatlari uchun "Do'stlik" ordeniga, "O'zbekiston xalq shoiri" faxriy unvoniga sazovor bo'lgan.

Muhammad Yusuf 2001-yil 30-iyulda vafot etgan.

JAYRON

Qon yig'latdi qaysi bag'ritosh,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh?
Oyog'ingga qo'yib yotay bosh,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh?
Yurak qoning to'kilgan so'qmoq
- Bag'ri alvon lolaqizg'aldoq,
Senga toshlar otdi qay gumroh,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh?
Zor yig'lading buncha ham hayhot,
Menda ham bor sendagi sayyod,
Ey beozor, ey mo'min jonzot,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh? , .
Bu dunyoning nokaslari bor,
Ezgulikni ko'rolmaydilar.
Meni ham qon qildilar ular,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh?
Labim bilan yarang silayman,
Senga dardi shifo tilayman,
Kel, tug'ishgan og'ang bo'lay man,
Jayron, nega ko'zing to'la yosh?

MUHABBAT

Muhabbat, ey go'zal iztirob,
Ey ko'hna dard, ey ko'hna tuyg'u.
Ko'kragimga qo'lingni tirab,
Yuragimni to'kib qo'yding-ku.
Qancha ko'zlar menga zor edi,
Na g'am, na anduhim bor edi.
Qushday yengil ruhim bor edi,
CHok-chokidan so'kib qo'yding-ku.
Ne qilarding menga tegib sen,
Engilmagan edim - yengib sen,
Boshlarirrm yerga egib sen,
Qomatimni bukib qo'yding-ku.
Sen men uchun bir xayol eding,
Yaxshi bor yo yaxshi qol eding.

Jon kerakmi - mana ol endi,
Qiyinar bo'lsang qiynab to'yding-ku.
Bilmam, nima edi maqsading,
Menga bir juft guling asrading.
Birin otin Kumush atading,
Birin otin Zaynab qo'yding-ku.
Muhabbat, ey go'zal iztirib,
Ko'chang kezdim sarson, dovdirab,
Yuzlarimga yuzlaring tirab,
Ko'zlarimni boylab qo'yding-ku.

YaNGI YIL KECHASI

Ko'nglim ma'yus tortdi yilning so'ngida,
Bilmam, nimang bilan sehrlading, qor.
Bugun kuppa-kunduz ko'zim o'ngida,
Yana bir yoshimni o'g'irlading, qor.
Sendan-da kumushroq sochimdagi oq,
Yilim kelmay turib, yilim ketmoqda,
Ko'zda tabassum-u kiprikda titroq.
Men ham sal shoshdim-da, qaytaymi endi,
Kechagi yoshligim ertakmi endi?
Yangi yil,
Kelaver qanday kelsang ham,
Kimlar yetdi senga, kimlar yetmadi.
Sen yangi yo'ldoshsan, sen yangi hamdam,
Yo'qlab kelganingni o'zi bir bayram.
Qulog'ingga bir gap aytaymi, endi,
Qirqinchi qasrimga o'taymi endi,
Kechagi yoshligim ertakmi endi?
Bahorim yetgudek qo'lim uzatsam,
Etolmay dilimni ne deb yupatsam.
Laylakqor, azizim, g'alat bayram bu -
Kulib kuzatsammi, yig'lab kuzatsam... i
Dardim jim ichimga yutaymi endi,
Kechagi yoshligim ertakmi endi?
So'rsang, sevinchimdan o'kinchim ko'proq,
Kechagi yoshligim ertakmi endi?..

FUZULIY (1498-1556)

Muhammad Fuzuliy jahon adabiyoti xazinasiga bebaho durdonalar bo'lib qo'shilgan shohona asarlari bilan nafaqat ozarbayjon, balki O'rta Osiyo xalqlarining, jumladan, o'zbek xalqining ham sevimli shoiridir.

SHoir Erkin Vohidov shunday xotirlaydi: "Fuzuliy devonida bir bayt bor:

Banimkim g'amlarim vordir, biyirin' ustina qo'ysang,

CHiqar kofir jahannamdan, kulib ahli azob o'ynar.

Ajabo deyman, g'amni tuyaning ustiga qo'yish nimasi-yu, kofirning jahannamdan chiqishi nimasi? Bu-larning qanday aloqasi bor? Xattotning xatosimikin? Unday desam hamma devonlarda shunday yozilgan.

Esimda bor, tog'amning ulfatlariga choy tashib xizmat qilib yurib ularning ajoyib suhbatlaridan ko'p bahramand bo'lganman. Alixon Sog'unuy, CHustiy, Ma'ruf-xo'ja Bahodirov, aka-uka SHojalilovlar qatnashadigan bu ulfatchilik Navoiy, Fuzuliy, Ogahiy, Mashrab she'rlari-ni talqin qilish bilan o'tar edi. Men bu davraga o'zim mag'zini chaqolmagan baytlarni tayyorlab qo'yardim, ko'pchilik bo'lib ular bu baytlarni sharh qilishar edi. Fuzuliyning ushbu baytini o'qib berganimda, uni hech kim sharh qila olmaoh. Majlis to'rida Alixon Sog'unuy ulfatlarni imtihon qilganday jilmayib o'tirar edilar. Nihoyat u kishi, qani bir qo'lni ochinglar, deb Fuzuliy haqqiga uzun duo o'qib, so'ng baytni sharh qilib berdi-lar. Payg'ambarimiz aytmishlarki, kofir abadulabad jahannamda bo'ladi. Tuya ignaning teshigidan o'tsa, kofir do'zaxdan chiqadi, ya'ni hech qachon chiqmaydi. Fuzuliy bayti shu hadisga ishora ekan. Mening shunday g'amlarim borki, ular tuyaning ustiga ortilsa, tuya ipdekozi ketadi va ignaning teshigidan o'tadigan holga keladi-yu kofir jahannamdan chiqadi..."

Muhammad Fuzuhy Iroqning Karbalo shahrida zi-yoli oilada dunyoga kelgan. U dastlab maktabda, keyin-chalik Bag'dodga borib madrasada ta'lim olgan. Uning maktab davridayoq she'riyatga, adabiyotga ixlosi juda baland bo'lib, bu hoi bo'lajak shoir qalbiga so'z qudrati seyrini muhrlagan, nazm gulshaniga yetaklagan.

Tinmay mutolaa qilish asnosida o'z davrining yetuk kishisi, allomasiga aylangan Fuzuliyning zamondoshlari "Mavlono" deb ataganlar. SHoirning asarlaridagi chuqur falsafiy fikrlar, teran mushohadalar uning haqiqatan ham har tomonlama yetuk olim ekanligidan darak beradi.

Fuzuliy ozarbayjon tihda ijod qilsa-da, fors, arab tillarini ham mukammal bilgan, bu tillarda ham asarlar yaratgan. Mazkur asarlar shoirning Yaqin SHarq xalqlari madaniyatini ham puxta bilganligi, tarix, tib, nujum, handasa kabi dunyoviy bilimlarni, ayniqsa, mantiq va falsafani chuqur egallaganligini ko'rsatadi. Uning mutafakkir shoir sifatida qadimiy yunon madaniyati va falsafasini puxta o'rgangani "Matla ul-e'tiqod" asarida Aflotun, Aristotel, Geraklit kabi yunon faylasuflari asar-lari to'g'risidagi mulohazalaridan sezilib turadi.

Fuzuhy Iroqning Bag'dod, Najar kabi bir qancha shaharlarida yashagan, keyinchalik yurti Karbaloga qaytib kelgan va vabo kasalidan vafot etgan.

Fuzuliy devondan tashqari, "Layli va Majnun", "Haft jam" ("Etti jam"), "Anis ul-qalb" ("Qalb do'sti"), "Matla ul-e'tiqod" ("E'tiqod boshlanmasi") kabi bir qancha asarlar yozgan.

Buyuk iste'dod egasi bo'lgan shoir umr bo'yi moddiy qiyinchilikda, qashshoqlikda yashagan, lekin tamagirlik, kishilarga qaram bo'lishdan hazar qilgan. U saxovatlilarga ko'z tikib, mute bo'lib yashashdan ko'ra kambag'allikni, qanoatni, hurlikni afzal ko'rgan, bu hoi uning asarlarida yaqqol o'z ifodasini topgan.

Fuzuliy devonida g'azallar salmoqli o'rin egallaydi. SHoir SHarq g'azalchiligidagi an'anaga ko'ra ishqiy g'azallar bitishga alohida ahamiyat bergan.

Fuzuliy ijodiyotidan taqdim etilgan namunalar Sizga adibning shaxsi, uning tuyg'ulari, qarashlarini kashf etishda yordam beradi va bu o'z navbatida ma'naviy kamolotingizga hissa qo'shadi, deb umid qilamiz.

G'AZALLAR

SHifoyi vasl qadrin hajr ila bemor o'landan so'r,
Zuloli zavq shavqin tashnai diydor o'landan so'r.
Labing sirrin kelub guftora banlan o'zgadan so'rma,
Bu pinhon nuktani bir voqifi asror o'landan so'r.
Go'zi yoshlularing holin na bilsun mardumi g'ofil,
Kavokib sayrini shab to sahar bedor o'landan so'r.
Xabarsiz o'lma fatton go'zlaring javrin chekanlardan,
Xabarsiz mastlar bedodini hushyor o'landan so'r.
G'amingdan sham'tak yondim, sabodan so'rma ahvolim,
Bu ahvoli shabi hijron banim-la yor o'landan so'r.
Xarobi jomi ishqam, nargisi masting bilur holim.
Xarobat ahlining ahvolini xummor o'landan so'r.
Muhabbat lazzatindan bexabardur zohid g'ofil,
Fuzuliy, ishq zavqin zavqi ishq vor o'landan so'r.

O'landan- bo'lganlari.

Guftora - so'z sohibi, shirin so'z.

Ban - man, men.

Nukta - teran ma'noli so'z, hikmat.

Voqifi asror- sirdan xabardor.

Mardumi g'ofil - g'ofil bandalar, hech narsadan bexabar kishilar.

Kavokib - yulduzlar.

SHab - oqshom, tun.

Fatton - maftunkor, jozibali.

Bedod - qiynoq, azob.

Jom - qadah.

Zohid - tarkidunyo qilgan kishi.

Har kitobakim, labi la'ling hadisni yozalar,

Rishtayi jon birla zavq ahli ani sheroza'lar.

Bu na sirdur, sirri ishqing demadim bir kimsaya

SHahra dushmish ban sani sevdim deyan ovozalari

SHayxlar mayxonadan yuz do'ndiralar masjidida,

Betariqatlarni go'rkim, to'g'ri yo'ldan ozalar.

CHoklar go'ksimda, sanmakim ochibdur tig'i ishq,

Go'ngliming shahrina mehring girmaga darvozalar.
Ey Fuzuliy, yor agar javr etsa anda injima,
Yor javri oshiq har dam muhabbat tozalar.

SHeroza - naqsh, muqovadagi naqsh.

JEK LONDON (1876-1916)

Amerika demokratik adabiyotining yirik vakili, asarlarida xalq ommasining o'z huquqlari uchun kurashini aks ettirgan atoqli yozuvchi Jek London Kaliforniya shtatining San-Fransisko shahrida fermer oilasida tug'ildi. U yoshligidayoq hayotning bor mashaqqatlarini boshidan kechirgan. Iqtisodiy ahvoli sabab universitetni tashlagan. Yozuvchining adabiy faoliyati 1898-yilda boshlangan. U o'z umrida 150 dan ortiq hikoya yozgan bo'lib, hikoyalarda asosan mamlakat shimoli va Okeaniya orollaridagi hayotni zo'r badiiy mahorat bilan tasvirlagan. Bu hikoyalari unga katta shuhrat keltirdi. "Oq sukunat", "Qirq mil narida", "Otarlar xudosi", "Sovuq bolalari" kabi hikoyalarining qahraronlari har xil toifadagi, har xil fe'l-atvorli kishilar. Ular erkka intiladilar, o'z burch va majburiyatlarini har xil sharoitlarda sinab ko'radilar, hayot mashaqqatlarida toblanadilar. Jek Londonning qahraronlari har qanday holatda ham Odamlikka xiyonat qilmaydilar.

U 1903-yilda Angliyaga qilgan sayohatidan keyin "Tubanlik kishilari" degan ocherklar to'plamini nashr ettirdi. Bu kitobda yozuvchi londonlik ishchilarning qashshoq hayotini tasvirlaydi.

Yozuvchi "Temir tovon" (1907) romanida, eng yaxshi romanlaridan yana biri "Manin Iden"da (1909) burjua jamiyatini qattiq tanqid ostiga oladi.

Jek London o'zining hikoyalarida tabiatning asov kuchlariga qarshi mardona kurashuvchi kishilar hayotini zo'r badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. Uning "Hayotga muhabbat" hikoyasi fikrimizga yorqin misol bo'la oladi. Bu hikoyada hayotga bo'lgan muhabbatning o'lim ustidan g'alabasi tasvirlangan.

HAYOTGA MUHABBAT

Ular oqsoqlanib soyga tomon tushib borardilar. Hamrohlardan biri oldinda borayotgani toshloq yerda qoqilib gandaraklab ketdi. Ikkalasi ham charchab holdan toygan va tishini tishlariga qo'yib taqdirga tan bergan-liklari yuzlaridan ko'rinib turardi - bu uzoq vaqt chek-kan qiyinchiliklari oqibati edi. Orqalaridagi qayish bilan tortib bog'langan og'ir yuklari yelkalarini ezardi. Ikkalasida ham bittadan miltiq. Ikkalasi ham bukchayib ko'zlarini yerdan uzmay borardilar.

- Qani endi yashirib qo'ygan joyimizdagi o'qlardan hozir ikkitaginasini bo'lsa, - deb qo'ydi ulardan bin.

Azbaroyi madorsizlikdan ovozi zaif chiqdi. U juda behafsallik bilan gapirardi. Toshlariga urilib, ko'piklanib oqayotgan sutdek oppoq suvga endi oyoq bosgan sherigi esa unga hech narsa deb javob bermadi.

Ikkinchisi ham sherigi orqasidan suvga tushdi. Suv muzdek sovuq bo'lishiga qaramay ular oyoq kiyimlarini yechmadilar. Suv shu qadar sovuq ediki, oyoqlari bar-moqlarigacha uvishib qoldi. Ba'zi joylarda suv tizzadan kelardi. SHunda suv shitob bilan urganda, ular o'zlarini tutolmay, gandaraklab ketardilar.

Orqada kelayotgan yo'lovchi silliq toshga tiyg'anib ketib, yiqilishiga oz qoldi, og'riqdan qattiq ixrab yubor-di, ammo yiqilmadi. Boshi aylandi shekilli, munkib ketib, xuddi havodan madad so'raganday, bo'sh qo'lini oldinga cho'zdi. O'zini o'nglab oldi-da, oldinga qadam bosdi, lekin yana toyib ketib, yiqilishiga sal qoldi. SHundan keyin, to'xtab o'z sherigiga qarab qo'ydi: sherigi esa orqasiga ham qaramay, hamon oldinga qarab ketmoqda edi.

Orqada qolgan bir narsani o'ylagandek birpas qimir-lamay turdi, keyin:

- Menga qara, Bill, oyog'imni chiqarib oldim, shekilli! - deb qichqirdi.

Bill oyoqlarini sudrab, sutdek oppoq suvdan kechib borardi. U orqasiga biror marta ham qayrilib qaramadi. SHerigi uning orqasidan qarab turardi. Uning yuzi avvalgidek hech narsani ifoda qilmasa-da, ko'zlarida yaralan-gan bug'uniki singari chuqur qayg'u ifodasi aks etdi.

Mana Bill qarshi qirg'oqqa o'tib oldi-da, kalovlanib yurib ketdi. Suvning o'rtasida turgan hamrohi undan ko'zini olmay qarab turdi. Uning lablari shu qadar titrar ediki, o'siq sariq mo'ylovi uchib-uchib ketardi. U tilining uchi bilan qovjiragan lablarini bir yalab oldi-da:

- Bill! - deb qichqirdi.

Bu falokatga yo'liqqan odamning jon achchig'idagi qichqirig'i edi, ammo Bill qayrilib ham qaramadi. Ketib qolgan sherigining orqasidan uzoq vaqt qarab turdi: sherigi lapanglab, oqsoqlanib, qoqilib-suqilib, tepalikda ko'ringan egri-bugri chiziqqlar tomon asta-sekin ko'ta-rilib borardi. Bill to tepalikni oshib, ko'zdan g'oyib bo'lguncha, sherigi orqasidan qarab turdi. SHundan keyin u tarafdin ko'zini uzdi-da, Bill ketgandan keyin yolg'iz o'zi qolgan yerni bir-bir ko'zdan kechirib chiqdi.

U butun og'irligini bir oyog'iga solib turib, soatini oldi, soat to'rt edi. So'nggi ikki hafta ichida u hisobni yo'qotib qo'ydi: iyulning oxiri yoki avgustning boshlari bo'lganligi sababli quyosh shimoli g'arbda bo'lishi kerak edi. U janub tomonga qaradi. Mana shu ko'rimsiz tepalik orqasida, allaqaerdadir, Katta Ayiq ko'li bor, xuddi o'sha tomonda Kanada sahrosidan

mudhish SHimoliy Qutb doirasi o'tadi, deb o'ylab qo'ydi. U turgan soy Kappermayn daryosining irmog'i, Kappermayn esa shi-mol tomonga oqib, Koronatsiya ko'rfaziga, SHimoliy Muz dengiziga quyiladi. Uning o'zi u yerlarga hech qachon bormagan, lekin buning hammasini Gudzon ko'rfazi kompaniyasining kartasida ko'rgan edi.

U o'zi yolg'iz qolgan joyini yana bir marta ko'zdan kechirdi. Tevarak-atrof jimjit, ko'rimsiz edi. Na daraxt, na buta, na o't-o'lan ko'rinadi - poyonsiz va dahshatli sahrodan boshqa hech narsa yo'q. Uning ko'zlarida qo'rquv ifodalari ko'rindi.

- Bill! - deb pichirladi. - Bill! - deb takrorladi u yana ketidan. Poyonsiz sahro go'yo qudratli kuchi bilan bosayotganday, o'zining mudhish sokinligi bilan eza-yotganday bo'ldi: u loyqalanib oqayotgan soy o'rtasida cho'qqayib o'tirib qoldi. U xuddi bezgak tutayotgandekqaltirab ketdi, shu payt miltig'i shalp etib suvga tushdi. Bu uni o'ziga keltirdi. U qo'rquvni yengib, es-hushini yig'di, keyin qo'lini suvga tiqib, paypasladi-da, miltig'ini topdi. So'ng mayib oyog'iga og'irlik kamroq tushsin deb, yukni chap yeikasiga oldi-da, og'riqdan basharasini burishtirib, juda ehtiyotlik bilan asta-sekin qirg'oqqa tomon yurdi.

U yolg'iz qolgan bo'lsa ham yo'ldan adashmadi. Yana biroz yurgandan keyin atrofni pastakkina, nimjon, quruq pixta va archalar o'rab olgan kichkina Titchinichili ko'lga yetib borishini bilardi, bu ko'lning nomi mahalliy tilda "Kichik og'ochlar o'lkasi" degan ma'noni anglatardi. SHu ko'lga bir ariq kelib quyiladi, suvi ham loyqa emas. Ariq bo'ylarida qamish o'sadi. Buni u yaxshi eslaydi - lekin u yerda daraxt yo'q. SHu yerdan g'arbg'a tomon boshqa bir ariq oqadi, shu ariq yoqalab u Diz daryosiga qadar boradi. Xuddi o'sha yerda to'nkarib, ustiga tosh bostirib qo'yilgan qayiqni topadi. U qayiqning ostida miltiq o'qi, qarmoq, qarmoq iplari, kichik bir to'r, umuman, ovqat topish uchun zarur bo'lgan narsalarning hammasi yashirib qo'yilgan. Bundan tashqari, o'sha yerda oz bo'lsa ham un, bir parcha go'sht, loviya ham bor.

Bill uni o'sha yerda kutib turadi, keyin ikkisi Diz daryosi bilan Katta Ayiq ko'lga boradilar, undan keyin ko'ldan o'tib janubga, to Makkenzi daryosiga yetib olguncha, janubga qarab boraveradilar. Janubga, hamma vaqt janubga qarab boraveradilar, qish esa ularni quvib boradi. Tez oqar soy va jilg'alar muz bilan qoplanadi, sovuq tushadi, ular esa janubga, Gudzon ko'rfazidagi faktoriyalardan biriga yetib oladilar, u tomonlarda baland-baland azamat daraxtlar o'sadi va oziq-ovqat ham istagancha topiladi,

U tez-tez egilib, rangsiz botqoq mevalarini uzib og'ziga solar va chaynab yutib borardi. Mevalar juda sersuv, suvi ichiga ketib, og'zida faqat taxir va qattiq urug'largina qolardi. Bu mevalar qorin to'yg'izmasligini u bilardi, shunday bo'lsa ham ularni sabr bilan chaynar, chunki umid achchiq haqiqat bilan hisoblashishini istamas edi.

U qopini ochib hammadan burun gugurtlarni sanab ko'rdi. Hammasi bo'lib oltmish yetti dona gugurt cho'pi bor edi. U yanglishgan bo'lmay, deb gugurt cho'pini uch marta sanab chiqdi. Gugurtni uch bo'lakka ajratib, har bir bo'lagini bir qog'ozga o'radi. Bir bo'lagini bo'sh hamyonga solib qo'ydi, ikkinchisini ohori to'kilgan shapkasining astariga tiqdi, uchinchisini esa ko'kragiga yashirib qo'ydi. SHundan keyin uni birdan qo'rquv bosdi: uch bo'lak gugurtni yana qaytadan ochib sanab ko'rdi. Gugurt cho'plari avvalgidek oltmish yetti dona edi.

Oyoq kiyimini o'tga tutib quritdi, moka'sini julduri chiqib ketgan, odevaldan tikilgan paypoqlari teshik, oyoqlari bo'lsa qontalash bo'lib ketgandi. To'pig'i shishib, xuddi tizzasidek yo'g'on bo'lib ketgandi. U odevallardan bittasining chetidan uzun qilib yirtib oldi-da, to'pig'ini mahkam siqib bog'ladi. Keyin yana bir necha parcha yirtib, mokasini va paypoq o'rnini bosar deb, oyog'iga aylantirib o'radi-da, qaynagan suvdan ichib oldi, soatni buradi, so'ng odevalga o'ranib yotdi.

U dong qotib uxladi. Yarim tunga borib qorong'i tushdi, lekin bu uzoqqa cho'zilmadi.

CHoshgohda u bir botqoqqa yetib keldi, bu yerda ov ko'proq edi. Xuddi unga o'chakishganday, oldidan yigirmatacha bug'u o'tib ketdi, ular shunday yaqindan o'tdiki, miltiq bilan bemalol otib olsa bo'lardi. Bug'ularni quvlagisi keldi, quvlasa ushlab olishiga juda ishonardi. Uning oldidan kaklik tishlagan bir qora tulki ham o'tib ketdi. U qichqirib yubordi. SHunday qattiq qichqirdiki, cho'chib ketgan tulki o'zini bir chetga urdi, ammo kaklikni og'zidan tushirmadi.

Keqchurun u qamishlar orasidan oppoq ohakdek loyqalanib oqayotgan ariqcha yoqalab borardi. Bir qamishning ostidan mahkam ushlab, xuddi piyozga o'xshagan bir narsani sug'urib oldi. Qamishning tomiri yumshoq bo'lib, chaynaganda qars-qars ovoz chiqarar edi. Lekin mazasi taxir, xuddi chalchiqzor mevasiga o'xshagan sersuv bo'lib, och qorinni to'yg'izmasdi. U yukini yerga tashladi-da, xuddi kavsh qaytarayotgan molga o'xshab kavshana-kavshana qamishlar orasidan o'rmalab ketdi.

(Moka - qalin matodan tikilgan oyoq kiyim)

U juda charchagan, biroz orom olgisi, yotib uxlagisi kelardi, lekin Kichik og'ochiar o'lkasiga yetib olish orzusi, undan ham zo'rroq bo'lgan ochlik azobi unga tinchlik bermasdi. U bunday uzoq shimolda qurt va qurbaqa bo'lmasligini bilsa ham, chuqurchalardan qurbaqa axtarar, oyoqlari bilan yerni titkilab, qurt qidirar edi.

U har bir ko'lmakni sinchiklab qaradi. Nihoyat qosh qorayganda, bir chuqurda bittagina baliq suzib yurganini ko'rib qoldi. U qo'lini yelkasigacha suvga tiqdi. Lekin baliqcha qo'lidan sirg'alib chiqib ketdi. U baliqni ikki qo'llab tutmoqchi bo'lib suvni loyqalatib yubordi. Esi-dardi baliq bilan bo'lib, hayajondan suvga tushib ketdi, beligacha suvga botdi. Suvni shunday loyqalatib yubor-diki, baliqni ko'rib bo'lmay qoldi. SHundan keyin u suvning tinishini kutib turdi.

U yana baliqni tutish bilan ovora bo'ldi, suvni yana loyqalatib yubordi. Ortiq kutishga toqati qolmadi. Yukka qo'shib bog'langan paqirchani oldi-da, chuqurdagi suvni chetga olib to'ka boshladi. Avvaliga u zo'r berib ishladi, usti-boshi shalabbo bo'lib ketdi, shoshganidan suvni chuqurga shunday yaqin to'kar ediki, suv yana qaytib chuqurga oqib tushardi. So'ngra u qo'lining titrashi va yuragining qattiq urishiga qaramay, xotirjam ishlashga qaror berdi. Yarim soatdan keyin chuqurchada bir ho-vuch ham suv qolmadi. Biroq baliq yo'q bo'lib qolgandi. Uning ko'zi toshlar orasidagi bir yoriqqa tushdi. Baliq shu yoriqdan katta bir chuqurga o'tib ketibdi, u chuqurda suv shu qadar ko'p ediki, uning suvini bir kecha-yu

bir kunduzda ham tamom qilib bo'lmasdi. Yoriq borligini ilgari bilganida, hammadan burun uni tosh bilan berkitib qo'ygan bo'lardi, shunda baliq uning qo'lidan qochib qutulolmasdi.

Odam chalchiq yerga o'tdi-da, alamiga chidayolmay yig'lab yubordi. Boshda sekin-sekin yig'ladi. Keyin atrofni o'rab olgan shafqatsiz cho'lni uyg'otmoqchi bo'lganidek ovozinig boricha ho'ngrab yig'layverdi. A'zoyi badani titrab, uzoq yig'ladi.

U o't yoqdi. Qaynagan suvdan ancha ichib, biroz isidi, yotish uchun tosh ustiga kechagidek joy qildi. Yotishdan avval gugurtning ho'l, quruqligini tekshirib ko'rdi va soatini burab qo'ydi. Odeyal ho'l va muzdek edi. Og'riqdan oyoqlari o'tday yonar, lekin u faqat ochlik azobini sezar edi, xolos. Kechasi har xil ziyofatlar, mehmondorchiliklar va dasturxonga tortilgan turli noz-ne'matlarni tushida ko'rib chiqdi.

U sovuqqotib uyg'ondi, tobi qochgandi. Quyosh ko'rinmasdi.

U yirtiq odeyaldan qolgan qismini yana uzunasiga yirtib, shilinib qontalash bo'lib ketgan oyog'ini bog'ladi, chiqqan to'pig'ining lattasini yangiladi-da, yana yo'lga tushishga hozirlandi. Yukni ko'tarib olishdan oldin bug'u terisidan tikilgan xaltaga uzoq tikilib turdi-yu, yana xaltani o'zi bilan olib ketdi.

Yomg'ir qorni eritib yuborgandi, tepachalarning cho'qqilarigina oqarib turardi. Quyosh ko'rinib qoldi, bundan foydalanib yo'lovchi dunyoning to'rt tomonini belgilab oldi, yo'ldan adashganligi aniq bo'ldi. So'nggi kunlarda chap tomonga ko'proq ketib qolgan bo'lsa kerak, endi u to'g'ri yo'lga tushib olish uchun o'ng tomonga qarab yura boshladi.

Ochlik azobi unga kor qilmay qolgan edi-yu, lekin u o'zining holdan ketganini sezdi. Dam olgani tez-tez to'xtar, yerdan meva terar va qamishlarni tomiri bilan sug'urib olardi. Uning tili qaqrab, shishib ketdi. Og'zida ham achchiq va bernaza ta'm bor edi. Hammadan ko'proq uni yuragi bezovta qilardi. U bir necha qadam bosmasdan, yuragi duk-duk urib ketar, qinidan chiqib ketay deb dukkillab ura boshlardi-da, nafasi bo'g'ilib, boshi aylanar, o'zidan ketib qolay derdi.

Tush paytida u katta bir chuqurda ikkita tanga baliq suzib yurganini ko'rib qoldi. CHuqurning suvini quritib bo'lmasdi. Lekin u o'zini ancha bosib olgandi, paqir-chasi bilan baliqlarni tutib oldi. Baliqlar jimjiloqdek-jimjiloqdek kichkina edi. Lekin uning uncha ovqat yegisiyo'q edi. Qorin og'rig'i ancha pasaygandi. U, baliqlarni xomligicha og'ziga solib, hafsala bilan chaynay boshladi. Ishtahasi bo'lmasa ham, ovqat yeyishga o'zini majbur qildi, chunki yashamoq uchun ovqat yeyish zarurligini yaxshi bilardi.

Yana tun kirdi. Tongda u biroz o'ziga kelib, xaltaning qayishini yechdi-da, ichidagi oltinni yerga to'kdi. Oltinni bab-baravar ikki qismga bo'ldi. Bir bo'lagini lattaga o'rab, uzoqdan yaxshi ko'rinib turadigan bir tepalikka, toshlar orasiga yashirib qo'lydi. Ikkinchi qismini yana xaltaga s'blib, og'zini bog'ladi. Keyin u bitta-yu bitta odeyalini yirtib, oyoqlarini o'radi. Lekin u hamon miltig'ini tashlamasdi, chunki Diz daryosi bo'yida yashirib qo'yilgan narsalar orasida patronlar bor, axir.

Yarim scat o'tdi. Keyin miyasiga yana o'sha fikr keldi, u bu fikrni rniyasidan chiqarib tashlayolmadi-da, o'zini biroz ovutish uchun miltig'ini yana tekshirib chiqdi. Ahyon-ahyonda miyasi ishlaymay qolar, o'zi esa jonsiz narsadek beixtiyor kalovlanib borar edi; g'alati xayollar va bema'ni tasavvurlar uning miyasini qurtday kemirar edi. Lekin u tez o'ziga kelardi, chunki ochlik uni hamma vaqt haqiqatga qaytishga majbur qilardi. Bir marta uning ko'z oldida shunday bir ajib manzara paydo bo'ldiki, hushidan ketib qolishiga sal qoldi. Uning oldida bir ot turardi. Ot! U ko'zlariga ishonmadi. Ko'z oldi jimirlashib, atrofni tuman bosganday bo'ldi. U zo'r berib ko'zini ishqaladi, ko'z oldi ravshanlanganda qarasa, qarshisida ot emas, kattakon bir targ'il ayiq turibdi. Ayiq unga o'qrayib-o'qrayib qarardi. U miltig'ini yelkasidan oldi-yu, shu ondayoq esini yig'di. Miltiqni qo'yib, murtchoq qadalib tikilgan qinidan pichog'ini sug'urdi. Uning oldida go'sht va hayot turardi. Bosh barmog'i bilan pichoqning tig'ini tekshirib ko'rdi. Pichoqning tig'i ham, uchi ham o'tkir edi. U hozir ayiqqa tashlanib, uni o'ldiradi. Lekin uning yuragi xuddi xavfdan ogohlantirayotgandek, duk-duk ura boshladi. Keyin birdan yuragi qinidan chiqar darajada sakrab ketdi; miyasi xuddi iskanjaga olgandek qattiq og'ridi, ko'z oldi qorong'lashdi. Hozirgina jo'sh urib turgan botirlik o'rnini qo'rquv egalladi: u shu qadar zaif tortib ketdiki, ayiq hujum qilsa, nima bo'ladi? U mumkin qadar haybatliroq bo'lib ko'rinish uchun qaddini rosladi, pichoqni qo'lga olib, to'g'ri ayiqning ko'zlariga tikildi. Yirtqich lapanglab oldinga bir qadam bosdi, ikki oyog'ini ko'tarib o'kirib yubordi. Odam qochganda, ayiq uning orqasidan quvgan bo'lardi. Lekin odam qo'rquvni bosib, o'rnidan qimirlamadi; u ham yirtqich hayvonday dahshat bilan o'kirib yubordi, bu o'kirik qo'rquv ifodasi edi, chunki qo'rquv yashash uchun kurash bilan chambarchas bog'liqdir.

Ayiq undan qo'rquv tik turgan mana shu sirli maxluqdan hayiqib, o'kirganicha bir tomonga chekindi. Lekin odam o'rnidan qimirlamadi. U xavf o'tib ketgun-cha qaqqayib turaverdi, keyin xuddi bezgak tutgandek, titrab-qaqshab ho'l chimliqqa yiqildi.

U biroz o'ziga kelib, qo'rquv ichida yana yo'lga tushdi. U endi ochlikdan o'lishdan emas, balki hayot uchun kurashning so'nggi intilishlari so'nguncha yirtqich hayvonlar panjasida o'lib ketishdan qo'rqardi. Atrofida bo'rilar izg'ib yuribdi.

Qor va yomg'irli kunlar yetib keldi. U endi qachon yotib, qachon yo'lga tushganini eslay olmasdi. Vaqtni surishtirmay, kechasi ham, kunduzi ham yo'l bosdi, yiqilgan yerida dam oldi, undagi so'nayotgan hayot uchquni alangalandi deguncha yana oldinga qarab o'rmaladi. Odam endi hayot uchun kurashmay qo'ydi. Undagi hayotning o'zi o'lishni istamas, shuning uchun ham uni ilgariga haydardi. U ortiq azob chekmasdi. Uning asablari uyushib qolgan, miyasi esa g'alati xayollar, shirin tushlar bilan tola edi.

Bir kuni u yassi tosh ustida yotganida hushi o'ziga keldi. U uzoq vaqtgacha qimirlamay yotdi. Quyosh saxiylik bilan nur sochib, uning ayanchli badanini isitar edi. U ming azob-uqubat bilan bir yonboshiga ag'daril-di. Pastda katta so kin bir daryo oqib yotardi. Bu daryo odamga notanish edi: bu uni ajablantirdi. U notanish daryoning oqimini shoshmasdan, sovuqqonlik bilan to ufqqa qadar kuzatdi-da, daryoning uzoqda yarqirab turgan dengizga quyilayotganini ko'rdi. SHunday

bo'lsaham bu narsa uni sira hayajoniantirmadi. "Qiziq, - deb o'yladi u. - Ko'zimga shunday ko'rinyaptimi yoki niyam aynib qoldimikin". Dengiz o'rtasida langar tash-lab turgan kemani ko'rganda bu fikrning to'g'ri ekan-ligiga yana bir bor ishondi. U bir zumga ko'zlarini yumib yana ochdi. Qiziq, o'sha narsalar yana ko'rindi. Bunga ajablanmasa ham bo'lardi. Miltig'ida patron bolmaganidek, mana shu sahroning qoq o'rtasida de-ngizning ham, kemanding ham bo'lishi mumkin emasligini bilardi u.

Orqadan xirillagan bir tovush eshitildi, bu xo'rsinishmi, yo'talmi - bilib bo'lmas edi. G'oyat zaiflik va karaxtlikni juda sekinlik bilan yengib, u ikkinchi yonboshiga ag'darildi. Yaqinida hech narsa ko'rinmadi. U sabr bilan kuta boshladi. Yana xirillagan va yo'tal tovushi eshitildi. Yigirma qadamcha narida o'tkir qirrali ikki toshning orqasidan bir bo'rining kulrang boshi ko'rindi. Uning quloqlari boshqa bo'rilariniki singari tik cmas, ko'zlari xira va qon quyilgan, boshi solingan. Bo'ri kasal bo'lsa kerak: u tinmay aksa urar va yb'talar edi.

"Hech bo'lmaganda bunisi haqiqatdir", deb o'yladi u va sarob pardasi bilan qoplanmagan, haqiqiy dunyoni ko'rish uchun boshqa yonboshiga ag'darildi. Lekin dengiz hali ham ilgirigidek uzoqda yaltirab turar, kema ham aniq ko'zga chalinardi. Ehtimol, bu rostdan ham haqiqatdir. U ko'zlarini yumib o'ylay boshladi. Pirovar-dida hamma narsa ayon bo'ldi. U sharqi shimolga qarab yurgan va Diz daryosidan uzoqlashib, Kappirmayn daryosi vodiysiga kelib qolgan. Sokin oqayotgan shu daryo Kappirmayn daryosining xuddi o'zginasi. Yaltirab turgan dengiz SHimoliy Muz dengizi. Bu kema kit ovchilarining kemasi bo'lib, Makkenzi daryosi dengizga quyiladigan joydan sharq tomonga ancha ketib qolgan. Bu kema Koronatsiya ko'rfazida turibdi. U bir vaqtlar ko'rgan Gudzon ko'rfazi kompaniyasining kartasini esladi-yu, shunda bor gap ravshan va tushunarli bo'lib qoldi.

U juda sekin qimirlar, shol odamdek qaltirar edi. Quruq xashak yig'moqchi bo'ldi-yu, lekin o'rnidan turolmadi. Bir necha marta o'rnidan turishga urinib ko'rди, bo'lmagach, emaklab ketdi. Bir gal hatto kasal bo'rining oldiga juda yaqin borib qoldi. Bo'ri istar-istamas o'zini chetga oldi va zo'rg'a tilini qimirlatib, tumshug'ini yaladi. Uning tili sog'lom bo'rinikidek qizil emas, kulrang, sarg'ish bo'lib, yelim singari quyuq shilliq bilan qoplangan. Odam qaynagan suvdan ichdi-da, deyarli kuch-quvvatdan qolgan bo'lsa ham, o'rnidan turishga, hatto yurishga ham madori yetishini his qildi. Minut sayin to'xtab dam olardi, bazo'r qadam tashlar, bo'ri ham uning orqasida xuddi shu yo'sinda sudralib borardi.

Ufqdan yorqin quyosh ko'tarildi. Odam choshgohga qadar yiqilib-surilib yaltiroq dengizda turgan kemaga qarab yurdi. Tushdan keyin u bir izga duch keldi. Bu boshqa bir odamning izi bo'lib, u odamning emaklab yurgani bilinib turardi. "Ehtimol bu Billning izidir", deb o'yladi u xotirjam. Unga baribir edi. To'g'risi. u hech narsani sezmay, hech narsadan hayajonlanmay qo'ygan edi. U hatto og'riqni ham sezmasdi. Qorin bilan asablari go'yo mudrab qolgandek. Lekin hali so'nmagani hayot uchquni uni olg'a boshlardi. U juda charchagan, lekin sira o'lgisi kelmas edi. SHuning uchun ham u chalchiq-zordan meva terib yer, tanga baliq ovlar, suv qaynatib ichar va olazarak bo'lib kasal bo'rini kuzatar edi.

U o'rmalab o'tgan boshqa odamning izidan borardi. Ko'p o'tmay, o'zidan oldingi odamning manziliga yetib keldi. Hoki chimliq ustida kemirib tashlangan suyaklar va bo'rining iziga ko'zi tushdi. Yerda xuddi o'zinikiga o'xshash, o'tkir tishlar tortqilab yirtgan bug'u terisidan tikilgan xalta yotardi. Bunday og'ir yukni ko'tarishga madori kelmasa ham kuchsiz barmoqlari bilan qopni yerdan ko'tarib oldi. Bill oltinlarini so'nggi minutlarga qadar tashlamagan. Ha-ha-ha! U hali Billning ustidan masxara qilib kuladi, tirik qoladi va xaltani yarqirab turgan dengizdagi kemaga olib ketadi. U xuddi qarq'aning qag'illashiga o'xshagan bo'g'iq ovozdah dahshatli qilib kulardi. Kasal bo'ri ham unga jo'r bo'lib xirillagan tovush bilan uvilladi. Odam darhol jim bo'ldi. Agar mana shu suyaklar Billniki bo'lsa, shu toza kemirilgan, qizg'ish suyaklar Billniki bo'lsa, qanday qilib uning usti-dati kulyapti-ya!

U yuzini o'girib oldi. Nima qilsin, Bill uni tashlab ketdi, lekin u Billning oltinlarini olmaydi, uning suyak-larini kemirmaydi. Agar mening o'rnimda Bill bo'lgan-da shunday qilgan bo'lardi, deb o'ylab qo'ydi va kalovlanib yo'lga tushdi.

O'sha kuni u kemagacha bo'lgan masofani uch milga qisqartdi. Ertasiga esa ikk'i mil yo'l bosdi. Endi u xuddi Billga o'xshab o'rmalab borardi. Beshinchi kun kechqu-run kemaga yetish uchun yana yetti mil yo'l qolgan edi; endi bir kunda bir mil yo'l bosishga ham madori qol-madi.

U bir marta orqasiga qayrilib qarab, bo'rining ochko'zlik bilan qonli izlarni yalayotganini ko'rib qoldi. Agar bo'rini bir yoqliq qilmasa, holi nima kechishini juda yaxshi bilardi. SHundan keyin hayotda uchrashi mumkin bo'lgan kurashlarning eng shiddatlisi boshlandi: emaklab borayotgan kasal odam, uning orqasidan sudralayotgan kasal bo'ri ikkisi ham chala o'lik holda bir-birini poylashib, sahrodan sudralib bordilar.

U yana alahlay boshladi, yana ko'ziga allanimalar ko'rina boshladi, bu safar uning o'ziga kelishi ancha qiyin bo'ldi.

Bir marta xuddi qulog'i ostida kimdir tez-tez nafas olayotganini eshitib, hushiga keldi. Tepasida turgan bo'ri o'zini orqaga tashladi va qoqilib ketdi-da, nimjonligidan yiqilib tushdi. Bu juda kulgili edi, lekin odam kulmadi. U hatto qo'rqmadi ham. U endi qo'rqish nimaligini ham sezmay qolgan edi. Uning ongi bir minutga ravshanlashdi, u o'ylab ketdi. Kemaga qadar endi ko'pi bilan to'rt mil yo'l qolgandi. U tuman bosgan ko'zlarini ishqalab, kemani juda ravshan ko'rди, yarqirab turgan dengizni kesib o'tayotgan oq yelkanli qayiqchani ham ko'rди. Yarim mil ham yo'l bosa olmasligiga aqli yetar-di. SHunday bo'isa ham yashashni istardi. SHuncha azob-uqubatlardan keyin o'lib ketish bema'nilik bo'lardi. Taqdir undan juda ko'p narsa talab qilardi. Joni halqumiga tiqilganda ham u o'limga bo'ysunishni ista-masdi. Ehtimol, bu aqlsizlik edi, lekin u o'lim changali-ga tushib qolgan bo'lsa ham, uning changalidan qutulib chiqish uchun jon-jahdi bilan kurashaverdi.

Qo'llari yuqoriga cho'zildi, barmoqlari xuddi changak singari bukildi, lekin mehnati zoe ketdi. Tez va ishonch bilan harakat qilish uchun kuch kerak, unda esa kuch yo'q.

Bo'ri sabrli edi, lekin odam undan ham sabrliroq edi. U hushdan ketib qolmaslik uchun urinib va bo'rini poy-lab, yarim kun qimirlamasdan yotdi. Bo'ri uni yemoqchi edi, qo'ldan kelsa, odam ham bo'rini yemoqchi edi. Vaqti-vaqti bilan u hushidan ketib qolar, shunda u uzoq-uzoq tushlar ko'r ar edi; lekin tushida ham, o'ngida ham mana hozir bo'ri tili bilan meni yalaydi, deb kutib yotardi.

Nafas tovushini eshitmadi, lekin bo'ri uning qo'lini yalayotganligini sezib o'ziga keldi. Odam kutib yotdi. Bo'ri uning qo'lini tishlari orasiga olib kuchining boricha qisdi, keyin u shuncha vaqt kutgan g'animatiga tishlarini qattiqroq botiraverdi. Lekin odam ham shu paytni sabrsizlik bilan kutgandi, uning tishlangan qo'llari bo'rining jag'ini qisdi. Bo'ri bazo'r o'zini himoya qilardi, odam bir qo'li bilan uning jag'ini qisardi, ikkinchi qo'lini ham uzatib bo'rining tomog'idan bo'g'a boshladi. Besh minutdan keyin odam o'zining butun og'irligi bilan bo'rini bosib tushdi. Bo'rini bo'g'ib o'ldirish uchun uning kuchi yetmas, shunda odam tishi bilan bo'rining tomog'iga yopishdi, uning og'zi yungga to'ldi. Yarim soat o'tdi, odam o'z tomog'iga issiq qon quyila-yotganini sezdi. Xuddi uning og'ziga eritilgan qo'rg'oshin quyilayotgandek, uni yutish bir azob edi. Lekin u o'zini chidashga majbur qildi. Keyin odam chalqanchasiga ag'darildi-da, uyquga ketdi.

Kit ovlovchi "Bedford" kemasida ilmiy ekspeditsiya a'zolari bor edi. Ular kema palubasida turib, qirg'oqda g'alati bir maxluqni ko'rib qolishdi. Bu maxluq qum ustida zo'rg'a o'rmalab dengiz tomonga kelardi. Olimlar buning nima ekanligini bilolmadilar, tabiatshunos bo'lganliklari uchun qayiqchaga o'tirib qirg'oqqa suzib ketdilar. Ular tirik bir maxluqni ko'rdilar, lekin uni odam deb bo'ladimi?! U hech narsani eshitmas, hecnarsani tushunmas, qum ustida ulkan qurt singari bura-lar edi. U oldinga deyarli siljimas, lekin orqasiga ham qaytmasdi, buralib-buralib oldinga qarab harakat qilar va soatiga yigirma qadamdan yo'l bosardi.

Uch hafta o'tgandan keyin u "Bedford" kemasida karavotda yotgan holda ko'z yoshlarini oqizib, o'zining kimligi va qanday mashaqqatlarni boshidan kechirgani-ni hikoya qilib berdi. U onasi, serquyosh janubiy Kaliforniya apelsin daraxtlari va gullar orasiga ko'milgan uyi haqida poyma-poy gapirib berdi.

Bir necha kun o'tgandan keyin u olimlar va kapitan bilan birga kayut-kampaniyada o'tir ar edi, U ovqatning mo'lligidan quvonar, boshqalarning og'ziga tushib yo'q bo'lib ketayotgan har bir luqma uni zo'r tashvishga solardi. Uning aqli joyida, lekin stol atrofida o'tirgan odamlarga nafrat bilan bo'qardi. Ovqatning tamom bo'lib qolishidan qo'rqib, bezovta bo'lardi. U hadeb oshpazdan, xizmatchi boladan, kapitandan ovqat zapasini su-rishtirardi. Ular yuz martalab tasalli bersalar ham ishonmas, o'z ko'zi bilan ko'rgani ovqat omboriga tez-tez tushib turardi.

Olimlar indamay uni o'z holiga qo'yib qo'yidilar. Ular o'ziga bildirmay uning karavotini tekshirdilar. Karavotning osti suxari bilan to'la edi. To'shakning ichiga ham suxari to'ldirgan ekan. Har bir burchakka suxari yashirilgan. Lekin uning miyasi joyida edi. U faqat yana och qolguday bo'lsam deb shuning chorasini ko'rardi, xolos. Olimlar bu kasallik tez o'tib ketadi, degan fikrda edilar. Haqiqatan ham "Bedford" kemasi San-Fransisko gavaniga langar tashlamasdan o'q bu kasallik o'tib ketdi.

CHINGIZ AYTAMATOV (1928- yilda tug'ilgan)

"Bizning ovulimizda yetti pushtingni bilish aqidasiga qat'iy rioya qilinardi. SHu sababdan o'zimizdan oldin o'tgan yetti ajdodimizni bilish muqaddas burch ekanligi bolalikdanoq ongimizga singdirilardi. Odatda ovul qariyalari bu borada o'g'il bolalarni: "Qani ayt-chi, botir, kimlarning avlodidansan? Otang kim? Otangning ota-bobolari kimlar? Nima ish bilan shug'ullanishgan? Odamlar ular haqida nima deydi?" kabi savollar bilan sinashardi. Agar bola bu savollarga javob berolmasa, uning ota-onasi qattiq izza qilinardi.

Aytmat bobo'lni men ko'rmaganman. U 1918-20-yillarda vafot etgan. Men esa 1928-yil 12-dekabrda tug'ilganman.

Bizning SHeker ovulimiz (bu Talas vodiysida) chekkasidagi Qurqureu daryosining qirg'og'ida eski, yerga botib borayotgan tegirmon toshi bor. Yillar o'tgan sayin u ko'proq yemirilib, yerga chuqurroq singib bormoqda. Ana shu yerda bobo'lning tegirmoni bo'lgan. Bu tegirmon bir yilcha ishlagan xolos, keyin yonib ketgan. SHundan keyin inqirozga uchragan bobo'l 12 yoshli o'g'li To'raqul - mening otam bilan bu yerdan ketib, Mayman stansiyasi yaqinidagi temiryo'l tunnelli qurilishida ishlagan. SHu yerdan mening otam rus bojxona ma'muriyati yordamida Avliyoota shahridagi (hozirgi Jambul) rus-tuzem maktabiga o'qishga kirdi. Keyin u ikki marotaba Moskvada o'qidi. Qirg'izistonda rahbarlik lavozimlarida ishladi. Onam - Nagima Hamzaevna Aytmatova o'qimishli, o'z davrining ilg'or xotin-qizlaridan bo'lgan. Bu narsa ota-onamga meni rus madaniyati, tili va adabiyotiga oshno qilish imkonini bergan.

Buvim esa har yozda meni toqqa olib ketardi. U ovuldagi eng aqlli va hurmatga sazovor ayollardan edi. U men uchun ertak, doston, qadimiy qo'shiq va ajdod-larning bitmas-tuganmas xazinasini edi. Ehtimol o'shanda buvim o'zi sezmagani holda o'z tilimni sevishga, hurmat qilishga o'rgatgandir. Bunga hech qanday shubham yo'q. Ona tili! U haqda nihoyatda ko'p gapirilgan. Lekin uning sirli mo'jizasini tasvirlab bo'lmaydi. Bolalikda shuurga singdirilgan ona tiligina qalbni she'riyat biian sug'orishi, insonda milliy g'ururning ilk kurtaklarini uyg'otishi va ajdodlar tilining naqadar serqirra va sermazmun ekanligini anglatishi mumkin. Bolalik nafaqat quvnoq davr, bolalik - inson shaxsi shakllanishining ilk davri hamdir Buvim mening bolaligimni turli ertak, qo'shiq, dostonlar bilan bezagan. U meni turli davralarga, to'y-hashamlarga o'zi bilan birga olib borardi. Menga tez-tez o'zining tushlari haqida gapirib berardi. Bu tushlar shunchalik qiziq ediki, u mudrab uxlab qolgan vaqtida ham men uni uyg'otib, tushning davomini aytib berishini so'rardim. Qisqa tushlar meni qoniqtirmasdi.

SHunda buvim qo'shnilarnikiga chiqib, "qarzga" tush so'rar va menga so'zlab berardi. Keyinchalik tushundimki, buvim bu tushlarni men uchun to'qib berarkan.

Buvim ko'p o'tmay vafot etdi. Endi men shaharda, o'z uyimda yashay boshladim. Keyin maktabga bordim. Ikki yil o'tgach sevimli ovulimga qaytib bordim. Bu safargi kelishim uzoq va qiyinchilik bilan kechdi. 1937-yil mening otam - partiya xizmatchisi, Moskvadagi qizil professura institutining tinglovchisi - qatag'on qilindi. Bizning oila ovulga ko'chib keldi. Aynan shu vaqtdan men uchun qiyinchiliklarga to'la asl hayot mak-tab'i boshlandi.

Men juda erta ishlay boshladim: 10 yoshimda dehqon mehnatining barcha zahmatini tatidim. Bir yil-dan so'ng biz rayon markaziga - Kirov nomli rus qishlog'iga ko'chib o'tdik. Onam hisobchi bo'lib ishga kirdi. Men yana rus maktabiga qatnay boshladim. Turmushimiz endi izga tushayotgan kezda urush bosh-lanib qoldi.

1942-yilda o'qishni tashlashga to'g'ri keldi. CHunki urush vaqti, onamning esa hammamizni o'qitishga imkoni yo'q edi. Men yana SHEkerga qaytib keldim. Ovul urush mashaqqatlari iskanjasida edi. Boshqa odam topilmagach, o'z tengqurlarim ichida savodli bo'lganim uchun meni qishloq kengashiga kotib etib layinlashdi. O'shanda 14 yoshda edim.

Aytishlaricha, qiyinchilik ko'rmaguncha yaxshi kunlarning qadriga yetmaysan. Bolalikda men hayotni yorqin, go'zal tasavvur etgan bo'lsam, endi u ko'z o'ngimda o'ta achchiq, og'ir, beshafqat tarzda namoyon bo'ldi. Men xalqimning boshqa bir sharoitdagi, Vatan taqdiri xavf ostida turgan paytdagi, ruhiy va jismoniy jihatdan nihoyatda zo'riqqan davrlardagi ahvol-ruhiyatini o'z ko'zim bilan ko'rdim. Urush yillari RayFO'da soliq agenti, keyin bug'doy yig'imida traktorlar brigadasi hisobchisi bo'lib ish-ladim. Urush davom etar, hayot esa ko'z oldimda xalq kundalik turmushining yangidan yangi sahifalarini ochib berardi.

Bu taassurotlarimning hammasi "Jamila", "Qizil durrali sarvqomatim", "Momo yer", "Yuzma-yuz"da aks etgan.

1946-yil 8-sinfni bitirgach, Jambul Zoovetxnikumiga o'qishga kirdim. U yerni bitirgach, a'lochi o'quvchi sifatida Qirg'iziston qishloq xo'jaligi institutiga o'qishga qabul qilindim va bu yerni ham a'lo baholar bilan bitirdim.

Yoshligimda badiiy adabiyotga oshno bo'lgan edim, shu boismi maktabda erkin mavzulardagi insholarni bajonidil yozardim. Institutda o'qish davomida shuni aniq sezdimki, badiiy adabiyot meni o'ziga tamoman band etgan edi. SHu sabab 1956-yili Moskvadagi Oliy adabiyot kursiga o'qishga kirdim. Faqat ikki yilgina davom etgan mazkur kurs menga favqulodda ko'p bilimlar berdi. Moskvaning jo'shqin hayoti, madaniyati hamda badiiy adabiyoti va teatrining hamma yaxshi tomonlari bilan chuqurroq tanishishga harakat qildim".

CHingiz Aytmatovning "Jamila", "Qizil durrali sarvqomatim", "Bo'tako'z", "Birinchi muallim", "Erta qaytgan turnalar", "Momo yer", "Alvido, Gulsari", "Oq kema" qissalari, "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat" romanlari 20 asr jahon adabiyotining noyob durdonalari hisoblanadi. Bu asarlar jahonning yetmishdan ziyod tiliga tarjima qilingan.

CHingiz Aytmatov nomini jahonga mashhur qilgan asar "Jamila" qissasi bo'ldi. 1958-yilda yozilgan bu asar hozirgacha qirqdan ortiq tillarga tarjima qilingan. Qissani fransuz tiliga tarjima qilgan Lui Aragon uni "muhabbat haqida yozilgan jahondagi eng ajoyib qissa" deb baholaydi. Bu kichik qissadan keltirigan parchani o'qib, o'zingiz xulosa chiqararsiz

JAMIJA

(Qissadan parcha)

...Jamilaning ikki ot qo'shilgan aravani bimalol haydab ketishiga hech ham shubha qilganim yo'q. CHunki u yoshligidan yilqichilar orasida o'sib katta bo'lgan, tog' etagiga joylashgan Baqaylar ovulidagi yilqichining qizi edi. Sodiq akam ham chavandoz bo'lgan ekan; u bir kuni yaylovdagi chorvadorlar to'yi munosabati bilan o'tkazilgan poygada Jamilaga yetolmay qolgan ekan. SHundan keyin izza bo'lib, uni olib qochib ketganligini bilardim. Ovsin-ajinlar bo'lsa, hecham-da, ular bir-birlarini yaxshi ko'rib topishgan, deyishardi. Har qalay, nima bo'lsa ham ular uch-to'rt oy birga turishgan, keyin Sodiq akamni armiyaga olib ketishgan edi. Bilmadim, yoshligidan otasi bilan birga dala-dashtlarda yilqi haydashib, ot chopishib erka o'sganidanmi yoki bitta-yu bitta qiz bo'lganligi uchunmi, ishqilib, Jamilaning xatti-harakatlarida allaqanday jo'shqinlik, erkaklarga xos fazilat bar edi. Har bir ishga astoydil kirishar, boshqa kelinlardek boshim, belim og'riyapti deb sira zorlanmasdi. Biroq o'zi ham birovga haqini ketkazmaydigan, aytishgan bilan aytishib, so'kishgan bilan so'kishadigan o'jar ayollardan edi. Uning ovuldagi kelinlar bilan yumdalashgan vaqtlari ham bo'lgandi.

Yon-atrofdagi odamlar:

- E, bu qanday shaddod kelin o'zi! Tushganiga hech qancha vaqt bo'lmay, tilidan zahar sochadi-ya! - deganlarida, oyim:
- Mayli, shunisi yaxshi! Kelinimiz ochiq-yoriq, sira bo'sh kelmaydi... Ana shunday ko'nglida kini yo'q odam yaxshi, indamay yurgan pismiqlardan qo'rqish kerak, hamma fisq-fasod o'shalardan chiqadi, - deb javob qaytarardi.

Otam bilan haligi "ishchan" degan oyim boshqa qaynota, qaynonalardek Jamilani turtmay, so'kmay, aksincha, o'z farzandlaridek erkalatishib: "Xudo ishqilib o'ziga insof bersin, to'g'ri yurib, to'g'ri tursa bo'lgani!" - deyishardi. Ular voyaga yetgan to'rt o'g'illarini armiyaga jo'natishib, ikki xonadondagi yakka-yu yagona kelinini ranjitishadimi? Biroq men oyimning ba'zi ishlariga hayron qolardim. Boshqalarni qo'yib turaylik, oyim birovlarining qo'liga qaraydigan ayollardan emas edi. Har yili kuz kelishi bilan odati bo'yicha otam tayyorlagan olti qanotli qora o'tovni tikib, archa tutatardi. Bizlarni chizgan chizig'idan chiqmaydigan qilib tarbiyalab, hargiz ikki oilaning boshini qovushtirib kelardi. Oyimning aytgani aytgan, degani degan edi. Ammo Jamila oramizda ajralib turardi. To'g'ri, u kampirlardan biroz tortinar, ularning hurmatini joyiga qo'yar, biroq ovuldagi ko'pchilik kelinlardek indamay boshini quyi solib o'tirmas yoki teskari qarab po'ng'illamas, ko'nglida borini yashirib o'tirmay, shartta gapirib qo'ya qolar edi.

- Xudoga shukr, tagli-joyli yerga tushding, bolam. Bu ham bo'lsa sening baxting, buni sira ham yodingdan chiqarma. Xotin degan tangrining berganiga shukur qilib, ro'zg'orida birini ikki qilib yursa, shuning o'zi katta davlat. Biz chol-kampir topgan-tutganimizni o'zimiz bilan birga go'rga olib ketarmidik... O'z qadr-qimminatingni bilsang, sira kam bo'lmaysan, doim martabang baland bo'ladi, bolam,- deb eslatib turardi oyim.

To'g'ri, chol-kampirlarning cho'chiganicha bor edi: Jamila juda sho'x, yosh bolaga o'xshardi. Bir qarasangiz, o'zidan o'zi kampirlarga suykilib erkalanar, yo bo'lmasa, birdan qah-qah urib kular yoki ko'chadan kirib kelayotganida xuddi yosh qizchalardek ariqdan lorsillab sakrab o'tar yoxud o'zicha xirgoyi qilib yurardi. Kampirlar Jamilaning bu qiliqlarini o'zlaricha gap qilib: "Hali bola-da, bora-bora quyulib qoladi", - deb qo'yishardi.

Menga bo'lsa yangamning shunaqaligi yoqardi. Ba'zida ikkovimiz olishib, kurashib, quvlashib ham ketaverardik.

Jamila sarvqomat, bejirim ayol edi. Ikki o'rim qora sochini boshiga chambarak qilib o'rib, ustidan tang'ib olgan oppoq durrasi uning bug'doyrang kulcha yuziga shunday yarashib tushar ediki, asti qo'yaverasiz! Jamila kulganda uning shahlo ko'zlarida navqiron yoshlik barq urar, shunda u beixtiyor qaddini rostlab, ovulning sho'x laparlarini kuylab yuborardi. Ovuldagi yigitlar, ayniqsa, frontdan qaytib kelgan yigitlarning Jamilani ko'z ostiga olishib, tegishib yurganlarini necha bor payqardim. Hangomatalab yangam ular bilan bemalol hazil-huzul qilishardi-yu, biroq haddidan oshganlarning ta'zirini berib qo'yardi. Baribir bu mening izzat-nafsimga qattiq tegar, yangamni rashk qilardim. SHuning uchun ham haligi "bezorilarga" o'zimni ko'rsatib qo'yay deb: "Hoy, bilib qo'yinglar, bu mening yangam bo'ladi-ya, ko'p pashshaxo'rda bo'lavermanglar" degandek, ularning so'zini shartta bo'Hb, viqor bilan xo'mrayib qarardim: "Endi nima qildik, buning yangasi ekan-ku!" deb yigitlar masxara qilib kulishganda, qizarib-bo'zarib, azbaroyi xo'rlogim kelganidan yig'lab yuboray derdim. Buni sez-gan yangam xursand bo'lib, kulgidan o'zini tiyolmay jilmayib: "Ishlaring bo'lmasin, nima, yanga degan yerda qolibdimi? Yur ketdik, qaynim!" deb ularning battar qitig'iga tegar, so'ngra boshini mag'rur ko'targanicha dadil qadam tashlab ketardi. U yigitlarning ta'zirini berganidan ham xursand bo'lib, ham o'ziga xo'rlogi kelib, menga qarab bir kulimsirab qo'yardi. Balki u: "E, tentak, yangamga ko'z-quloq bo'laman deysanmi? Agar buzilaman desam ming ko'z-quloq bo'lsang ham buzi-laman. Axir men chumchuq emasman-ku", degan xayolga borganmikin? Men ham o'shanday vaqtlarda ayb-dor kishidek g'ing demasdim. Ammo birozdan so'ng yangam xiyol yozilib: "Obbo kichkina bola-ey, juda g'alatisan-da!" deb meni yana bag'riga bosib, peshonamdan o'pardim.

Nega shundayligini o'zim ham bilmasdim. O'sha kezlarda ovulda erkaklar juda oz edi. SHu sababli ba'zanyigitlar ko'krak kerib, balandparvoz gapirib, ovulda "mendan boshqa yigit yo'q" degandek, ayollarni hecham nazar-pisand qilishmasdi. Bir kuni pichan o'rimida, yur, desam, bo'ldi, orqamdan ergashib kelaveradi, deb o'ziga ishonganlaming bin - uzoq qarindoshimizning o'g'li Usmon yangamga tegajoqlik qilavergan edi, u Usmonning qo'lini siltab yubordi-da, g'aram soyasida o'tirgan joyidan turarkan:

- Tur yo'qol! - deb o'shqirdi va teskari qarab oldi. - Qo'llaringdan modabozlik qilishdan boshqa ish kelarmidi.

G'aram ustida taltayib yotgan Usmon qalin lablarini nafrat bilan burishtirib to'ng'illadi:

- Ol-a, mushukning bo'yi shiftga osig'liq turgan go'shtga yetmay, puf, sassiq, degan ekan... SHunga o'xshab, ko'p noz qilaverma. Ichingda jon-jon deb turibsan-u yana...

Jamila unga yalt etib qaradi-da:

- Jon-jon deb tursam turgandirman. Lekin peshanamga yozilgani shu ekan, nima qilay. Ey ahmoq, buning kuladigan joyi bormi? Jon-jon deyish u yoqda tursin, ming yil toq o'tsam ham senga o'xshagan shumshuklarga nazarimni solmayman. Ahmoqsan. Ilgaridek tinch zamon bo'lganda shunday deb bo'psan edi! - dedi.

- SHuni aytyapman-da! Urushning kasofati bilan qamchi yemay quturib yuribsan-da, - dedi istehzo bilan Usmon ko'zlarini o'ynatib tamshanarkan. - Mening xotinim bo'lganingdami, nima qilishimni o'zim bilardim!

Jamila lablari dir-dir titrab, Usmonga yeb qo'ygudek bo'lib qaradi, unga bir narsa demoqchi bo'lib og'iz juftladi-yu, lekin "shu ahmoq bilan aytishib nima obro' topdim", deb o'yladi shekilli, jirkanch bilan "tuf", dedi-da, yerda yotgan panshaxasini yelkasiga tashlab, indamay nari ketdi. Men berigi tomonda aravaning ustidan xashak tushirayotgan edim. Jamila meni ko'rishi bilan boshqa tomonga burilib ketdi. Yangam mening qay ahvolda ekanimni sezgan edi. Nazarimda, yangamni emas, meni haqorat qilishgandek izza bo'lib, g'azabim qaynab ketdi. "Nega ularga yondashasan, nega ular bilan gaplashasan?" deb yangamga jonim achidi-yu, ichimda uni koyidim.

Jamila o'sha kuni kechgacha noxush yurdi, kulmadi ham, gapirmadi ham. Men shoti aravani haydab g'aram oldiga borganimda, Jamila meni gapirmasin deb ataylab ishga alahsitib, dilini o'rtayotgan o'y-fikrlarini yashirishga harakat qildi, u panshaxasini kattakon pichan g'aramga sanchdi-da, go'yo tog'ni ag'darayotgandek uni yerdan shartta ko'tarib, yuzini yashirganicha g'ayrat bilan pichanni aravaga otaverdi. Undan uzoqlashar ekanman, qayta-qayta orqamga qayrilib qarardim: yangam panshaxa dastasiga suyanib biroz xomush turar, o'ylanib qolar, keyin yana ishga tushib ketardi.

Men aravaga oxirgi marta pichan bosar ekanman, Jamilaning botib borayotgan quyoshga uzoq tikilib turganini payqardim. Quyosh daryoning narigi yog'ida, qozoq dashtlarinmg allaqaerida o't yoqilgan tandirning og'zidek alanganib, holdan toyib, osmonda suzib yurgan pag'a-pag'a bulut parchalarini qizg'ish rangga bo'yab, binafsharang dashtlikka so'nggi shu'lalarini sochib, asta-sekin ufq orqasiga o'tib borardi. Jamila qo'li bilan quyoshni to'sib, o'sha tomonda ajib bir manzara bordek, ko'zlarini uzmay, kulimsirab qarab turardi. Endi uning chehrasi ochilib, ko'ngli ancha ko'tarilgan edi.

O'shanda Jamila mening aytmagan, lekin yuragimda tugilib, tilim uchida turgan: "Nega ularga yondashasan, nega ular bilan gaplashasan!" - degan ta'namga javob berayotgandek:

- Haligi gaplarimni ko'nglingga olma, kichkina bo-la, - deb qo'ydi, eng yaqin sirdoshi bilan dardlashayot-gandek. - Usmon ham odammi? It ham bir, u ham bir.

Jamila botib borayotgan quyoshdan ko'zini uzmay, indamay qoldi, keyin go'yo menga emas, o'ziga gapi-rayotgandek yana shunday dedi:

- Sunday kishilar ko'nglingdagini bttarmidi... Buni hech him bilmaydi. Xudo bilsin, bunday erkaklar dunyo-da yo'qdir ham! Ertasiga har kungidek stansiyaga kelib, qosh qoray-ganda yana ovulga yo'l oldik. Doniyor oldinda ketib borar edi. Uning ko'nglidagi xijili yozildimi-yo'qmi, bila olmadik, zotan, buni bilish oson emasdi. Xuddi o'rtamizda hech gap o'tmagandek, Doniyor indamay ishini qilaverdi. SHunisi borki, yarador oyog'i ko'proq lat yegan bo'lsa kerak, u qattiqroq oqsab, ayniqsa, qop ko'targanda qiynalib yurdi. Garchi u hech narsa demasa ham uning yurish-turishi gunohkor ekanligimizni eslatib, ko'nglimizni og'rilar edi. Loaqal Doniyor sal-pal hazillashib, kulib qarasa ham mayli edi, ko'nglimiz ravshan tortardi.

Jamila otdan tushsa ham egardan tushmay, go'yo ko'nglida hech gap yo'qday hazil-huzul qilib yuraverdi. Lekin ich-ichidan ezilib, xafa bo'lib yurganini aniq sezardim.

Mana, ovulga ketib boryapmiz. Latofatli ajoyib tun.

Sunday so'lim tunda yo'l yurishning o'ziga yarasha gashti bor. Jamila oldinda ketib borardi. U tizginni bo'sh qo'yib, atrofiga suqlanib qarar, o'zicha allaqanday ashulani xirgoyi qilardi. Bizning og'zimizga talqon solgandek jim kelayotganimizdan Jamila toqati toq bo'layotganini sezib turardim, SHunday kechada jim yurib bo'ladimi? Yuragida o'ti bor odam shunday go'zal labial man-zarasini ko'rib jim tura oladimi?!

Yo'q, Jamila jim turolmadi, u ovozi baralla qo'yib kuylab yubordi. Menimcha, uning yana bir boshqa ni-yati - Doniyorning ko'nglini ochib, xafachiligini yozmoqchi bo'lsa kerak. Zotan, odamlar bir-birlarining gunohlarini kechirmasmikin, deb ikkilanib turgan payt-da qandaydir bir turtki kerak bo'ladi-ku. Ehtimol, Jamila shu fikrga borgandir, xullas, u bir silkinib qo'ydi-da, qalbidan qaynab chiqayotgan yangroq ovoz bilan kuylab yubordi:

SHohi ro'moling bog'lab, Yonimda yursang yayrab...

Jamila bunday sho'x-sho'x laparlarni juda ko'p bilardi. Uning ashulasi kishiga orom bag'ishlardi. Jamilaashulasini bir zum bo'lib, oldinda borayotgan Doniyorga qichqirdi:

- Hoy, bo'shang yigit, ovozingni bir chiqarsang-chi! Yigitmisan o'zi!

Doniyor aravasini to'xtatdi-da, orqasiga qayrilib:

- Kuylayver, Jamila, qulog'im senda, - deb qo'ydi tortinib.

- Nima, boshqalarning qo'shiq eshitgisi kelmaydi, deb o'ylaysanmi? - dedi Jamila. - Aytmasang aytma, tarang qilishini qara-yu!

SHundan so'ng u "sen aytmasang men aytaman", degandek, Doniyorga o'chakishib yana ashulani oldi. Uning nima uchun Doniyorni ashula ayt, deb qistagani-ni bilolmadim. Gapga solmoqchi bo'ldimikin? SHunday bo'lsa kerak, chunk! birozdan keyin Jamila yana iltimos qila boshladi:-

- Hoy, Doniyor, umringda birovni sevganmisan?- dedi-yu, nima uchundir kulib yubordi.

Doniyor javob qaytarmadi. Jamila ham churq etmay qoldi. Dara ichiga bir nafas jimlik cho'kdi. Faqat g'ildiraklarning dukur-dukur ovozi, otlarning pishqirgani eshitilardi, xolos.

"Juda odamini topib so'rading-da", deb kulib qo'ydim men.

Yo'lni kesib o'tib, sharqirab oqayotgan soyga yetganimizda Doniyor aravani sekinroq haydab, ot taqalarining kechuvdagi kumushdek yaraqlagan toshlarga tegib shaqillashiga diqqat bilan quloq sola boshladi. So'ngra "chuh" deb otlarga bir qamchi urdi-da, birdan titroq ovoz bilan:

Eh, Olatog', Olatog', Ota-bobo'l o'sgan yer! -

deb kuylab yubordi. Biroq u yana to'xtab, yo'talib qo'ydi, lekin keyingi ikki misrani yurakdan chiqarib zavq bilan aytdi:

Ey, Olatog', Olatog',

Oq bulut qalqib ko'chgan yer!

Lekin Doniyorning shu bir og'iz kuylashida ham qandaydir bir joziba, nafosat borligi aniq sezilib turardi. Ha, ovozi ham yaxshi edi.

"Qoyihnan!" - deb qo'ydim ichimda hayratlanib. Jamila ham qichqirib yubordi.

- Ie, durustsan-ku, ilgari qaerda yurgan eding? Qani ayt, yaxshilab ayt!

Doniyor miq etmay kelaverdi. Oldimizda daradan vodiya chiqadigan joy oqarib ko'rinardi, o'sha tomon-dan shabada esardi. Doniyorning hali boshlagan kuyini yana davom ettirishini sabrsizlik bilan kutardim. Doniyor yana kuylay boshladi, men o'zimda yo'q qu-vonib ketdim.

Doniyor avvaliga tortinib-tortmib sekin kuylay boshladi. Ammo bora-bora ovozi baralla qo'yib, erkin ayta boshladi, uning ashulasi darada qo'ng'iroqdek yangrab, uzoq-uzoqlardagi qoyalarda aks sado berdi. Doniyorning qo'ng'iroqdek ovozigina emas, balki kuyning ohanraboligi, jo'shqin his-tuyg'ularga boyligi ham kishini maftun etardi. Buning nimaligini aqlim sig'dira olmay lol bo'lib qoldim: bu ashulachining ovozi yo bo'lmasa yurakdan qaynab chiqayotgan boshqa bir narsami? Kishi qalbining eng nozik torlarini chertib, unda ezgu niyatlar uyg'otayotgan bu nima o'zi? Rostini aytsam. bu savolga hozir ham javob bera olmayman.

Qani cndi, qo'limdan kelsa-yu, bularning hammasini qog'ozga bitib o'tirmay, iloji bo'lsa o'sha ajoyib kuyning o'zginasini kuylab bersam.

Unda deyarli so'z yo'q, lekin bu kuy so'zsiz ham samimiy sofniyatli qalb egasining butun quvonchi, umid-orzulari va tilaklarini ifodalab berardi. Men umrim bino bo'lib bunday kuyni eshitgan emasman. U qirg'izchaga ham, qozoqchaga ham o'xshamasdi, biroq bu kuyga azaldan bir-biriga qondosh-jondosh bo'lgan qirg'iz biian qozoq xalqining kuylaridagi eng nafis, eng dilrabo ohanglar singdirilgandek bo'lib tuyulardi. Bu kuy goh qirg'iz tog'laridek baland-balandlarga parvoz qilsa, goh poyoni yo'q qozoq dalalaridek uzoq-uzoqlarga taralardi. "Yo tavba, Doniyorni shunchalik ashulachi deb kim o'ylagan edi?!" - dedim men o'zimga o'zim.

Darani bosib o'tib keng dalaga chiqqanimizdan keyin Doniyorning ashulasi qanot yozib, yana ham kuchliroq yangradi. Bu dilrabo kuy bir-biriga ulanib, bir-biri bilan almashinib borardi. Bugun Doniyorga nima bo'ldi, tinchlikmi o'zi, hech narsani tushuna olmasdim. Go'yo u o'sha kunni, shu damni ko'pdan beri orziqib kutgandek, qalbidagi butun sir-asrorini to'kib soldi. Doniyorning nima uchun merov odamday elga kulgi bo'lib yurganini, nima uchun kechqurunlari Qorovultepaga chiqib olib yolg'iz o'yga cho'mib o'tirganini, nima uchun kishi ilg'amas tovushlarga quloq osganida, qoshlari chimirilib, ko'zlah quvonchga to'lganini endi bir qadar tushuna boshlagan edim. U qalbida yuksak insoniy muhabbat tug'yon urgan bir inson edi! Menimcha, lining sevgisi biror kishiga ishqiy tushib, o'sha odamga ato qilingan sevgi emas, balki insonni yaratib, uni kamolga yetkazgan keng olamga, yorug' dunyoga bo'lgan cheksiz, jo'shqin sevgi edi! Ha, u bu sevgini o'z qalbidagi ardoqlab saqlagan, ana shu sevgi bilan yashagan edi. Agar u shunday yuksak qalb egasi bo'lmay, didi past, yuragi muz bir kishi bo'lganda edi, tabiat uni qanchalik iste'dodii qilib yaratgan bo'lmasin, baribir, u bunchalik kuylay olmas edi.

.- Doniyorning kuyi tungi dasht ustida yana jo'sh urib, mudroq dalani uyg'otayotgandek bo'lardi. Keng, bepoyon dala o'zi yaratib, o'zi ardoqlab o'stirgan qadrdon kuychisining ashulasiga jim quloq solardi.

Doniyor yana ancha vaqtgacha kuylab keldi. Avgust tuni uning ashulasiga mahliyo bo'lgandek jim quloq solardi. Hatto otlar ham go'yo maroqli kuyni buzishdan qo'rqqandek yurishini sekinlashtirgandi. Kishiga cheksiz orom baxsh etib, zavq-shavq bilan kuylab kelayotgan Doniyor ayni avjiga chiqqanda, birdan jim bo'lib, otlarni choptirib ketdi. O'zimcha, Jamila yana uning orqasidan ergashsa kerak, deb o'ylab, men ham hozirlanib turdim-u, biroq Jamila boshini quyi solgancha chuqur xayolga cho'mib, qimir etmay o'tirardi. U havoda uchib yurgan ashula sadolariga hamon quloq solayotgandek edi.

Doniyor shu bo'yi to'xtamay, birozdan so'ng ko'zdan g'oyib bo'ldi. Biz to' ovulga yetguncha og'iz ochmadik. Ba 'zida kishi o'z dardini so'z bilan ifodalashga ojiz bo'lib qoladi.

SHu kundan boshlab hayotimizda qandaydir bir o'zgarish yuz bergandek bo'ldi. Endi ko'nglim allaqan-day yaxshi narsalarni qo'msab, yuragim g'alati his-haya-jonlarga to'lib, o'zimdan o'zim xursand bo'lib yurdim. Ertalab xirmondan jo'nab, stansiyaga kelib, g'allani top-shirib bo'lgach, Doniyorning sehrli ashulasini qachon eshitarkinmiz, deb ketishga shoshilar, o'sha damni sabrsizlik bilan kutar edik.

Uning ashulasi yurak-yuragimga singib, qaerga bormay, qaerda turmay, qulog'im tagida jaranglayotgan-dek bo'lardi.

Tong saharda turib, yalangoyoq, yalangbosh shab-nam tushgan bedazor orqali o'tloqdagi tushovlangan otlarning oldiga borayotganimda ham kuy menga hamroh bo'lardi. Tog' orqasidan mo'ralab ko'tarilgan quyosh xuddi mening quvonchimga sherik bo'lgandek jilmayib nur sochardi.

Oltin donalari kabi kekxa xirmonchilarning panshaxalaridan sachrab tushayotgan bug'doy donalarining mayin shildirashida ham, ko'kda parvoz qilib yurgan yolg'iz kalxatning qanot qoqishida ham, xullas, ko'rib, uqib, sezib yurgan narsalarimning hammasidan Doniyorning kuyi eshitalayotgandek bo'lardi.

Kechqurun darada arava haydab borayotganimizda men o'zimni xuddi boshqa bir olamga kirib borayotgan-dek his qilardim. Ko'zlarimni yumib Doniyorning ashu-lasiga quloq solar ekanman, ona suti bilan qonimga singib, bir qarichligimdan tanish bo'lgan manzaralar ko'z o'ngimdan birma-bir o'ta boshlardi: goh ovulning zumrad osmonidan pag'a-pag'a bulutlar suzib o'tishar, goh o'tlab yurgan yilqilar uyuri dukurlashib, kishnashib yaylovda chopib qolishar, qulunlar kokillarini o'ynatib qop-qora ko'zlarini javdiratganlaricha onalarini qidiri-shib qolar, goh suruv-suruv qo'ylar tepaliklarda o'tlab yurishar, goh qoyalardan oqib tushayotgan shalola oynadek yarqirab ko'zlarni qamashtirar, dengizdek mavjlanib yotgan qamishzorlar orasiga cho'kib borayotgan quyoshni lolarang ufq sari yo'rtib borayotgan yolg'iz otlar mana hozir qo'li bilan ushlab oladigandek bo'lib tuyulardi, keyin o'zi ham quyosh bilan birga butalar orasiga kirib g'oyib bo'lardi.

Mana shularning barisini Doniyor kuyga solib, ko'z o'ngimda yorqin gavalantirib, sermazmun keng olam-ning butun zeb-ziynatini, ko'rkini ochib ko'rsatdi. "Yopiray, bularning barini u qaerdan o'rgandi ekan", deb hayron bo'laman. O'zimcha, chet yerlarda ko'p yillar sarson-sargardon bo'lib, o'z el-yurtini ko'rish ishti-yoqi bilan yashagan, shu quvonchli damni intizorlik bilan kutgan odamgina o'z ona tuprog'iga shunchalik mehr qo'yishi, uni shu qadar seva olishi mumkin, degan fikr-ga keldim. Doniyorning bu kuylarini tinglar ekanman, uning boshpana izlab o'tkazgan mashaqqatli yetimlik yillarini ham, qonli jang maydonlarida bosib o'tgan yo'llarini ham ko'z oldimga keltirar edim. Ehtimol, uning ona-Vatan haqidagi jo'shqin kuylari o'shanda tug'ilgandir. Doniyorning ashularini tinglab o'tirib, inson bolasi o'z ona tuprog'ini shunchalik seva olganligi uchun ham tiz cho'kib, o'sha tuproqni xuddi o'z onangdek quchoqlab o'pging keladi. Ana shunda, birinchi marta yuragimda qandaydir yangi bir his uyg'onib, qalbimni o'rtab, qani endi o'sha yerning muqaddasligini, uning ko'rkini Doniyorchalik seza bilsam, seva bil-sam, uning madhiyasini Doniyorchalik iarannum qilolsam, degan bir havas uyg'onganligini sezdim. Nimanidir orziqib kutardim, lekin nimaligini o'zim ham bilmasdim. Bunga ham xursand, ham xunob bo'lardim. O'shanda menda rassomlik san'atining ilk kurtaklari paydo bo'lganini, kelajakda hayotni bo'yoqlar, suratlar orqali tasvirlashga havas uyg'onayotganini bilmagan ekanman.

Men bolaligimdan surat solishni yaxshi ko'rardim, bolalar o'qish kitoblaridan ko'chirib solgan rasmlarimni ko'rishib: "Voy, xuddi o'zi~ya!" deyishardi. Muallimlarimiz ham maktab devoriy gazetasini menga top-shirishar edi. Lekin keyinchalik surat

solishni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yishga to'g'ri keldi. Urush boshlanib, akalarim armiyaga ketgach, men o'qishni tashlab, o'z tengqurlarim qatori kolxozda ishlay boshladim, o'shavaqtlarda surat solmoq kimning esiga kelardi, deysiz. Kelajakda rassom bo'laman, degan o'yim yo'q edi, ammo Doniyorning kuylari meni hayajonlantirib, hayotning butun go'zalligini sezishga ilhomlantirdi...

Jamilaning o'zgarib ketganini aytmaysizmi! Oldingi sho'x, hazilkash, gapga chechan icelindan go'yo asar ham qolmagandek edi. Uning o'ynoqi o'tkir ko'zlari endi go'yo bulutli kundagi quyosh singari negadir g'amgin boqardi. Yo'lda ketib borayotganimizda Jamila doimo chuqur o'yga lolar, lablarida bilinar-bilinmas tabassum o'ynab, u faqat o'zigagina ma'lum bo'lgan allaqanday latif bir narsadan huzur qilayotgandek, undan suyunayotgandek tuyulardi. Ba'zan esa, aksincha, xayolini bir narsa buzgandek, qopni aravadan yelkasiga silkib olib, shu turganicha qotib qolardi. U shu turishi-da, go'yo quturib oqayotgan suvga duch kelib, o'tishini ham, o'tmasligini ham bilmay lol bo'lib turgan odamga o'xshardi. Doniyorga esa u nima uchundir yaqin yo'la-may, uning ko'ziga tushishdan qochib, chetlab yurdi. Jamila o'zini uni avvaigidek nazarga ilmayotgandek qilib ko'rsatishga qanchalik urinmasin, oxiri bir kuni sabri chidamay xirmonda Doniyorga gap otdi:

- Ustingdagi ko'ylagingni yechsang bo'lardi. Yuvib berardim.

Ko'ylakni soyga olib borib yuvdi-da, quritish uchun yozib qo'yib, burishgan joylarini tekislagan bo'lib, uni ancha vaqtgacha mehr bilan siladi. Ko'ylakning to'zigan joylarini quyoshga tutib ma'yus tikilar, nimadandir koyingandek boshini chayqab qo'yardi...

Jamila ish bilan alahsirab, unga sir boy bermaslikka harakat qilardi. Lekin xirmonda qolib, qo'li ishdan bo'shadi deguncha, Jamila o'tirgani joy topolmay kalovlanib qolardi. Bekorchilikdan nima qilarini bilmagan odamdek shu o'rtada aylanib yurar, so'ngra xirmon sovurayotganlarning yoniga borar, ularga yordamlash-moqchi bo'lib, uch-to'rt kurak g'alla tashlardi-da, keyin birdan kurakni chetga irg'itib, somon g'arami oldiga ketardi. U dam olmoqchi bo'lgandek g'aram soyasiga o'tirardi-yu, go'yo yakka-yolg'iz o'tirishdan qo'rqqandek meni chaqiradi- Bu yoqqa kel, kichkina bola! Men, yangam hozir menga butun sir-asrorini ochib, yuragidagi dardini aytsa kerak, deb kutardim. Lekin u hech narsa aytmas, erkalatib boshimni o'z tizzasiga qo'yardi-da, o'zi olis-olislarga uzoq tikilganicha qaltiragan issiq kaftlari bilan sochimni, yuzimni sekin-sekin silardi. Men yangamning tashvishli, g'amgin chehrasiga qarar ekanman, negadir o'zimni unga o'xshatardim. CHunki uning ham qalbini allaqanday bir hissiyot o'rtayotganini, uning ham yuragida yangi umid-orzular uyg'ona boshlaganini sezib qolgandim. Nazarimda, Jamila bu otashin hisni qalbidan chiqarib tashlashga urinayotgandek bo'lardi. Biroq o'z sevgisini tark etolmay, uning barcha zahmatlariga chidashga majbur bo'lardi. Men ham unga o'xshab, bir ko'nglim Jamila Doniyorini sevsa yaxshi bo'lardi, desa, bir ko'nglim, sevmagani yaxshi, derdi. Axir, ming qilsa ham kelinimiz-ku, akamning xotini-ku! Uni birovga qanday ravo ko'ray! Biroq bu xil fikrlarni darrov xayolimdan chiqarib tashlashga harakat qilardim. Jamilaning tizzasiga bosh qo'yib yotib, uning sal ochilgan g'uncha lablariga, yosh to'la shahlo ko'zlariga termilib qarash menga dunyo-dunyo rohat bag'ishlar edi. Jamila o'shanda naqadar go'zal, naqadar latofatli edi. Qalbining naqadar pok, beg'uborligi, o'y-xayollarining naqadar teran, yorqin ekanligi uning nur yog'ilib turgan chehrasidan ko'rinib turardi. O'sha kezlarda men shularning hammasini o'z ko'zim bilan ko'rib yurgan bo'lsam ham, ammo tub mohiyatiga uncha tushunib yetmagan edim. Lekin hozir oradan qancha vaqtlar o'tib ketganidan keyin o'sha voqealarni eslab, ko'pincha o'zimga o'zim savol beraman: balki sevgi degan narsa inson har tomonlama kamolotga yetib, aql-idroki to'lgandan keyin paydo bo'ladigan bir tuyg'umikin? Bu ham shoir yoki rassom ilhomiga o'xshab insonga kuch-qudrat bag'ishlab, yangi orzu-umidlar, istiqbol sari yetaklovchi bir kuch emasmikin? Ehtimol, oshiqlikning butun siri ham shundadir. Jamilaning yuziga qarab, ba'zi paytlarda o'zim ham his-hayajonlariga sherik bo'lgandek, qandaydir sirli bir narsa yuragimga quvonch bag'ishlagandek bo'lar edi. O'rnimdan sapchib turib, yugurgim kelar, ovul chetidagi keng dalaga chiqib yuragimga g'ulg'ula solayotgan tashvish bilan quvonchning siri nimadaligini yer va samodan qichqirib so'ragim kelardi. Bir kim men bu savolimga javob topgandek bo'ldim.

Kunlardan birida biz stansiyadan ovulga qaytib kelayotgan edik. Qosh qorayib qolgandi. Ko'kni uning vodiy bo'ylab yangragan ashulasigina buzardi. Jamila ikkovimiz uning orqasidan borardik. Doniyorning ashulasi bu safar negadir yolg'izlik dard-alamlarini ifoda qilgandek juda mungli eshilib, kishi qalbini poralar edi. Ko'zimga qaynoq yosh kelib, tomog'imga bir narsa tiqilgandek bo'ldi. Jamila bu safar qo'llarini Doniyor tomon uzatib, unga yaqin bordi-da, aravaga suyanib, boshini quyi solganicha indamay ketaverdi. Doniyorning ovozi tobora kuchayib, tungi dashtda yangidan to'lqinlana boshlaganda Jamila qaddini rostlaganicha aravaga sakrab chiqib oldi. U Doniyor bilan yonma-yon o'tirdi-da, qimirlashdan qo'rqqandek, qo'lini ko'ksiga qovushtirganicha qotib qoldi. Qani bu yog'i nima bo'larkin, degandek, men ham ulardan ko'zirni uzganim yo'q. Jamilaning chiqib o'tirganini Doniyor payqamadi shekilli, unga qaramay kuylayverdi. Birozdan so'ng Jamila qo'llarini asta-sekin Doniyorning yelkasiga tashladi-da, unga suyanib, boshini yelkasiga qo'ydi, SHunda Doniyorning tovushi bir zum titradi-yu, keyin yana ham kuchayib, qo'ng'iroqdek yangradi. U sevgi haqida kuylardi.

Tong otib, gullagan vodiy yuzidan qora parda ko'tarilganda, men o'sha keng dala o'rtasida sevishtan ikki yoshni ko'rdim. Ular menga hech nazar solmasalar ham ko'z ostida qarab, sehrlangandek ergashib borardim. Sevishtanlar men bilan ishi bo'lmay, faqat menigina emas, balki butun borliqni ham unutib yuborgandek, jonga orom beruvchi kuy oqimida chayqalib, bir-biriga termilishib sekin borishardi. Nazarimda, Doniyor bilan Jamila butunlay boshqacha bo'lib qolgandek edular menga ilgari ko'rmagan-bilmagan qandaydir yangi, baxti kulib boqqan kishilar edi.

Ha, ularning biri, ko'zi qorong'ida o'tdek yonib, eski ko'ylagining yoqasini ochib yuborib, dala-dashtga yang-roq kuy taratib borayotgan Doniyor edi.

Ha, ikkinchisi, Doniyorga erkalanib jimgina o'tirgan mening yangam Jamila edi! Uning kiprildarida sevinch yoshlari miltirar, yuzida baxt nuri porlar edi.

CHinakam baxt shu emasmi? Doniyor o'zidagi ona-Vatanga, yorug' dunyoga bo'lgan otashin, yuksak mehr-muhabbatini ham, ana shu ulugv sevgi tug'dirgan dilrabo kuyni ham Jamilaga tortiq etdi. U Jamila uchun, Jamila haqida kuylardi. Axir baxt degani shu emasmi?! Ularga yuragimdan baxt-saodat tiladim. Doniyorning kuylari meni yana hayajonga soldi-da, birdan, kutilmaganda miyamga g'alati bir fikr keldi: "Men ularning suratini chizaman!" - dedim o'zimcha va go'yo nodir bir narsa topib olganday o'zimda yo'q suyunib ketdim. Lekin shu zahoti, o'z fikrimdan cho'chib ketdim: "Bu ish mening qo'limdan kelarmikin, eplay olarmikanman?" Lekin orzu-istak qo'rquvdan kuchli keldi. "Ha, men ularning suratini albatta chizaman, men ularni xuddi hozirgidek baxtiyor qilib tasvirlayman!" - derdim...

Doniyorning ashulasi birdan nima uchundir uzilib qoldi. Bunday qaragam, Jamila Doniyorni mahkam quchoqlab, uni bag'riga bosib olgan ekan. Biroq shu zahotiyoq nimadandir cho'chigandek tisarilib, aravadan sakrab tushdi. Doniyor shoshib qolganidan tizginni tor-tib aravani to'xtatdi. Jamila teskari qaragancha yo'lning qoq o'rtasida serrayib turib qoldi, so'ng boshini shartta burdi-da, yig'i aralash:

- Nega qaraysan? Menda nimang bor? Qarama menga, aravangi hayda, jo'na! - dedi-da, orqada qolgan aravasi tomon ketdi. Men lol bo'lib, og'zimni ochib qolgan ekanman, yangam meni ham koyib berdi:

- Xo'sh, sen-chi, sen nega angrayib turibsan, aravangga min! Boshimga bitgan balo bo'ldilaring-da!

Albatta, chuqurroq o'ylagan odam Jamilaning rostdan ham iztirob chekayotganini izohsiz ham tushunardi. edi: ko'z ochib ko'rgan eri Saratov gospitalida yotsa, yaqinda qaytib boraman desa, axir bu oson gapmi? Men hech narsa to'g'risida o'ylagim kelmasdi. Men o'zimdan ham, Jamiladan ham xafa bo'ldim, agar Doniyorning bundan keyin ashula aytmasfigini, uning ovozi boshqa eshitmasligimni aniq bilsam, Jamiladan butun vujudim bilan nafratlangan bo'lardim...

Lekin ertalab juda xursand bo'lib turdim, ko'nglim musaffo tong singari ravshan, quvonchga to'la edi. Ha, men Jamila bilan Doniyorning suratini chizaman. Lekin "o'xshata olarmikanman?" degan gumon butun miyam-ni chulg'ab olgandi.

... Kechagi ajoyib manzara, Doniyor bilan Jamila-ning aravada yonma-yon o'tirganlari sira ko'z o'ngimdan ketmasdi. Go'yo hayotning eng go'zal bir lavhasini qo'limda ushlab turgandek bo'lardim. O'sha ajib bir lavha butun fikri-yodimni band qilgan edi. O'ylagan maqsadimga yetmagunimcha jonim tinch topmaydigan-dek edi. Xirmondagi hisobchining qalin bir varaq qog'ozini o'g'irlab olib, g'aram orqasiga yashirib, g'alla sovuradigan kurak ustiga qo'yganimda yuragim chiqib ketayotgandek dukillab bo'g'zimga tiqildi. Otam meni birinchi marta ot ustiga mingizganidagi kabi "bismillo!" dedim-da, qalamni qog'ozga tekkizdim. Ana-mana deguncha Doniyorning qiyofasini qog'ozga chiza boshladim. Lekin bu hali mukammal bo'lmagan, shunchaki o'rgamchikka chizilgan surat edi. Lekin Doniyorning qomati ancha o'ziga o'xshay boshlaganidan boshim ko'klarga yetib, qaerdaligimni, nima ish qilayotganimni ham unutilib qo'ydim. O'sha avgust tuni, yastanib yotgan bepoyon dala qog'oz betida jilolanganidek, Doniyorning dilrabo kuyi hozir ham qulog'im ostida jaranglab turgandek bo'ldi. Ko'z o'ngimda soldatcha ko'ylagining yoqasi ochiq Doniyor bilan uning yelkasiga bosh qo'ygan Jamila gavdalandi. Bu mening umrimda birinchi marta mustaqil chizgan suratim edi! Mana arava, mana yonma-yon o'tirishgan Doniyor va Jamila, mana bo'sh tashlab qo'yilgan tizginlar, mana qoronglda sag'risi zo'rg'a ko'rinib yo'rtib borayotgan otlar, undannarida biyday dala, uzoq-uzoqlardan yulduzlar miltillay-di... Ishga shunchalik berilib ketibmanki, kimningdir tepamga kelib jahl bilan qichqirganidan hushimga keldim. Qaragam, Jamila ekan:

- Nima balo, kar bo'lib qoldingmi? U meni izlab yurgan ekan, shoshganimdan suratimni berkitishga ham ulgurolmay qoldim.

- Bug'doyni allaqachon yuklab bo'ldik, bir soatdan beri qichqiramiz-a, ovozing chiqsa-chi!.. Qo'lingdagi nima? - deb Jamila suratni mendan torib oldi va "Bu nima qiliq!" deb avzoyi buzilib qog'ozga termilganicha qoldi.

O'shanda xijolatdan juda mulzam bo'ldim. Jamila suratga uzoq tikilib turdi-da, keyin yoshlangan ko'zlari bilan menga ma'yus boqib:

- SHuni menga bergin-a, kichkina bola! - dedi u sekingina. - Sendan menga yodgor...

Jamila surat solingan qog'ozni ikki buklab qo'yniga solib qo'ydi...